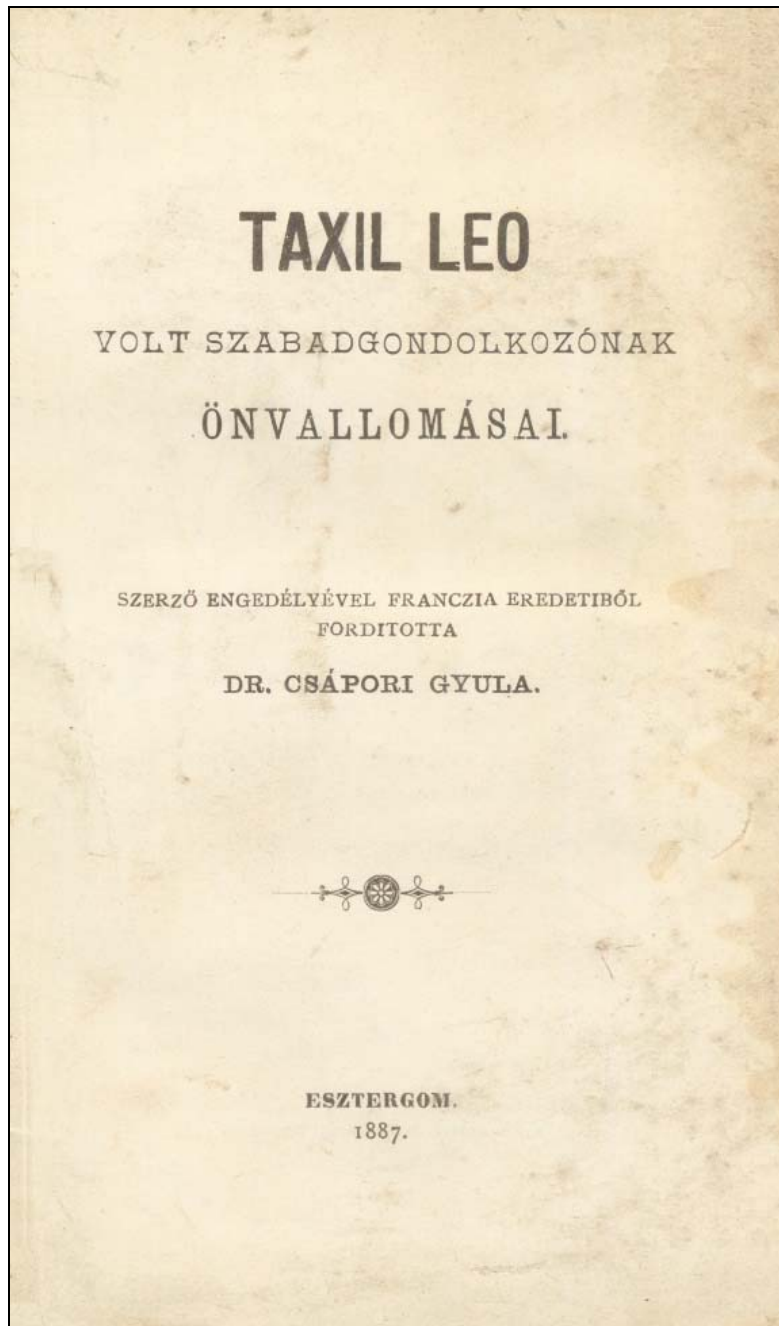

Taxil Leo volt szabadgondolkozónak önvallomásai

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Taxil Leo
volt szabadgondolkozónak önvallomásai

Franciából fordította dr. Csápori Gyula

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A könyv 1887-ben jelent meg Esztergomban Buzárovits Gusztáv nyomdájának a kiadásában.

A régies szöveget sok helyütt kijavítottuk a mai helyesírásnak megfelelően, de nem törekedtünk teljességre. Így maradtak benne következetlen írásmódok főleg az idegen nyelvű tulajdonnevek írásában.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
Bevezetés	4
I. Gyermekkorom	5
II. A bukás	11
III. A lázadás	16
IV. A lejtőn	29
V. A kommün	45
VI. Marseilleből Párizsba	52
VII. Háború az Isten ellen!	59
VIII. A hazugságok	70
IX. A gonoszság propagandája	80
X. Garibaldi	86
XI. A harcoló szabadgondolkozás	99
XII. Megtérésem	109
Zárszó	128
Függelék	129

Bevezetés

Csak kevélykedjünk mi jelenkori bölcsek és tudósok, de ki az közülünk, aki a mai rohamos haladás izgalmai között vagy a tudomány s rideg kutatások magányában megindulás nélkül hallgatja a szép keresztény ünnepek vidám zaját, a harangok megható zúgását, s mintegy anyai szemrehányásukat? Ki nézheti irigység nélkül a hívőket, akik az Úr asztalánál megifjodva s megújulva hullámzó tömegekben vonulnak ki az Isten házából? Az ész megnyugvást lelhet ugyan, de a kedély sivár marad. A haladás embere, aki még nem teljesen érzéketlen a múlt iránt, leteszi a tollat, becsukja könyvét s önkénytelenül e szavakra fakad: „Ó miért nem vagyok én is velőök, miért nem tartozom közéjük, miért nem vagyok bár legegyszerűbb, bár legkisebb gyermekök?”

(Michelet, Franciaország története)

„Képzeltetek magatoknak egy embert, aki a bűn s gonoszság minden fokozatán keresztül ment; terheljétek lelkét a képzelhető legszönyűbb bűnökkel! Íme ez ember alszik, teljesen biztosítva van az ellen, hogy valaha megtérjen, semmi lelkiismeretfurdalás, semmi nyugtalanság sem zavarja ... Ámde egy nap, miként Nabukodonozor álmában a hegyről leszakadt szikladarab az agyaglábú szobrot összetörte, e szerencsétlen szívben feltűnő ok nélkül egy könny támad, a szívet átjárja, az Isten által kijelölt utakon a megtört szemig hatol s végig folyik orcáin ... Ez az egyetlen könny megérteti vele az igazságot s visszaadja boldogságát.”

(Lacordaire)

I. Gyermekkorom

Származásom. – A Szent-Szívről nevezett intézet. – Mongré. – A jó első áldozás.

Saját öntörténetét írni meg a lehető legnehezebb dolog, amit csak képzelni lehet. De ha az író önéletírásával nem saját hiúságát kielégíteni, hanem kötelességérzetből bizonyos erkölcsi célt akar elérni, e kötelesség igen megkönnyíti feladatát.

Ilyen, úgy hiszem, az én esetem.

Tizenhét esztendőn keresztül szinte páratlan hévvel és dühvel üldözvén az Egyházat, s egy nap aminő hirtelen és váratlan, éppen oly rendkívüli fordulattal e gyűlölet örvényéből kimenekülvén, szent kötelességemnek tartom nyilvánosan vallomást tenni múltamról.

S e kötelesség igen édes nekem, mert meg vagyok róla győződve, hogy tévedéseimnek elősorolása s a végletekig hajtott bűneimnek s végre az igazsághoz való őszinte visszatérésemnek elbeszélése némi reményt ébreszt majd azokban, akik valamely rokonuk vagy barátjuk elvakultsága fölött siránkoznak.

Úgy látszott, mintha a gonoszság sötét tömkelegében örökre elvesztem volna; és mégis egy belém kapaszkodó láthatatlan kéz szinte akaratom ellenére kiragadott az örvényből. Ily igazán végtelen lévén Istennek irántunk való irgalma, nekünk keresztényeknek állandóan benne kell remélnünk.

Mindenekelőtt meg kell említenem, hogy én egy oly dél-franciaországi családból származom, mely a vallásosságot mindig nagyra becsülte.

Családunk származási fájában atyai ágon ott szerepel regisi sz. Ferenc, Languedoc csodálatra méltó apostola, és de la Colombière Claudius, a boldog Mária Margit tiszteletre méltó lelkiatyja; anyai részről pedig a vértanú érsek Affre, aki 1848. jún. havában éppen akkor, midőn a S. Antoine külváros torlaszai közt békét és testvéri szeretetet hirdetett, egy mai napig is ismeretlen gyilkos golyójától találva elesett.

Apai öregatyámnak, Jogand Károlynak öt gyermeke volt, ú. m.: Viktor, aki mint a marseillei de la Charité menháznak lelkésze, Isten szolgálatában halt meg; Marius, az én atyám; Josephina, az én keresztanyám, ma apáca Lyonban; Lajos, aki után egy özvegy és három gyermek maradt; s Gábor, aki szomorú körülmények között, Afrika nyugati partján mint a vad népek dühének áldozata halt meg egész fiatalon.

Anyámnak, született Pagès Josephinának csak egy Róza nevű nővére van, ki ma két gyermekével özvegységben él.

A Pagès-ek languedoc-iak, és a Jogand-ok provencaiak.

Az előbbiek közt volt egy pár mérsékeltebb republikánus is, például anyai öregatyám Pagès Leonidas s testvére Junius, aki a szeptember 4-iki forradalom alatt Marseille város tanácsnoka volt. Mindazonáltal az ő liberalizmusuk éppen úgy, mint rokonaiké, az Affre-oké, nem akadályozta őket a keresztény hithez való szoros ragaszkodásukban.

Mindannyioknál jobb katolikus az én atyám, aki a politikát, mellyel édes keveset törődik, teljesen alárendeli az ő szemében egyedül lényeges vallásnak.

Én 1854. március 21-én születtem Marseille-ben. Szüleim a dahomeyi vadak által fiatal korában felkoncolt nagybátyám emlékezetére több más név mellé Gábor keresztnevet is adtak.

A déli Franciaországban meglehetősen elterjedt szokás szerint apai nevem mellett az anyámét is viseltem, s innét van, hogy a törvény előtt Jogand-Pagès Gábor a nevem.

Családunkban én vagyok a második fiú, Móric bátyám négy évvel idősebb, mint én, s mivel később ő is irodalmi férfiú lett, igen sokszor összetévesztettek bennünket; utóbb azonban ez összetévesztés nem volt lehetséges, mert bizonyos alább kifejtendő okokból,

Taxil Leo irodalmi álnevet vettem föl, s azóta semmiféle iraton sem használtam családi nevemet. – A vallási dolgokra nézve nekem és bátyámnak teljesen eltérő nézeteink vannak.

Volt még egy Margit nevű nővérem is, ámde ez csak nem régen meghalt.

Négy és fél éves koromban szüleim a Barthélemy utcában lévő s a Szent-Szívről nevezett intézetbe járattak mint külvendéket. Oly élénken emlékezem ez iskolára, mintha most is ott volnék.

Akkor még rövid gyermekruhában jártam. Körülbelül húszan voltunk mind apró-cseprő gyermekek, akiket Mária Antoinette testvér olvasni tanított; s ugyancsak kemény munkát adtunk neki; ámde alig lehet elképzelni, mily roppant türelme volt e jó testvérnek, ő igen-igen jó volt hozzánk s úgy szeretett bennünket, mintha az ő saját gyermekei lettünk volna.

Később pedig én is egyike voltam azon szabadgondolkozó újságíróknak, akik az elfogultság teljes méltatlankodásával dühöngtek a kis fiúk vagy leánykák oktatásával foglalkozó apácák ellen. A legkisebb fenyítés, melyről hallomás útján értesültünk, elégséges ürügyül szolgált szenvedélyes kifakadásainkra, egy kissé megráncigált fül, mily szép és hatalmas ok arra, hogy a tortúra alkalmazása ellen kiabáljunk! Saját személyes tapasztalásaimról beszélni, természetesen óvakodtam, mert hisz akkor be kellett volna vallanom, hogy a jó Mária Antoinette testvér, a cukros testvér, miként mi mindig cukorral telt zsebei miatt elneveztük, nekünk valóságos anyánk volt.

Kilenc éves koromig voltam az intézet növendéke s tanítóim, akik ott tanítottak, alapos elemi oktatásban részesítettek. E tanítók voltak: *Ripert*, egy derék öreg papa, aki a fán ülő hollóról szóló éneket karban énekelte velünk; *Filliol*, akit a szépírás királyának tartottunk, és *Roubaud*, egy tiszteletreméltó kisbirtokos, aki azért lett tanítónak, hogy szerény jövedelmének elégtelenségét kipótolja, – s aki midőn az iskolában úgy, hogy tanítványai meg ne lássák, tubákolni akart – a katedra mögött hirtelen eltűnt s aztán legott fölemelkedvén ránk rivalgott: „Jogand, ejtegesd: *rosa*, a rózsá.”

A tanulmányi felügyelő azonban az egy félelmetes ember volt; Plane abbénak hívták.

A szegénynek az arca a leghálátlanabb arc volt a világon, oly annyira himlőhelyes, hogy soha sem tudott tökéletesen megborotválni; képzeljünk magunknak egy darab sajtot, melynek lyukacsában szőr nő. Irtózatosan féltünk tőle. Mihelyt Plane abbé a tanterem ajtajában megjelent, senki sem mert többé suttozni, de sőt még a lélekzetünket is visszatartottuk, annyira féltünk, hogy a szórakozottság gyanújába esünk és hirtelen valamit kell ragoznunk, mert igazán bevallva, a gyakorlatok föladásában ugyancsak bőkezű volt. Vele szemben rendkívül óvatosoknak kellett lennünk. Szóval Plane abbé igazi iskolamester volt, még pedig a legsikerültebb fajtából. Most azonban, hogy a gyermeki félelem ideje elmúlt, azt gondolom, hogy ő sem volt rosszabb a többinél, s hogy az igazgató kétségkívül azért szemelte őt ki a tanulmányi felügyelő rideg hivatalára, mert irtózatos arca miatt máshol nem alkalmazhatta.

Plane-nak tökéletes ellentéte volt az igazgató, Ytier abbé. Amily mértékben féltünk az elsőtől, éppen úgy vonzódtunk a kitűnő Ytierhez; ez utóbbi mindig elnéző volt irányunkban s csak arra törekedett, hogy az iskolát ránk nézve minél kellemesebbé tegye. Ytier különösen a vallásoktatást tartotta főnné magának, neki köszönhetem tehát a keresztény igazságok első ismeretét.

1863. október hóban szüleim a Saône melletti Villefranche-ba (Lyon mellett) küldöttek a Mi-Asszonyunkról nevezett s Mongré néven ismeretes kollégiumba.

Mongré a jezsuiták vezetése alatt álló szabad kollégium.

A csodálatosan épített ház mérhetlen síkság közepén fekszik. A kollégiumnak közel hatszáz növendéke szokott lenni, akik minden tekintetben igen jól vannak ellátva. Az anyagi ellátást illetőleg Mongré fölötté áll bármely állami intézetnek, de sőt sok katolikus kollégiumnál is többet ér; s berendezése, – saját tapasztalásomból mondom – oly kényelmes,

hogy azt alig lehet elképzelni; – a tudományosság szempontjából pedig Mongré a lehető legmagasabb színvonalon áll.

Lelkiismeretem sok rosszakaratú becsmélésről vádol, az Egyház ellen folytatott esztelen küzdelmekben nagy rovást szereztem magamnak rosszhiszemű megszólásokból, – de az az egy vigasztalásom mégis megvan, hogy mongréi tanáraink iránt mindig igazságos voltam. A kedvező benyomást, amelyet e kollégium reám gyakorolt, mindenkor s annyira megőriztem, az arra vonatkozó kellemes emlékeim elannyira enyészhetetlenek maradtak, hogy még akkor is, midőn a jezsuiták ellen intézett támadásaim a leghevesebbek voltak, a mongréi atyákat mindig kivettem; e ragaszkodás erősebb volt, mint enmagam.

Pedig csak rövid két esztendő tölthettem ez intézetben.

A jezsuitáknak, úgy hiszem, a lehető legjobb tanrendszerük van, csak hogy e rendszer ritka tanerőket igényel. Náluk nem járja a más kollégiumokban dívó szokás, mely szerint a fiú minden esztendőben más tanár kezei alá kerül: hanem egy és ugyanazon atya vezeti föl a növendékeket a legalsóbb osztálytól egész a legfelsőbbig; ekként a fiú mindig ugyanazon mester vezetése mellett sokkal szívesebben dolgozik, másrészt pedig a tanár teljesen kiismervén növendéke egyéni képességeit, a tanítás nehézségei között őt sokkal biztosabban vezeti.

Ez a rendszer azonban megkívánja, hogy a tanítással foglalkozó jezsuita atya először is rendkívüli tehetség legyen, másodsor pedig a helyzet kívánalmai szerint tudjon alkalmazkodni. Tessék felszólítani az egyetem szónoklattanárát, jöjjön le egy évig az elemi iskolába tanítani!

De özönlének is ám a növendékek a jezsuitákhoz. Azon két év alatt, amelyet Mongréban töltöttem, a kollégium szinte tömve volt. A világ minden tájáról voltak itt növendékek, s amennyire emlékszem, az idegen nemzetek közül, számra nézve Olaszország és Portugália voltak legjobban képviselve, voltak azután társaim közt bataviaiak, sydneyiek s új-orleansiak is.

Azon időben Bouchaud atya volt az intézet főnöke, vagyis mint mondják a pater rektor.

Én a hatodik osztályba léptem, ahol a latin nyelvet kellett különösen elsajátítanom, amelynek csak elemeit tanultam a Szent-Szívről nevezett intézetben.

A hatodik osztály tanára Richard atya volt. Tanítványai rendkívül szerették. A legkisebb durvaságra is képtelen, kizárólag csakis szelíd bánásmódja által tartotta fenn a fiúkkal szemben tekintélyét; s ez nem mesterkéeltség volt az ő részéről, hanem benne volt a jellemében, e pater maga a jóság volt.

Meleg nyári napokon néha felhasználván a szép időt, kivezetett bennünket a szabadba. Ilyenkor kenyeret és csokoládét vittünk magunkkal, útközben pedig a pater valamely paraszttól cseresznyét vett s köztünk kiosztotta.

Fás helyre érvén az árnyékban letelepedtünk, s akkor a pater beszélt nekünk vallásról, latin nyelvről, vagy valamit a történelemből. Ezután játszottunk s ettünk a pázsiton.

El lehet képzelni, hogy a tanulás egy ilyen pater mellett valóságos versengés volt: s ámbár az említett kirándulások nem igen gyakoriak voltak, mégis valamennyien igen szorgalmasak voltunk, egyrészt hogy a jó pater tetszését kiérdemeljük, másrészt hogy a tanulságos kirándulásokat megháláljuk.

Az egész kollégium szeretett volna pater Richard tanítványa lenni.

Én nem voltam rossz diák. Az intézet jelenlegi pater rektorának szívességéből megnéztem az 1864. és 1865-ik évi jutalomosztások jegyzékét s legnagyobb örömmre magamat is benntaláltam.

1864-ben a helyesírásból az első főjutalmat s a latin nyelvből a második kis jutalmat kaptam.

1865-ben pedig elnyertem az első főjutalmat a latin nyelvből, a második főjutalmat a történelem- és földrajzból, az első kis jutalmakat a hittanból, a viseletből és latin fordításból,

s a második kis jutalmat a helyesírásból, – s azonfelül a nyilvános vizsgák alkalmával külön dicséretben részesültem.

De hagyjuk e kicsinyes iskolai sikert s fogjunk hozzá egy sokkal fontosabb esemény elbeszéléséhez, azon esemény elbeszéléséhez ti., amely kétségkívül döntő befolyással volt egész jövőmre nézve.

1865-ben, a Mongréban töltött második esztendőben tizenegy éves lettem. Ez évben járultam először az Úr asztalához.

A kollégiumnak új és nagy kápolnája volt éppen ez évben felszentelendő. Az ünnepély nagyobb emelésére a múlt esztendei első áldozókat is ez évre tartották fönn s így körülbelül hatvanan voltunk, akik a keresztény életnek ezen nagyjelentőségű eseményére készültünk.

Az intézet szokása szerint bennünket a többi növendékektől elválasztottak. Mi is ugyan rendesen folytattuk tanulmányainkat, hanem egészen más, szintén a kollégiumhoz tartozó s de la Barmandière-nek nevezett várszerű épületben laktunk, ott étkeztünk és aludtunk is.

Az első áldozók e remeteségének vezetője pater Samuel volt, nagyérdemű s rendkívül ájtatos szerzetes, egyike azon embereknek, akikről azt mondják, hogy úgy élnek, mintha nem is földi lények volnának.

Nekem e szent áldozár iránt különösen hálásnak kell lennem, mert neki köszönhettem, hogy a szent áldozásra a lehető legjobban előkészültem. A legszentebb érzelmek s majdnem folytonos elragadtatás közt vártam a szép napot, amelyen Teremtőmet és Istenemet magamhoz szabad vennem.

Minden gondolatom az égi eledel után való vágyódásomban összpontosult; még iskolai föladatom is arra szolgált, hogy gyermeki lelkemben a lelegevenebb hit érzelmeit fölébressze. Egyszer ugyanis tanárunk Hannibál s Eumenes tengeri ütközetének leírását adta föl írásbeli dolgozatul.

Hannibál, hogy a győzedelmet kivívja, minden törekvését kizárólagosan oda irányozza, hogy az ellenséges had vezérének hajóját elfoglalja; s azért anélkül, hogy a többi hajóval törődnék, az ezekről reászórt hajítószerék zápora alatt egyenesen Eumenes hajója felé tart s ezt megközelítvén embereinek parancsot ad, hogy a hozott fazekakat az ellenséges hajóra dobálják. Az ellenség fölkacag. Micsoda? Egy egyetlen hajó jön a mi flottánk ellen, s annak is az egész támadása arra szorítkozik, hogy fazekakat dobáljanak felénk? Ámde a nevetésnek csakhamar vége szakadt. Az eltört edényekből mérges kígyók másznak ki s a hajósokra tekerődvén sorba megbénítják és megölik; Eumenes, a flotta vezére, védelem nélkül marad, s Hannibál diadalmaskodik.

A dolgozatot úgy készítettem, mint a többi társaim, ámde e tárgy, amely ugyan a vallással éppen semmi összefüggésben sem áll, bennem mégis vallásos gondolatokat ébresztett.

A tanóra végével legott levelet írtam gyóntatóatyámnak, pater Futynek, amelyben arra kértem, hogy fontos közleni valóm lévén, jöjjön át azonnal a várba.

A meglepetett pater csakhamar megérkezik.

– Mi baj van, gyermekem?

– Atyám, nekem semmi titkom Ön előtt; ismeri lelkemet, s összes hibáit és ferdeségeit; mondja meg, kérem, melyik az én uralkodó bűnöm?

– S miért kérdezed ezt tőlem?

– Íme elmondom.

Erre elbeszéltem gyóntatóatyámnak, miként győzte le Hannibál Eumenest, s azután így folytattam:

– Eumenes, az ellenséges flotta vezére, ez az én uralkodó bűnöm; a többi ellenség az én ferdeségeim, tökéletlenségeim és hibáim. Én magam, én Hannibál vagyok s tökéletes diadalt akarok aratni. A karthagói vezér példájára ügyes fogással kell élnem. Mutassa meg nekem Eumenest, s én, anélkül, hogy egyéb ellenségeimmel törődném, egyenesen neki rontok. A velem lévő néhány hajósna meg hagyom, hogy az ellenségre kis kígyókkal telt edényeket

dobáljanak; hajósaim az én csekély erényeim, s a kis kígyók az én imádságaim. Ez utóbbiak körülövezik s tehetetlenekké teszik hibáimat, mialatt én minden erőmet egyesegyedül uralkodó bűnöm ellen használván, ezt egy végső ütközetben földre terítem. Eumenes megölve lévén, lefegyverzett és tehetetlen katonáit a tengerbe hányom, s az ellenségtől elvett zsákmányon s hajóinak árán az élő Istennek templomot emelek. Hajósaim hűk maradnak hozzám, s győzedelmem dicsősége más katonákat is fog hozzám vonzani, s akkor én Hozzá méltó szívembe dicsőségesen és győzedelmesen be fogom fogadhatni: a királyok Királyát.

Így készültem én a nagy napra. Könnyek tolnak szemeimbe, valahányszor ama leveleket, amelyeket e napok alatt írtam, s amelyeket rokonaim gondosan megőriztek s visszaszolgáltattak, újra meg újra elolvasom.

Harmadéve, 1885. november havában, kevéssel megtérésem után Lyonba mentem, hogy kedves keresztanyámat meglátogassam. Ugyanezen alkalommal Mongrét is utamba ejtettem. Meglehetősen váratlanul jöttem, mert csak két vagy három nappal megérkezésem előtt kértem meg a pater rektort, lenne oly szíves engem elfogadni. Mily boldog voltam, midőn ismét megláttam ama kollégiumot, amelyben gyermekkorom legszebb napjait töltöttem.

Az első személy, akivel találkoztam, ugyanazon Samuel atya volt, aki első áldozásomra előkészített. Ő maga is éppen Villefranche-on keresztül utazván, csak egy pár pillanatra állapodott meg Mongréban.

Ó, mily igazán gyermeki örömmel borultam a szent pap nyakába! Ó mily jó az Isten, hogy húsz év után ismét viszontláthatnom engedte első áldozásomat megelőző sz. gyakorlataim tiszteletreméltó vezetőjét!

Tudakozódtam a többi ismerős paterék felől; néhányan meghaltak, mások messze vidékeken szétszórva éltek.

A kollégiumban nem volt meg többé a régi vidám élet. A kormány által elrendelt kiűzetés tudvalevőleg első sorban a jezsuitákat érte. Mongréban is az ingatlanok kezelésére és az intézet vezetésére csak 4–5 pater maradt, a tanárok jelenleg világi papok és világi emberek, akik az intézeten kívül laknak.

És én is egyike voltam azoknak, akik a szabadság nevében a szerzetes rendek kiűzetését sürgették! ... Mily lelkiismereti furdalás egész életemen keresztül!...

A kollégium kápolnájába menvén, buzgón imádkoztam s szívem mélyéből adtam hálát az Istennek, hogy megbocsátotta tévelygéseimet és bűneimet.

Mongréi látogatásom alatt kimondhatatlanul megvigasztalódtam.

Sohasem fogom elfelejteni a következő dolgot: – Miután a pater rektor vezetése alatt a tantermeket és a folyosókat körüljártuk, végre egy terembe jöttünk, amelynek falai tele voltak aggatva az intézet volt növendékeinek névsoraival. Az 1864. és 1865-ik évi névsorokban, ámbár hálátlan lettem tanáraink iránt, az én nevem is még mindig ott szerepelt; a paterék ki nem törülték.

S midőn megilletődve, e fölötti csodálkozásomnak kifejezést adtam, a pater rektor így szólt: „A mongréiak, Uram, sohasem kételkedtek a fölött, hogy Ön vissza fog térni Istenéhez.”

Samuel atya pedig hozzá tevén:

– Ön oly jól végezte első sz. áldozását.

Ezután kölcsönösen fölfrissítettük egymás emlékezetében az akkor történt nevezetesebb eseményeket, miközben ő mindig akkori igazán példás ájtatosságomat emelte ki.

– Azon időben, midőn Önök a várban az első áldozásra készültek – beszélé a pater – egy reggelen a kápolnába jöttem, hogy a sz. mise előtti imát elvégezzem. Nagy volt meglepetésem, midőn az oltár lépcsőin egy leborult gyermeket megpillantottam: e gyermek elhagyván a hálótermet, a kápolna nagy keresztjét átkarolva virrasztott, s az Üdvözítőnek keresztre feszített alakját csókjaival halmozá s könnyeivel áztatá. E látvány mélyen meghatott

... s ez épületes jelenséget a többi atyáknak is elbeszéltem ... E gyermek Ön volt ... s ezen oly buzgó s ájtatos virrasztás csak néhány nappal előzte meg első szent áldozását.

Megköszöntem Samuel atyának, hogy gyermekkori emlékeimet így fölelevenítette. De valóban, igen jól emlékszem rá, első sz. áldozásomat úgy végeztem, hogy mindenki épült rajta. S midőn az ezen alkalomból Mongréba jött püspökök egyikének üdvözlésére mentünk, társaim egyhangúlag engem választottak meg szónokuknak.

Az ünnepélyesség Urunk mennybemenetele napján ment végbe.

Az Úr testét de Bonald, bíbornok s lyoni érsek kezeiből vettük, akinek Mermillod, genfi és de Marguerye, autuni püspökök segédkeztek.

Meg fog bocsátani az olvasó, hogy az egyes részletekbe ennyire belebocsátkoztam. Szívemen feküdt a kötelesség kimutatni a jó első áldozás befolyását a keresztény jövőjére. Az én esetem ugyanis különösen jellemző s kétségbevonhatatlan.

Katolikusok, minden gondotokat oda irányozzátok, hogy gyermekeitek a vallásos élet ezen döntő ténykedését a lehető legnagyobb buzgósággal végezzék, s akkor biztosak lehetnek benne, hogy az Isten kegyelme, még ha dacolnának is vele, nem fogja őket elhagyni soha.

II. A bukás

Saint-Louis. – A kis mű. – Egy farkaskölyök. – Utolsó imádságaim. – A szentségtörés. – Első újságom. – Tanárom éleslátása.

Az 1865-ik évi nagy szünet alatt az a szerencsétlenség ért, hogy emeletnyi magasságról leesvén, eltörtem ballábamat, – s az iskolaév kezdetével Mongréba vissza nem térhettem.

Két deszka közé szorított lábammal három hónapon át őriztem a szobát. Csak karácsonykor kezdtem újra járni.

A hosszú orvosi kezelés alatt meglehetősen elkomorodtam. Bántott a tudat, hogy mongréi társaim a tanulmányokban előbbrehaladnak, én pedig elmaradok. A szerencsétlen mulasztást alig lehetett kipótolni.

1866 január havában még üdülőfélben voltam. Állapotomra való tekintetből anyám a mellett volt, hogy valamely marseillei kollégiumban folytassam tanulmányaimat; atyám nem akart vele ellenkezni.

Éppen ezen időben nyílt meg egy nagy intézet a marseillei püspökség területén. Az intézet Cruice, marseillei prälatusnak köszöni létét. Alapkövét Dupanloup püspök tette le. Ez új intézet Szent Lajos Katolikus Kollégiuma nevet nyert.

Én is három iskolai évet töltöttem e kollégiumban. Az első évben Girard abbé volt a tanárom, akiről azonban semmi emlékeztetést sem jegyeztem meg magamnak; a második évben Jouet, akiről majd alább beszélek s a harmadik évben Carbonnel, aki későbbi istentelenségemet előérezte.

Az 1866/7 iskolaévben kiosztott jutalmakban nekem is volt részem. Az iskolában ugyanis mint jó diák szerepeltem, ellenben magában az intézetben mint csintalan gyermek igen megkeserítettem a felügyelőnek, egy öreg s igen szerény igényű papnak, abbé Guigounak napjait.

Mongréban, mint mondám, alapos ismereteket szereztem magamnak, úgy hogy midőn S. Louis-ba kerültem, itteni kor- és iskolatársaimnál sokkal előbbre voltam. A kollégiumváltoztatás tehát ily körülmények között nem csekély hátrányomra volt.

Az én osztályomban ugyanazt tanultuk, amit én java részében már tudtam; és azért nem valami nagy érdememül szolgált, hogy a fogalmazásban többnyire én voltam a legelső. Midőn benn az intézetben tanóránk volt, én a legkisebb nehézség nélkül egy szempillantás alatt megcsináltam feladatomat, egy óra alatt annyit végeztem, mint más két óra alatt, s midőn már nem volt mit tennem, addig míg társaim a szótárakban lapozgattak, én már szórakozással töltöttem időmet.

Innét származott amaz anomália, hogy míg tanárom a legjobb diáknak nyilvánított, felügyelőm a legszórakozottabb növendéknek minősített. A jutalmak kiosztásánál, mint említém, egész sereg díjat nyertem, – de a jó magaviselet jutalma nem nekem jutott.

Ugyanazon évben 1866-ban járultam a bérmálás szentségéhez, s mondhatom e szentség fölvételeire is kitűnően voltam előkészülve. A pajkosság nem csökkenté ájtatosságomat.

Igen jó volt az az esztendő, amelyet Jouet osztályában töltöttem.

Tanárom szinte égett a hitbuzgalomtól. Egy új ájtatosságot is hozott be Issoudunból: „A legszentebb Szívnél közbenjáró Asszonyunk” ájtatosságát. Fővágya volt egy új szerzetesrendet alapítani; valami ellenállhatatlan hivatást érzett magában valóságos apostoli működésre.

Lelke csak úgy áradozott, valahányszor szent szándékatairól beszélt; a mester megfélekedvén tanítói szerepéről egészen átszellemült, s a sugalmaztatás bizonyos nemétől felhevülve a legreálisabb ékesszólással fejtegette előttünk terveit.

Jouet abbé azon megtiszteltetésben részesített, hogy engem választott segédjének s „első követőjének”. Kinyervén az intézet igazgatójának Magnonnak beleegyezését, néhányan a növendékek közül Jouet abbéval élünkön egy kis gyermek-egyletet alakítottunk, s azt „a kis mű” egyletének neveztük.

Mint ezen egylet tagjai arra köteleztük magunkat, hogy a legszentségesebb Szívnél közbenjáró Asszonyunk ájtatosságát lehetőleg terjeszteni fogjuk; s nagy büszkeségünkre szolgált, hogy az Issouduni anya-társulat költségeinek fődözéséhez a magunk részéről is némiképp hozzá járulhattunk.

A tagsági díj évenként legkevesebb egy sou volt. Tagtársaim egyike, Jouve István, aki sohasem tért le a jó útról, s ma a napi sajtó terén igen előkelő állást foglal el, – mint a kis mű buzgó terjesztője szép költeményben énekelte meg a szent ügyet. E költemény kimutatásaink élén nyomtatásban is megjelent s mindjárt az első versben ekként sarkalta a keresztény szeretetet:

Egy évre egy sou, vajmi kis dolog,
S mégis sok, mert igen nagy eredményt
Létre már sokszor csak kis ok hozott,
Folyammá nőtt forrás példajaként.

És csakugyan mi nem egészen jelentéktelen tevékenységet fejtettünk ki a társulat ügyének előbbre vitelében. Valahányszor ki volt szabad mennünk, rokonaink és ismerőseink körében a társulatnak új és új tagokat toboroztunk.

Semmi, még a legkisebb jel sem mutatott arra, hogy egykor az Egyházat hűtlenül elhagyva ellenségei közé fogok sorakozni.

Atyám a szünnapok alatt vasárnaponként majd a marseillei katolikus körbe vezetett, amelynek ő tagja volt, majd ismét ama jótékony védegyletbe, amelyet Allemand abbé oly célból alapított, hogy a kereskedő ifjak a világ romlottságától megőriztessenek. Mindenütt csak jó példát láttam, mindenütt csak üdvös tanácsokat hallottam.

Az 1867/8 év folyamán mégis bekövetkezett a bukás.

Ebben az évben a nagyok csoportjába osztottak be. Társaim közt volt bizonyos R ... nevű fiú, egy matróz kapitánynak a fia; középszerű diák, de igen kellemes pajtás. Mi ketten igen összebarátkoztunk.

Barátom apja szabadkőműves volt, ezt a körülményt azonban akkor, midőn fiát S. Louisba hozta, az intézet előljárója előtt természetesen el nem árulta. Ő is kétségkívül azon nagyszámú republikánusok közé tartozott, akik, hogy fiaik alapos és komoly ismereteket szerezzenek, őket katolikus nevelőintézetekbe adják, más úton azonban van rá gondjuk, hogy gyermekeiknek a keresztény igazságokra vonatkozó ismeretei s az ezeken alapuló nevelésük tönkre tétessék.

Egy alkalommal R ... barátom bevallotta előttem, hogy az apja egy titkos társulatnak tagja, s hogy ő maga is „farkaskölyök” (Louveteau) e társulatban. Ezen bizalmas vallomás, amelyre nézve mély titoktartást kellé ígérnem, fölingerelte gyermeki kíváncsiságomat. Egyszer a séta alkalmával megszereztem Ségurnek a szabadkőművességről írt s csak nemrég megjelent híres füzetét.

Ezen könyvből meg kellett volna ismernem az örvényt, amely felé vonszoltattam, – de én még sem vettem észre. R ... barátom biztosított róla, hogy a szabadkőművesség nem oly bűnös társulat, mint aminőnek azt Ségur leírta, mert hisz az ő atyja e társulatról mindig csak jót és szépet szokott beszélni. Különben is én a püspök füzetéből csakis azon helyeket jegyeztem meg magamnak, amelyeken a különféle felavatási szertartások tárgyaltatnak.

A sajtószertű szabadkőműves próbakísérletek, a bizarr s titokzatos szertartások rendkívül élénken hatottak az én lelkemre, míg ellenkezőleg a tudós szerző észrevételei és következtetései iránt egészen közömbös maradtam.

A szertartásokra vonatkozó helyeket rövid kivonatokban összeállítottam, s ezen, hogy úgy mondjam, kis szertartáskönyvet, melyet a tanóra alatt sutttyomban tanulgattam, fiókomban őriztem.

A karácsonyi szünnapok alatt atyámat igen fontos ügyben a kollégiumba hívták; az akkori igazgató Daime azt ajánlotta neki, hogy vigyen ki engem a kollégiumból. Én nem is gyanítottam az okot.

A dolog ebben állott:

Az egyik tanulmányi felügyelő megtalálta a szabadkőművességre vonatkozó jegyzeteimet. Az intézet előljárói fölháborodtak. Magok elé hivatván azt kérdezték: mi ez? Azt feleltem, hogy kivonat Ségur könyvéből. Az előljárók látván, hogy igazat mondok, egy kissé zavarba jöttek s nem tudták, hogy velem ily körülmények közt mit cselekedjenek. Egyikök sem gyaníthatta, mily szándékkal állítottam össze a kivonatot, mert én R ... barátom bizalmas közléseiből egy betűt sem árultam el. Csakis Carbonnel, az én harmadik osztályú tanárom, volt az, aki tekintettel azon körülményre, hogy én az említett munkából kizárólag csakis az igazán szabadkőműves jellegű részleteket szedtem össze, egyenesen rossz szándékról vádolt.

Mindazonáltal a tanács nem talált engem megrovandónak; ámde e naptól kezdve Carbonnel abbé folyton figyelemmel kísért.

Észrehevén, hogy különös felügyelet alatt állok, igen óvatos lettem s rendkívül vigyáztam, hogy ismét gyanúba ne essem. A tanulás ez évben is igen jól ment, s mivel jutalomvágyó voltam s a kiosztandó érdemdíjakból a magam részét kivenni óhajtottam, nagyon is szívemen feküdt elkerülni mindazt, ami az intézetből való kizáratásomat maga után vonhatta volna.

Ámde a lelkem már beteg volt. Nem voltam többé az a fiú, aki az előbbeni években. A görögöt, a latint, a történelmet és a számtant most is nagy szorgalommal tanultam, – de a vallástan iránt napról napra közömbösebb lettem.

Valami titkos láz emésztett.

A séták alkalmával, ha szerét tehettem, egész titokban szabadgondolkodású lapokat vásároltam, – s azokat alattomban elolvastam, hogy senki rá ne jöhessen, legott elégettem.

Ezen erkölcsi küszködésemben egy párszor az irántam még mindig jóindulattal viselkedő Jouet abbéhoz akartam fordulni; ő volt ugyanis a felsőbb osztályú diákok csoportjának első felügyelője; – néha már erősen el voltam tökévelve, hogy elmegyek, s mindent bevallok; – de valami mégis visszatartott.

Mindazonáltal a kis mű terjesztésében még továbbra is közreműködtem. Midőn lelkiismeretem azt sugallta, hogy vesztetnem indultam, iparkodtam elcsitítani; – s azután ismét visszaestem a kételybe, amely már-már teljesen erőt vett rajtam. A fordulóponton még egyszer folyamodtam a legszentebb Szívnél közbenjáró Asszonyunkhoz, kértem, hogy oltalmazzon s védjen meg engem. S ez volt utolsó imám.

Elérkezett a húsvéti időszak. Gyóntató-atyám C ... – ma egy katonai kórház lelkésze – észrevette, hogy lelkem halálosan beteg. Csak kényszerűségből gyóntam. Láta, hogy tanácsait mibe sem veszem s lelkem valódi állapotját eltitkolom, s azért a húsvéti áldozásunkat megelőző napon még egy utolsó kísérletet tett velem.

– Gyermekelem – így szólt hozzám – én látom, hogy önben nincsenek meg azon érzelmek, amelyek nélkül nem szabad az oltári szentséghez járulni; ön vesztí hitét, ön nem vádolja magát, hanem úgy beszél el hibáit, mintha valami közömbös eseményt akarna elmondani. Ön nem érez semmi bánatot. Ugye bár nem csalódom? Térjen észre, gyermekelem, s legyen őszinte.

– Igaza, van – felelém a szegény megrémült papnak – én nem hiszek többé.

– Istenem, igazam volt! – mondá az elszomorodott és megdöbbsent gyóntató – lehetséges ez? ... De hát, gyermekem, én akkor föl sem oldozhatom.

– Tisztelendő Uram – viszonzám egész hidegen annak, akit máskor „Atyám”-nak neveztem, Tisztelendő Uram, akár föloldoz engem, akár nem, én azért holnap mégis áldozni fogok.

Erre a gyóntató-anya könnyekre fakadt s e szavakat rebegé: „Szerencsétlen, ön tehát, nem irtózik szentségtörést elkövetni?”

E szavakra fölkeltem s feléje hajolván, halk hangon egészen hidegen azt mondtam: „Ha holnap a többivel nem áldoznám, nagyon meg lennék bélyegezve, ez botrányt okozna; tanárom, Carbonnel abbé amúgy is már gyanús szemmel néz rám; még csak az kellene, hogy a húsvéti áldozást el ne végezzem, hisz akkor biztosan haza küldenének.”

Másnap megtörtént az általános áldozás; a növendékek padonként járultak az Úr asztalához.

Gyóntatóatyám a kápolna egyik szögletében térdelt és imádkozott.

Midőn az én padomra került a sor, én is a többivel mentem, – s méltatlanul vettem magamhoz Istenemet.

Abban a pillanatban, midőn az oltárt elhagyva padom felé indultam, a kápolna végében szokatlan mozgást vettem észre. A tanárok és felügyelők C.... abbé körül sűrűgtek, aki hirtelen rosszul lett.

Ó, mennyire furdalt a lelkiismeretem! e furdalást azonban nem a szentségtörés, nem a magában véve is iszonyatos méltatlan áldozás okozta, amelyet teljesen közömbösen végeztem, hanem bántott a tudat, hogy szegény gyóntatóatyám hirtelen rosszul lettének én voltam az oka.

Az a nap iszonyú kellemetlen volt reám nézve. Személyesen nem mertem elmenni megnézni az abbét, mert féltem, hogy megjelenésemmel még csak növelhetném a baját; mert a derék pap csakugyan nagyon rosszul volt. Másrészt pedig szerettem volna magam előre bejelenteni s tőle bocsánatot kérni; éreztem, hogy ilyen szándékú hozzájövetelem csak jó hatással lehetne reá nézve; – de ismét egy új félelem visszatartott, az jutott ti. eszembe, hogy ha én ily körülmények közt bemegyek a beteghez s vele hosszasan értekezem, minden ki fog tudódni, minden meg lesz fejtve s engem akkor az intézetből kikergetnek.

A szentségtörés után legott gyáva lettem. Ó mily bukás!

C.... abbé végre fölgyógyult, de én nem mertem magam többé előtte mutatni; más gyóntatót választottam, s ez előtt főntebb bünyömet mindig eltitkoltam. Az intézetben uralkodó szokás szerint minden hónapban egyszer gyóntam, de e gyónásaim mind csak formaiak, mind szentségtörők voltak.

Ekkor már veszve voltam. A mongréi jó Gáborka nem létezett többé.

Szüleim nem is gyanították a változást; előjáróim pedig az iskolai év végén csak azt konstatálták, hogy fegyelmetlen hajlamok mutatkoznak én bennem. Társaim lázongó gyerekek tartottak, de nem gonoszak; vallástalanságomat ugyanis ezek előtt is eltitkoltam, s csak a függetlenség iránti rajongásomat árultam el.

Ezen időben néhány társammal együtt azon gondolatra jöttünk, hogy újságot szerkesztünk, s tervünket meg is valósítottuk; az újságot természetesen kéziratban adtuk ki; s a szünnapok alatt kézzől-kézre köröztettük. A lapnak címe: *Le Type* volt. Hárman szerkesztettük: Jouve István, Magnan Leo és én. Negyedik társunk Bérenguier készítette az illusztrációkat.

A *Le Type* első száma hozta programunkat, amelyet Jouve a kollégium költője versekbe foglalt.

A reám vonatkozó vers szerint nekem az volt a feladatam, hogy

Vörös zászlójához híven
Jogand politikáról beszéljen.

E körülményt azért említem, mert élénken föltünteteti akkori hajlamaimat. Tizennégy éves voltam, s máris pelyhesedni kezdvén, meglett férfiúnak képzeltem magam. A világot sem mentem volna labdázni vagy dárdát hajítani, hanem ahelyett egy pár társamat magam köré gyűjtvén, nekik a magam módja szerint politikai előadást tartottam. Valahányszor a sétáról hazajöttünk, mindannyiszor a *Le Type* számára híreket hoztam a köztársasági pártnak a császárság ellen folytatott s a vidéken is elterjedt küzdelmeiről.

Tanárom, Carbonnel, egy nap így szólt hozzám: „Gábor, ennek nem jó vége lesz, Ön a «Type» ártalmatlan csevegéseivel kezd, s egykor a «Siècle» forradalmi gyalázásaival és istentelenségeivel fogja végezni.”

Végre az én cikkeim a *Type* bukását okozták. Néhány szám megjelenése után az intézet igazgatója a lapot, mint az iskolai neveléssel össze nem egyeztethető, beszüntette.

Így töltöttem közel három esztendőt a marseillei katolikus kollégiumban. Június elején ideglázba esvén, – még két hónap választott el a nagy szünidőtől – haza kellett mennem. Betegségem oly veszedelmes volt, hogy majdnem belehaltam, s csak augusztus hó első napjaiban gyógyultam föl.

A test visszanyerte egészségét, de lelkem állapota annál szomorúbb lett. Góg és hiú kíváncsiság elfordította szívemet Istentől, s egy irtózatosszentségtörés sötét éjt borított lelkiismeretemre.

III. A lázadás

Egy gúnyiratíró dicsfénye. – Két istentagadó. – Weil zsidó. – Óriult terv. – A legszentebb Szívnél közbenjáró Asszonyunk 25 frankja. – Szökés a szülői házból. – Mettray. – Kettős foglalkozás. – Atyám levele IX. Piushoz. – A pápa válasza.

1868. június elsején jelent meg Rochefort Henrik *Lanterne* című hetilapjának első száma, mely mint egy váratlan villámcsapás reszketteté meg a politikai légkört.

Franciaország egyik végétől a másikig egyébről sem beszéltek, mint a hatalmas hetilapról.

Alighogy elhagyott a lázam, máris a minap még ismeretlen s ma már az egész országot föllázító Rochefort éles lapját olvasni óhajtottam; megszereztem tehát a *Lanterne*-nak. addig megjelent nyolc vagy kilenc számát, s mondhatom csak úgy faltam azokat.

– Íme az én emberem – gondoltam magamban, s szinte örülésig lelkesedtem érte.

Az az augusztus hónap oly izgalmas volt reám nézve, hogy azt el sem lehet képzelni.

A *Lanterne* egész sereg erőszakoskodó vidéki lapot hozott létre, amelyeket mind a legnagyobb élvezettel olvastam.

Kedvem jött újságíróvá lenni.

Eszményem volt a közönség számára írni és az által figyelembe vétetni. Összevásároltam s titokban összegyűjtöttem az ultrarepublikánus párt összes lapjait.

A forradalmi tanok a delejtű vonzerejével hatottak reám, s mennél túlzóbb volt valamely irat, annál inkább rajongtam érte.

Ezen radikális lapok szerkesztőinek nagyobb része nem rendelkezett elégséges vagyonnal a törvényes kaucióra s azért a politikával csak közvetve s palástolt szavakban foglalkoztak. Mivel azonban a hasábokat mégis csak be kellett tölteni, minduntalan a vallást és annak szolgálait támadták meg. Eme lapok különben, hogy létjogosultságukat beigazolják, többnyire a bölcsészet nevében indultak meg.

Míg az ember fiatal s tele van lelkesedéssel valaki iránt, minden áron meg akarja őt ismerni.

Én tehát elmentem az egyes szerkesztőségekbe, és valami ürügy alatt mindig sikerült beszélnem azokkal, akik csodálkozásom tárgyát képezték.

Mindenütt szíves fogadtatásban részesültem, mert a forradalmi és istentagadó zsoldosok szemében mindenestre különös és feltűnő dolog volt, hogy egy, vallásosságáról városszerte ismeretes család gyermeke tizennégy éves korában egész rajongással közeledik feléjük.

Ily módon ismerkedtem meg a két radikális materialistával, Leballeur-Villiers- és Royannez-val, akiknek társasága döntő befolyással volt reám nézve.

Leballeur-Villiers az agitátorok legtökéletesebb példányképe; az ő háza a fennálló hatalom ellen konspiráló összejöveteleknek csaknem mindennapos színhelye volt.

Foglalkozására nézve fényképész volt, mindazonáltal sokkal többet törődött a politikával, mint a fényképészettel. Magas, szikár, de azért izmos ember, egy kissé deres barkóval, villogó szemekkel. Ez ötven éves férfiú valódi mefistofelesi alak volt. A december 2-iki államcsíny alkalmával, ha jól emlékszem, Lambessába deportáltatott. Engesztelhetetlenül gyűlölte a császárságot.

Midőn száműzetése keserveiről beszélt, szemeim szinte oda voltak tapadva ajkaihoz, talán a halálba is elmentem volna érte.

Félesége egyszerű, de igen kedves asszony volt; teljes odaadással csüngött férjén; s nemcsak nem ellenezte politikai irányát, hanem osztotta nézeteit.

Valahányszor náluk voltam, mindannyiszor bizonyos mámorba estem.

Leballeur-Villiers szeretett lődözni, s nevezetesen a pisztolylövésben oly ügyességre tett szert hogy 25 lépésnyi távolságból alig tíz centiméter átmérőjű céltáblát biztosan a középponton talált.

Egy alkalommal a kertjökben kávéztam; a férfi szokása szerint lődözgetett.

– Leballeur úr, mondám, akar jó céltáblát? találja el e tálcát. – Megragadtam a tálcát és feléje tartottam.

– Jól van, felelé Leballeur, de nemozogjon ám!

Az asszony fölsikoltott; de ő vállat vonva, ismétlé: – Ne mozogjon! – Meg sem moccantam. Biztam ügyességében. Ily bohóságra vetemedünk, míg gyermekek vagyunk. A lövés eldőrdült s a tálca darabokra törve repült ki kezemből.

– Bravó, kiálték.

– Önt illeti a bravó, fiatal ember, – felelé ő, és megcsókola; azután pedig az asszony felé fordulva monda:

– Ez aztán fiatal ember, aki, ha kell, megteszi a maga kötelességét a torlaszokon.

E pillanat óta még szorosabb lett köztünk a viszony. Leballeur nem is csalatkozott bennem; mert csakugyan akkori hangulatom olyan volt, hogy a legnagyobb készséggel áldoztam volna fel egy lázadásban a köztársaság érdekében életemet.

A mi Royannez-t illeti, az egész más fajta ember volt. Pocakos, széles alak, modorában a legbékésebb ember a világon. Újságcikkeinek hevessége azonban nem messze maradt a *Lanterne* mögött. Royannez szoba-forradalmár volt.

Leballeur-Villiers minden reggel azt hitte, hogy a pillanat immár elérkezett, amelyben az utcákat föllármázni kellene. Royannez ellenben minduntalan csitította és figyelmeztette, hogy a kedélyek még nincsenek kellőképpen fölizgatva, s hogy – véleménye szerint – be kellene várni a dolgok kifejlődését. Royannez elméleti, – Leballeur-Villiers ellenben gyakorlati forradalmár volt.

Én sokkal jobban rokonszenveztem ez utóbbival. – Az előbbinek fontolgatását nem tartottam korszerűnek.

Hisz akkor sohasem döntik meg a császárságot, ha a forradalmat minduntalan elodázzák.

Egy katona jön egyszer Leballeur-Villiershez, hogy magát lefényképeztesse. A fölvétel után beszédbe elegyednek, s a fényképész felhasználja az alkalmat elveinek terjesztésére. A telebeszélte katona végre kijelenti, hogy ő is köztársasági érzelmű. Leballeur egész boldog s a katonát ebéden tartja.

Este azután elvtársaival találkozáván, egész komolyan és lelkendezve azt mondja: „A hadsereg velünk van, s így most már neki mehetünk.”

Royannez alig győzte csillapítani, mint egykor a bölcs Nestor a heves Achillest.

Royannez háza csendes és nyugodt volt, itt nem törtek tálcákat pisztolylövésekkel. Patriarkális életmódot folytatott, feleségével a háztartásról csevegett, politikai elméleteibe pedig beavatta Janka leányát, a későbbi Clovis Huguesnét.

A harmadik radikális ember, akivel azon időtájtban megismerkedtem, Weil Simon zsidó volt. Ez ember első sorban a katolicizmust gyűlölte, azután a császárságot. Engem rendkívül megszeretett s mindig csak azt mondogatta:

– A legelső ellenség a pápa; ha az Egyházat elpusztítottuk, a többi igen könnyen fog menni.

Atyám mit sem sejtett az én összeköttetéseimről; én nagyon szerettem őt, s éppen ezért nem volt elegendő bátorságom bevallani előtte a változást, amelyen keresztül mentem.

Vasárnaponként, hogy meg ne szomorítsam, elmentem vele a misére; valahányszor a szent áldozáshoz járult, én is vele mentem az Úr asztalához s minden lelkiismereti furdalás nélkül éltem vissza e szentséggel, amelyben többé nem hittem.

Később azonban megröstelltem a dolgot s jóllehet a szentségtöréseket s az Isten megbántását mibe sem vettem, de az atyámmal szemben tanúsított képmutatás mégis bántani és nyugtalanítani kezdett.

De hogy valljam be neki a valót, mikor tudtam, hogy ez tördöfés lesz szívébe.

Sokáig ingadoztam s végre is nem tudtam magamat elhatározni, hogy eláruljam neki állapotomat.

Míg én így küszködtem, azalatt az üldözőbe vett Rochefort elítéltetett s Belgiumba menekülni kényszerült. Az így száműzött s az üldöztetés dicsfényétől körülövezett gúnyirátíró csak még nagyobb varázserőt gyakorolt én reám.

Nem tudom hogyan, de egy napon az a gondolatom támadt, hogy hozzá megyek Brüsszelbe. Mindenesetre örült és kivihetetlen gondolat, de az én akkori hangulatomban semmi sem látszott lehetetlennek.

– Hozzá megyek – gondolám magamban – föltárom előtte állapotomat, elbeszélem történetemet, s ő bizonyára meg fog érteni. Hogy megélhessek, akár micsoda foglalkozást elfogadok, ha mindjárt tényérokot kellene is mosnom valamely fogadóban. Üres óráimban írni fogok, valami könyvet szerkesztek, s ekként a császári kormány hatáskörén kívül lévén, én is részt veszek ama hálátlan háborúban, melyre a *Lanterne* adta meg a vészjelt. Azután pedig, ha majd a forradalom ideje elérkezik, Párizsba jövök s az összeesküvők közé elegyedvén fegyverrel kezemben küzdeni fogok a zsarnokság romjai fölé alapítandó köztársaságért.

Ez volt az én tervem, melyet anélkül, hogy esztelenségét észrevettem volna, magamban forraltam; s minden erőmből oda törekedtem, hogy azt keresztül is vigyem.

A legnagyobb nehézséget maga az út okozta, mert hiszen Marseille és Brüsszel egy kissé messze esnek egymástól.

Arra, hogy Franciaországon keresztül tegyem meg az utat, gondolni sem lehetett; sokkal célszerűbbnek találtam a francia határt a legközelebb eső ponton elhagyni, mert azt gondoltam magamban, hogy ha egyszer az ország határán túl vagyok, senki sem lesz képes többé engem a szülői házba visszavezetni.

Abban állapodtam meg tehát, hogy mihelyt ügyeimet s nevezetesen pénzügyeimet rendeztem, azonnal az Alpeseken keresztül külföldre megyek. Annyi pénzem lesz, hogy az olasz határt elérhessem, ha pedig egyszer Olaszországban vagyok, majd csak megélek valahogy; bármily foglalkozást elfogadok, s úgy osztom be majd ügyeimet, hogy hónapról-hónapra más és más városba juthassak, míg végre, talán nem is oly hosszú idő alatt, mégis csak elérem fölizgatott képzeletem ígéretföldjét: Belgiumot.

Különös és megfejthetetlen egy dolog: azt, hogy hitemet elvesztettem, atyám előtt bevallani nem mertem, de arra, hogy szülői házamat örökre elhagyjam, mégis vállalkoztam. – Volt a szülői házban még valaki, aki az istentelen lapokat és forradalmi röpiratokat éppen úgy és éppen oly suttyomban olvasta, mint én s ez volt az általam sok tekintetben befolyásolt testvérbátyám. Négy évvel idősebb volt ugyan, mint én, de az iskolában csakis egy osztállyal előzött meg engem; midőn én Mongré-ban ötödikbe jártam, ő a negyediket¹ végezte. A szünnapok alatt mindig együtt voltunk s annyira összeszoktunk, hogy egyik a másik nélkül még csak sétálni sem mentünk. Ő ugyan a politikával nem törődött, de a kalandokat éppen úgy szerette, s atyánkkal szemben éppen oly képmutató volt, mint én.

Közölvén vele szándékomat, mely szerint az ónsúllyal reám nehezedeő állapot megszüntetése végett a szülői házból szökni készülök, – ő is rögtön a legnagyobb készséggel magáévá tette tervemet. Első dolgunk volt mindazt, amivel rendelkezünk, pénzzé fordítani. Tankönyveink, szótáraink, egész könyvtárunk, amely pedig elég gazdagon volt fölszerelve, lassan-lassan teljesen átvándorolt az ódondászhhoz. Oly ügyesen csináltuk a dolgot, hogy

---

¹ Franciaországban a nagyobb számok az alsóbb osztályokat jelzik, és megfordítva.

szüleink a legtávolabbról sem sejtették, hogy a szekrény, amelyben holminkat tartottuk, egyszerre csak teljesen kiürült. Még a ruháinkat is eladtuk s csakis éppen a legszükségesebbet tartottuk meg. Azonfelül öt vagy hat héten keresztül egyetlenegy sou-t sem költöttünk el azon pénzből, amelyet időközönként kaptunk. Végre az elindulás napján óránkat s egyéb ékszereinket is eladtuk. S ekként mindössze körülbelül kétszáz frankot hoztunk össze. Ebből azután mindegyikünk számára egy-egy forgópisztolyt s egy-egy tört vásároltunk; maradt tehát még százötven frankunk. Mivel pedig ily nagy pénzösszeg még sohasem állott rendelkezésünkre, egész biztosra vettük, hogy ezzel, ha kell, akár a világ végére is elmehetünk.

Október 18-án reggel útnak indultunk. Vasárnap volt. Az ég zivatarral fenyegetett.

Atyámnak azt mondtam, hogy bátyámmal együtt a Notre-Dame de la Garde kápolnába megyünk misére, s ha az ég kiderül egy kis hajókázást teszünk a tengeren. S hogy még jobban palástoljam szökési szándékunkat, édes anyámat elég szemtelenül arra kértem, hogy délre az én kedvenc ételemet adassa föl, – s biztosítottam, hogy pont fél tizenkettőkor otthon leszünk.

A zivatar kitört s a mi legnagyobb örömünkre irtózatosan dühöngött.

– Szüleink azt hiszik, így gondoltunk, hogy a vihar éppen a tengeren ért bennünket, s ha haza nem jövünk, biztosra veszik, hogy vakmerőségünk áldozatai lettünk.

Mielőtt a szökés részleteit leírnám, meg kell említenem egy előzetes, reám nézve igen jellemző körülményt.

Mínt hogy Jouet abbé előtt sohasem vallottam be a lelki életemben beállott változást, ha nem is oly örömmel, mint azelőtt, de mégis csak tovább is végeztem a „kis mű” ügynökségével járó teendőket; mert nálam lévén az általam gyűjtött tagok belépési nyilatkozatai, ha csak nem akartam tervemet elárulni, továbbra is be kellett szedegetnem a tagsági díjakat.

A dolog nyugtalanítani kezdett. A nálam begyűlt pénz ugyanis nem volt az enyém. S jóllehet ez az Egyháznak céljaira volt szánva, amelyet akkor már ellenségnek tekintettem, s jóllehet a szökéshez mindenféle úton-módon mennél több pénzt szerezni iparkodtam: a kis mű pénzét még sem akartam megtartani, mert ez sikkasztás lett volna.

Néhány nappal a szökés előtt találkoztam az abbéval.

Nem kétlem, hogy a kollégiumból való kilépésem után volt tanárom Carbonnel Jouetnak felőlem egyet-mást elmondott, mert midőn ez utóbbi az utcán megpillantott s én újabb határozottan demokratikus érzületű barátaim egyikét, akivel éppen az utcán mentem, magára hagyva egyenesen az abbé felé tartottam, a meghökkent Jouet irányomban igen tartózkodólag viselkedett.

– Tisztelendő Uram – mondám neki – a „kis mű” számára egy kis pénz volna még nálam: legyen szíves megmondani az órát, amelyben holnap otthon találhatnám, hogy az összeget átszolgáltathassam.

Az egész körülbelül huszonöt frankot tett ki, amely összeget másnap a meghatározott órában csakugyan elhoztam.

Az abbé, aki mint említém, tudta, hogy vesztetnem indultam, egészen meg volt lepelve ama buzgóság által, melyet a kis mű érdekében még mindig kifejtettem. – S midőn később egykori előjáróim egymás közt mondogatták: „A mi szegény Gáborkánk örökre el van veszve; aligha nem bűnbánat nélkül fog meghalni,” Jouet abbé volt az egyedüli, aki még mindig hitte, hogy megtérek, s azt felelé:

– Nem, az nem lehet, hogy az Isten kegyelme örökre elhagyja kedves gyermekünket; kísérni fogja őt, még ha a lehető legdühösebben üzné is el magától, s végre abban a pillanatban fog fölötte diadalmaskodni, amidőn a legerősebben körülsáncolta a gonoszság. Ó, mert az egész neki dühödött pokol hatalmasságával szemben – Mária védelme alatt áll.

1882. június havában Olaszországba mentem Garibaldi temetésére. Ez alkalommal meghítt a római egyetemi ifjúságnak demokratikus egyesülete, hogy a tanuló ifjúság számára fölolvastatás tartassék. Caracciolo de Bella szenátor rendelkezésemre bocsátotta a progresszisták egyesületének nagy termét. Itt tehát szemben a Vatikánnal, – ördögi gyűlölettől duzzadó szívvel, szinte páratlan dühvel a legaljasabb szidalmakat és rágalmakat szórtam a vallás és a pápaság ellen.

Ugyanazon napon Róma egyik templomának szószékéről e szavak hangzottak le:

– Imádkozunk, testvéreim, egy elvakultért, imádkozunk egy volt növendékemért, akit a pokol ugyan elragadott tőlünk, de akit ki kell szabadítanunk az ördög karmai közül.

És a szónok anélkül, hogy engem megnevezett volna, elbeszélte a „kis mű” számára gyűjtött huszonöt frank történetét. A szónok nem tarthatta vissza könnyeit ... a hívek imája felszállt az égbe. A szónok az egykori issouduni misszionárius, s az én saint-louisi tanárom volt. Elérte, ami után vágyakodott, nem abbénak hívták többé, hanem pater Jouetnak; – a legszentebb szívnél közbenjáró Asszonyunk szerzete létrejött, a legmesszebb tájakon is elterjedett, s pater Jouet lett a szerzetnek Rómában székelő generálisa.

E rövid kitérés után fölveszem újra az elejtett fonalat s folytatom a nem éppen épületes szökésnek elbeszélését.

Elhagyván a szülői házat egyenesen a vasúti állomás felé tartottunk. Aixbe érkezvén kiszálltunk, s az nap ott maradtunk.

Bűnösségünk érzetében azt hittük, hogy az emberek mind reánk néznek s szemmel kísérnek bennünket, s azért mindig nagyobb néptömeget kerestünk s abba elegyedünk. Bolyongásunkban egy kávéházi hangverseny zaja megállított és becsalt; a legutolsó rendbéli énekesek kurjongatása, a lehetőleg legkezdetlegesebb zenekar zsongása, a dohányfüstös s alkohollal és a nagy néptömeg kigőzölgésével telített rossz levegő egészen elkábítottak, s ezen bódult állapotban, e piszkos és egészségtelen helyen elfelejtettük szüleinket, akik ekkor már kétségkívül halálos aggodalmak között voltak miattunk.

Étvágyunk ugyan nem igen volt, de azért mégis elmentünk egy utolsó rangú korcsmába ebédelni; ebéd után ismét csak visszamentünk az említett szutykos és lármás kávéházba; agyon kellett ütnünk valahogy az időt, mert a kocsi, amellyel Digne felé utazni akartunk, csak éjfél tájban volt elindulandó.

Ó, mily kellemetlen éjszaka volt az, amelyet a nehézkes járműben töltöttem! A kocsi döcögése, a gonosz cselekedet el nem űzhető öntudata nem hagyta aludnom.

Útitervünk a következő volt:

A Basses-Alpes megye éjszaki részén elérni az ország határát, s az Argentièrre hegycsúcson át bemenni Olaszországba.

Digne-ből két úton lehet a határhoz jutni.

A rövidebb, mely Javie-n és Barcelonnetten vezet keresztül, ránk nézve azért nem látszott előnyösnek, mert népesebb községek mellett vivén attól tartottunk, hogy itt már jelezve leszünk. A másik, hosszabb s Barrêmen keresztül vezető útnak pedig az a hátránya, hogy kezdetben a Var folyó irányában egy kissé visszafelé visz; de ha az ember egyszer Barrême-n túl van, akkor folytonos hegyen-völgyön át a tengeri Alpések mentében csak igen jelentéktelen fálvakat érint s végre majdnem egészen elhagyatott vidékeken keresztül éri el az Argentièrre-t.

Ez volt az ok, amiért egy kis pihenő után, a barrêmei kocsit és utat választottuk.

Magában Barrêmeben, a vidéknek első rangú községében, nem mertünk kiszállni, hanem valamivel idább egy körülbelül negyven lelket számláló hitvány falucskában, Noranteban, állapotunk meg.

Itt már jó benne voltunk a hegyes vidékben, melynek szépsége egészen elragadott. Két ellentétes vágy támadt s küzdött egymással bensőnkben: egyrészt sietni akartunk, hogy

mennél hamarább olasz földre kerüljünk, – másrészt azonban szükségét éreztük, hogy amíg csak lehetséges, hazánk levegőjét szívjuk.

Végre azt határoztuk, hogy csütörtökig Noranteban maradunk, s aztán elindulunk s Olaszországig meg sem állapodunk.

Noranteban, mint képzelni lehet, semminemű fogadó sincsen, de egy paraszt család szívesen adott szállást. Bér fejében szinte agyon beszéltük a jó embereket a legkülönfélébb mesékkel és történetekkel. Ha jól emlékszem, szállást adóinkat Férand-éknak hívták.

Október 22-én vagyis csütörtökön bebarangoltuk a közelfekvő hegyeket, s midőn szállásunkra visszatértünk, azt mondják nekünk, hogy a barrêmei csendőrség vezetője beszélni akar velünk.

Nem csekély zavarba jöttünk, midőn a törvényes karhatalom képviselője előtt meg kellett jelennünk, – s mennyire elképedtünk, midőn a csendőr tudunkra adta; hogy atyánk Digneben várakozik reánk s nekünk azonnal oda kell indulnunk. A csendőr a leggúnyosabb készséggel ajánlotta fel kíséretét: ellenkezésről szó sem lehetett.

Akaratunk ellenére Digne-be érkezvén vissza, szíves kísérőnk legott a császári ügyvivő elé vezetett, ahol a nálunknál bizonyára jobban elkeseredett atyánk jelenlétében ugyancsak kemény és durva szidásban részesültünk.

Szegény jó atyánk nem tudván magának sehogysen megmagyarázni szökésünket, zokogva kérdezte tőlünk:

– De hát tulajdonképpen miért szöktetek el? Mi bírt reá, hogy elhagyjátok a szülői házat?

Mi is sírtunk s elmondtuk azt, amit később, Olaszföldről szülőinknek amúgy is megírni készültünk.

Szegény jó atyánk nagyon le volt sújtva. Elindultunk tehát vele Marseille felé; míg mentünk, azalatt ő elbeszélte a szökésünk óta otthon történt dolgokat.

Midőn szüleink, a szökés napján látták, hogy haza nem jövünk, kezdetben nagyon természetesen azt gondolták, hogy valami bajunk történhetett. Anyánk átszaladt egyik barátunkhoz, s egykori iskolatársunkhoz s kérdezte, nem tudja-e, mely irányban tettük a tervezett tengeri kirándulást.

E barátunk éppen egyike volt ama keveseknek, akik a titokba be voltak avatva, mindazonáltal anyámnak azt válaszolta, hogy ő sem tud többet felőlünk mint azt, hogy tengeri kirándulásra készültünk.

Nem tudom, hogy miként fejezte ki magát, de anyámnak nagyon gyanús volt a válasz, s a derék nő azonnal kiérezte, hogy semmi szerencsétlenség sem történt, hanem hogy valamit titkolnak előtte.

Hazajövéen fölnyitotta szekrényeinket, s látván, hogy üresek, bizonyos volt benne, hogy megszöktünk.

A szekrényekben felejtett egyik-másik újság s nevezetesen Royannez lapja magára vonta édes anyánk figyelmét; eszébe jutott neki, hogy egyszer-másszor csupa rokonszenvvel beszéltünk előtte e marseillei radikális újságíróról, s azért a szeretet éleslátásával legott reá jött, hogy Royannez-hoz kell mennie s tőle majd mindent meg fog tudni.

S nem is csalódott; Royannez mindent tudott és semmit sem titkolt el előtte, sőt mivel némi tekintetben buzdításával a szökést ő is elősegítette, bocsánatot kért anyánktól s elárulta neki, hogy Digne felé vettük utunkat.

Erre szüleink a hatósági közegekhez fordultak; a távíró megkezdte működését s utunk föl lett fődözve.

Visszaérkezvén a szülői házba, az egész egybegyűlt rokonság nagyon is megérdemelt szemrehányásokkal fogadott; az én, bár őszinte vallomásaim, nem oly természetűek voltak, hogy a szökést igazolhatták volna.

– Ami engem illet – mondtam atyámnak, – én egyrészt nem mertem Ön előtt bevallani, hogy a vallás gyakorlatával megcsalom, s másrészt nem bírtam tovább elviselni ama vallás

igáját, amelyet megutáltam; az álszenteskedés, melyre a helyzet kényszerített, valódi pokoli kín volt reám nézve – véget akartam tehát vetni a már-már tarthatatlanná vált állapotnak.

Szülőink tanakodni kezdtek, hogy most már mitévők legyenek velünk?

Szökésünk minden egyes körülményét jól meghányva-vetve arra a meggyőződésre jutottak, hogy a valódi bűnös én voltam, hogy bátyám csakis csábításomnak engedett s hogy az egész vakmerő terv kizárólag az én korán kifejtett bizarr képzeletemre s a belgiumi száműzött iránt táplált mód nélküli lelkesedésemre vezethető vissza. Atyám nem tudván, hogy mit tegyen velem, minden embertől tanácsot kért; nagykereskedő üzlettársa azt tanácsolta neki, hogy engem szigorúan büntessen és javító-intézetbe zárasson el.

Szüleim tehát abban állapodtak meg, hogy bátyám folytatni fogja tanulmányait, engem pedig mindaddig, amíg csak észre nem térek, a mettrayi fenyítő-intézetbe záratnak.

Apai jogával élve atyám kieszközölte az erre vonatkozó engedélyt és fölhatalmazást s november elsején egy csendőr kíséretében el kellett hagynom Marseillet. Igaz, hogy az én elszállításomra kirendelt csendőr nem valami jött-ment „fogd meg” volt, hanem különösen a mi családunk előtt nagy becsületben állott, mivel egy alkalommal nagybátyámnak, kit a lovak elragadtak, életét mentette meg, amiért az én szülőim is nagyon tisztelték és szerették s csak a „derék Bécoulet barátunk”-nak hívták, – rám nézve azonban akkor mégis csendőr, mégis csak „fogd meg” volt.

Elindultam tehát vele, s útközben megátkoztam atyám tanácsadóit; evett a méreg és a düh, hogy a lealázó büntetést ki nem kerülhetem; örök gyűlöletet esküdtem a vallásnak s megfogadtam, hogy szenvedésemért fényes bosszút fogok állani.

A hosszú út Marseilletől egész Toursig valóságos gyötrelmem volt; minduntalan szökni akartam, de a „fogd meg” egy pillanatra sem vette le rólam szeméit.

Mettray-be érkezvén kísérom átszolgáltattott az intézet előjáróinak, akik legott egy szűk, nehéz závarokkal ellátott kormos szobácskába, valóságos tömlöcbe zártak.

Nem szándékozom bűnösségemet az enyhítő körülmények elősorolásával kisebbíteni. Ó, én bevallom, hogy nagyon is bűnös voltam, de mégis még ma is azt hiszem, hogy az atyám üzlettársa által ajánlott büntetés éppen nem volt alkalmas arra, hogy engem a jó útra visszatérítsen.

A becsületesség szempontjából éppenséggel semmit sem lehetett szememre vetni, s mégis tömlöcbe zártak, mint egy gonosztevőt.

Tömlöcöm négy fala közt irigyeltem ama földművelő emberek sorsát, akik szintén büntetésből voltak ugyan Mettray-ben, de legalább járhattak-kelhettek s a mezőn dolgozhattak, ó, ők hozzám képest szabadok voltak, – míg én nekem reggeltől estig elzárva kellett maradnom egy oly szűk lyukban, melyben négy lépést is alig tehettem.

Ó, mily rettenetes kínzás!

– Micsoda! azt hiszik, hogy bocsánatot fogok kérni – gondolám magamban, ó nem, most még jobban föl vagyok háborodva, mint valaha.

Az ételre vonatkozólag mi kivetni valóm sem lehetett; atyám gondoskodott róla, hogy jól tartsanak. Az intézet személyzete is igen előzékeny volt irányomban. De mit használt mindez? mit törődtem én az ilyen előzékenységgel?

– Adjátok fekete kenyeret, bakók, – kiáltottam – csak adjátok vissza szabadságomat.

Iszonyúan el voltam keseredve, szám szinte tajtékozott a dühtől, úgy éreztem magam, mint a vadállat, melyet vadonjából ragadnak ki s vas kalitkába zárnak.

Atyám azon reményben, hogy megjavulok, s tanulmányaimat folytathatom, úgy rendelkezett, hogy egy tanár járjon be hozzám és tanítson; e tanárt Messirenek hívták. E leckék inyenre voltak, nem azért, mert valami újat tanulhattam, de mert ezek révén papirosához juthattam, s rabságom érzelmeit, persze úgy, hogy tanárom észre ne vegye, leírhattam. Följegyzéseim, melyeket gondosan megőriztem, élénken visszatükrözik az akkor keblemben dúlól érzelmeiket.

Az olvasó meg fogja engedni, hogy belőlök egyet-mást bemutassak. A közönség sokszor megdöbbenve olvasta hírlapi heves kifakadásaimat, melyeknek nem ismerhette eredetét és okait, – jó lesz tehát, ha az olvasó egy kis fogalmat szerez magának a mettrayi tömlőben átélt őrzöngő lelki állapotomról.

A közlendő részlet egyike a legjellemzőbbeknek; magam is valamennyi közt legtöbbször becsültem; – mentsen ki tizennégyéves korom s akkori őrzöngő állapotom. E részlet címe: *A bosszú zsoltárai*.

I.

A nap lealkonyodott az óceánba * s az éj csillagos köpenyével beborította a világot.
A szobája szögletében ülő anya patakokban hullatta könnyeit * s szüntelen törülgette nedves szeméit.

Messze, messze tőle * fia is könnyezett.

A távolság elválasztotta őket * de szíveik ugyanazon keserű fájdalomban egyesültek.

Az üldözők ujjongtak örömeikben * virágfüzérrel övezték körül fejeiket s a legválogatottabb borokban áztatták ajkaikat.

Énekszóra nyíltak meg ajkaik * s gyalázatos torkuk e gyűlöletes szavakat szórta:

„Sírjatok, jajgassatok, fiú és anya * jajgassatok, amíg mi örülünk.”

„Örülünk a gyermek könnyein, * az anya zokogása a mi boldogságunk.”

„Miénk a gyönyör, miénk az élvezet mámore, * hadd folyjon a nektár ezüst kupáinkba.”

És az amphorából ömlött a gyönyör-ital * és a meggyújtott tömjén a legédesebb illatot árasztotta szét.

II.

Ezalatt távol az örömszajtól * sötét börtönében ül a szerencsétlen száműzött.

Szenvedéseitől elkábult feje * lehajtva vasra vert kezére.

Arca kipirult a haragtól, * szorongatott szíve dagasztja kebelét.

Tekintete dühöt sugároz * s szempillái alul könnyek kandikálnak.

Remény és félelem, szeretet és bosszú váltakoznak szívében * s anyjának képét minduntalan meglátja lelkében.

„Ah, így kiált föl, mily nagy lehet most ez anya fájdalma, * az én jó anyámé, kit oly hön szeretek.”

„Elnyomóim, kétségkívül boldog napjaikat élik * s azt, ki éltem' adá, majd megöli a bánat.”

„Ó zsarnokok, kik elszakítottatok karjaiból * a ti gyönyörötök immár nem tart soká.”

„A sérelem, melyet okoztatok, * gyors s nagy elégtételt kíván.”

„Ó, kedves jó anyám, * ki ad vissza neked?”

„Ellenségeink diadalt ülnek * s minket a bú nyomaszt.”

„Miért nem álltam ellen üldözőimnek? * miért nem emeltem föl karjaimat a cselszövők ellen?”

„Miért nem nyíltak meg szemeim, midőn tőled elvonszoltak? * miért engedtem, hogy elvezessenek, mint gyermeket a pórázon?”

„Miért nem törhetem össze láncaimat? * miért nem törhetem át e falakat?”

„Harag dúl szívemben * s gyűlöletem engesztelhetetlen.”

„Ki szabadít meg rabságomból? * ó, mert gyöngeségem oly nagy.”

„Ó, kedves jó anyám, * ki ad vissza neked?”

III.

Hirtelen villám tépi szét a felleget * s élénk fény világít be a fogoly tömlőcébe.

Hang üti meg füleit * s visszhangot kelt szíve mélyében.

„Kelj föl, kelj föl fiam * a megpróbáltatásnak vége van.”

„Elérkezett a pillanat, melyben megdöntőd a zsarnokságot * s visszaadod anyádnak a nyugalmat és boldogságot.”

„Közeledtedre, imént oly büszke ellenségeid * mind porba fognak előtted borulni.”

„Taposni fogják őket lábaid * s bosszú fogja kísérni lépteid.”

„Kelj föl, fiam, kelj föl * siess kiszabadítani rabtestvéreidet;

Végy vasvesszőt a kezedbe * s verd le vele a hatalmasokat.”

A fogoly megmozdult, megrázta erőt nyert karjait, * s a rabláncok zörejjel törtek össze s hulltak le a földre.

Járt * és lábait nem akadályozta többé a békó.

A falak megnyíltak * s a hegyek elsimultak előtte.

Szavára a foglyok elhagyták börtönüket * s a zsarnokok remegni kezdtek arany trónjaikon.

IV.

Mocsáros síkság közepén * ágyúlyukas falakkal sötét vár emelkedik.

Körülötte árok tele véres vízzel, * s kapuit hét darab oroszlán őrzi.

Tigrisek s párducok járnak a környékén * s hiénák is lesik rég várt zsákmányukat.

Saskeselyűk karmai közt húsdarabok látszanak * s a kígyók borzalmas sziszegést hallatnak.

A várnak udvara emberfejekkel van kikövezve * s e kövezet merő holttetemekkel behintve.

Az udvar közepén nagy széles kőlapot * rothadt kígyók mérges tetemi borítnak.

Egy nő uralg itten, * kard van a kezében.

Hajfűrtjei viperákkal vannak befonva * s dühödött szemei villámokat szórnak.

Vér folyik, hová csak kardja ér * s karjaival verejtéket hint szét.

Rettenetes e nő, * s hatalma messze ér.

Mindenki fél s borzad tőle, * mert senki sem menekülhet haragja elől.

Ő vezeti ki a foglyot börtönéből, * ő, a bosszúálló fúria, bünteti az elnyomókat.

Ezen és hasonló örvongéseimben soha sem kívántam rosszat édes atyámnak. Meg voltam győződve, – s ebben nem is tévedtem, – hogy ő csakis mások tanácsainak engedve s úgyszólván mintegy saját akarata ellenére kérelmezte elzáratásomat, mely, midőn elváltunk, oly nehezeire esett.

Börtönömben reá gondolván a következő verseket vetettem papírra:

Röpke víg madárkák,
Ti szabadok vagytok,
Víg csevegésteekkel
Csak vigasztaljátok.

Ó, hisz sorsotokul
Öröm, s ének jutott,
Én meg bánatomban
Éjjel-nappal sírok.

S mely dél felé repülsz
Te kis fecske madár,
Menj a Provenceon át,
S kit gyötör bánatár,
Vidítsd fel atyámat
Mondd: „Szeret még fiad.”

Néha a legvadabb düh fogott el Isten ellen, s ilyenkor a legborzasztóbb átkozódásokban és szitkokban törtem ki; s midőn belefáradva ledőltem, még mindig azt rebegték ajkaim: „Nem, nem, Isten nem létezik!” S mindenféle módon magamra akartam erőszakolni az ateizmus balgaságait.

Máskor ismét a szomorúság szállt meg, s ilyenkor különös sugalmaim voltak. Éreztem, hogy egy anyagnélküli Lény uralkodik fölöttünk, s bárki legyen is az, segítségül hívtam. Ily hangulatban írtam december 25-én a következő verset:

A száműzött karácsonya

Oh a karácsony! – Megváltóját zengve
Egész Egyház ujjong és ünnepel!
Örül, vigad: és én anyámtól messze
Sírok s iszonyú fájdalom fog el.

Amíg köröskörül vidámság terjed;
S hallom a szeretet s öröm szavát;
Míg boldog minden ember: én kesergek,
S e nagy napot panasszal élem át.

Mindenkinek az ég ma kék, felhőtlen,
S ragyog a nap; – s éjjel van nálam itt
Másnak derű: – vihar csak én előttem!
S unott időm szörnyű lomhán múlik.

Helyem üres családunk asztalánál,
Hol víg valék és ünnepelt minap.
Az arcokon örömsugárt találnál ...
Bús csak anyám! – hiányzik egy fia!

Oh mily levert vagyok és nyomorult itt
És eltaszítva mint tán senkisémet!
Oh Isten! – adj hitet, mely megvilágít
És gyúljon érted lángra jégszívem!

Börtönömben tett följegyzéseimnek ím itt bemutatott részletei elégségesek arra, hogy az olvasó akkori lelki állapotomról magának kellő fogalmat alkothasson.

Midőn ezen majd haragot lehelő, majd fiúi szeretetemről és búskomorságomról tanúskodó, majd az Istenhez való visszatérés óhaját eláruló lapokat újra meg újra elolvasom, azt kérdezem magamtól: ha szüleim ellenük való föllázadásomat nem ama szigorral büntetik, hanem ellenkezőleg megkettőztetett gyöngédséggel viszonzozzák, ki tudja nem tértem- s nem javultam-e volna meg azonnal?

Hej, a tanács, melyet az üzlettárs atyámnak adott, szüleimre és különösen reám nézve a legsiralmasabb következményeknek volt okozója.

Az én vérmérsékletemnek nem ecet kellett, hanem méz.

A büntetés nemcsak hogy nem szelídített meg, hanem még inkább makacsabbá tett; mettrayi hosszú szenvedésem alatt napról-napra dühösebb és lázongóbb lettem.

Elvesztett szabadságom fölötti keservemben végre belenyugodtam sorsomba, de e vészteljes és komor nyugalom emez elhatározást érlelte meg bennem:

– Nem, nem engedek. Három év és három hónap múlva tizennyolc éves leszek. Addig, itt fogok szenvedni. 1872. március 21-én törvény adta jogomnál fogva beállok katonának. Ezerszer többre becsülöm a laktanyát, mint a börtönt, s inkább leszek Bonaparte katonája, mint a papok rabja.

Azt hittem ugyanis, hogy a papok áldozatja lettem, mert azon téves meggyőződésben éltem, hogy büntetésem megállapításánál atyám üzlettársán kívül pap nagybátyám, a Charité kórház lelkésze, és a szüleim házában lakó plébánosunk is voltak atyám tanácsadói.

Említett elhatározásomban alig vártam ama még messze eső napot, amidőn katonának menvén, nagykorúságom előtt három évvel előbb kiszabadulhatok.

Egy nagy ívre följegyeztem a napokat, amelyek tizennyolcadik évenként elválasztottak; s minden este lefekvés előtt egyet kitörültem, miközben e szavakat mormogtam magamban:

– Még 1184 nap, – még 1183 nap, – még 1182 napig szenvedek, s azután szabad leszek, hah, hogy fogom magamat megbosszulni!

Egy reggelen az intézet igazgatója meglátogatott cellámban s észrevevén ama papírlapot, azt kérdezte: mi az? Magyarázatom nagyon meglephette, mert hosszú tünődés után még egyet-mást kérdezett, azután pedig fejcsóválva s oly arckifejezéssel ment kifelé, mintha csak azt akarta volna mondani:

– Ezzel a fiúval itt semmire sem fogunk menni.

Azt gyanítom, hogy a jó és okos igazgató legott szüleimnek írt s azt tanácsolta nekik, hogy a fenyítő kényszereszközökkel, mint amelyek ez esetben célhoz nem vezetnek, hagynának fel. 1869. jan. 6-án a mettrayi aligazgató szabadnak nyilvánított. El lehet képzelni, mily hamar szedtem össze sátorfámat. Az intézet egyik előjárója elkísért Toursig, ott egy Marseillebe szóló vasúti jeggyel s útiköltséggel ellátván, szerencsés utat kívánt.

Midőn a vasúti kocsiába szálltam, fejem egészen össze volt zavarva: egyrészt szinte részeg voltam az örömtől, hogy végre szabad vagyok; másrészt meg voltam győződve, hogy szüleim akaratuk ellenére hivattak vissza, s így én semmi hálával sem tartozom atyámnak, azért, hogy büntetési jogával tovább élni nem akart. Szüleim kísérletet tettek, ez nekik nem sikerült, s azért jónak tartják föl hagyni velem. Mennél jobb ez reám nézve – gondoltam magamban –, annál rosszabb átélt szenvedéseim okozóira, a papokra. És most még inkább esküdtem engesztelhetetlen gyűlöletet összes ellenségeimnek.

Az olvasó talán azt várta, hogy e fejezetben le fogom írni Mettrayt. Ezt azonban azon egyszerű okból nem tehettem, mert az intézetet tulajdonképpen nem is láttam. Én csak azt tudom, hogy Mettray azon fiatal egyéneknek a tanyája, akik nagyobb vétség miatt fenyítő-bíróság elé kerültek, de mivel bűnük éppen fiatal koruk miatt teljes beszámítás alá nem eshetett, a törvényszabta nagy büntetések alól fölmentetnek s Mettraybe küldetvén koruknak megfelelőbb büntetéssel sújtatnak. E fiatal fegyencek büntetése abban áll, hogy a mettrayi kétszáz hektárnál nagyobb földbirtokot művelni kötelesek, a körülmények szerint egyik-másik mesterséget gyakorolják – e mellett azonban, bár felügyelet alatt állanak, aránylag mégis elég szabadok. Én azonban egy pillanatig sem voltam ezek közé beosztva.

Nem tudom, vajon atyám akarta-e úgy, vagy pedig az ő kívánsága ellen történt, de annyi tény, hogy megérkezésem pillanatától kezdve mindvégig az úgynevezett fenyítő osztályba voltam beosztva. Cellám oly szűk volt, hogy még rendes ágy sem fért el benne, hanem csak egy függő szalmazsák szolgált nyughelyemül. A világosság csak nagyon gyéren hathatott be, mert a cella egyetlenegy ablaka nemcsak hogy sűrűen el volt rácsozva, hanem oly magas volt, hogy teljes lehetetlenség volt elérnem. Csak az élmezés elégített ki; pedig én szívesebben éltem volna a legfeketébb kenyéren, csak ki engedtek volna a fegyencekkel a mezőre. Az egyik felügyelő minden kedden egy fészkerbe vezetett, ahol két órán át fát kellett vágnom, s ez volt az egyedüli megengedett foglalkozásom.

Bántott a tudat, hogy tolvaj sem voltam, bíróság elé sem idéztek, s mégis durvábban bántak velem, mint a tolvajokkal. De hiszen emlékezetemben is maradt az a hatvanöt nap, melyet a mettrayi cellában hosszú szenvedés közt eltöltöttem.

Aki csak felém közeledett, azt mind bakónak tartottam s bizonyos borzadállyal néztem; egyetlenegy személlyel rokonszenveztem, s ez Messire tanár volt, aki a történelemből, szónoklattanból és számtanból bizonyos időközökben leckéket adott. Messire igen jó modorú és rendkívül igazságszerető ember volt.

Marseillebe érkezvén, az állomáson atyám várt reám, ki legott sírva borult a nyakamba. Nem utasítottam vissza ölelését, de nem mondhattam neki egyebet, mint ezt:

– Önre nem haragszom, atyám, ... nem, nem Ön az, akire haragszom!

Anyám sürgette, hogy folytassam tanulmányaimat nem ugyan mint belnövendék valamely katolikus kollégiumban, hanem járjak a marseillei lyceumba.

Ez időtől kezdve kettős hivatásnak éltem, fele részben diák, fele részben újságíró, naponkint kétszer jártam a lyceumba, s otthon miután amúgy felületesen átfutottam volna a megtanulandókat, a többi időt a legnagyobb istentelenségek összefirkálására fordítottam, s nem nyugodtam, amíg csak a város összes radikális lapjai azokat nem közölték.

Azonkívül pedig folytattam látogatásaimat jó embereimnél: a folyton konspiráló Leballeur-Villiersnél, az istentagadó Royanneznál s Weil Simon zsidónál.

Atyám, aki előtt most már semmit sem titkoltam, kétségbe volt esve.

A bizonyítványok kiosztásakor egész diadallal hoztam haza jobbára kitűnő jegyeimet, de ugyancsak olyankor szinte tüntetőleg bontottam ki szüleim előtt a cikkeimet hozó legradikálisabb lapokat is, a „La Voix du Peuple”-t („A nép szavát”) vagy pedig a „l’Excommunié”-t („A kiközösített”-et).

Anyám csak az iskolai előmenetelemet nézte, és örült neki; atyám csak az örvényt látta, amelyben napról-napra jobban és jobban elmerültem, s zokogás fojtotta el szavát; s ha mégis tett valami megjegyzést, oda mutattam ujjammal az óriás falragaszra, mely szobám falát ékesíté. E nagy fehér lapra semmi sem volt írva egyéb, mint vörös keretben s fekete betűkkel, ez az egyetlen szó „Mettray.”

De nemcsak szobámban, hanem másutt is mindenfelé odaírtam e fatális nevet, úgy hogy az minduntalan atyám könnyes szemeibe ötlött.

Az asztalnál is ez volt mindenre a felelet. Mettray, Mettray, e szó úgy hangzott, mint a gyászharang, – veszni indult lelkemnek s megtört szívemnek gyászharangja.

Ez év március havában egy jezsuita, ama katolikus körnek, melynek atyám is tagja volt, az igazgatója Rómába volt menendő; atyám egy folyamodványt adott át a paternek s arra kérte, hogy vigye azt el a Szentséges Atyának. Szegény jó atyám ez alkalommal csak a saját sugallatát követte s a Sátán ellen a leghatalmasabb fegyverhez, az imához nyúlt.

A folyamodvány tartalma íme ez volt:

Szentséges Atyánknak IX. Pius pápának.

Hón Szeretett Szentséges Atyám!

Könyörüljön meg rajtam, mert két gyermekem igen-igen beteg. Ajánlom őket Szentséged ájtatos imáiba. E fiúk, az egyik 16, a másik 19 éves, nem hisznek többé Istenben, nem hiszik a lélek halhatatlanságát.

Marseille, 1869. márc. 30-án.

Legodaadóbb és szerető gyermeke
Jogand Marius,
a marseillei vallásos körnek tagja.

A Rómából visszaérkező pater e szavak kíséretében adta át atyámnak a választ:

– Bizzék, Uram, az Istenben, aki bizonyára nem fogja elhagyni. A Szentséges Atya teljes részvétellel van baja iránt, s e részvétének és atyai jóságának kifejezést adandó, szerencsétlen fiaira vonatkozólag sajátkezűleg íme e vigasztaló s imaszerű jó kívánságot írta rá folyamodványára.

S a pater még egyszer az Istenben való bizalomra intvén atyámat, elbeszélte neki, hogy a Szentséges Atya, miután a folyamodványt elolvasta volt, egy pillanatra ég felé emelte szemeit, s azután tolla után nyúlván, a folyamodvány szélére, mint a jövő bebizonyította, e jóslatszerű szavakat írta:

Dominus te benedicat, et illuminet filios tuos ita, ut videant et amplectentur veritatem.

IX. Pius.

(Áldjon meg az Isten, s világosítsa föl fiaidat, hogy belássák s elfogadják az igazságot. – IX. Pius.)

Mily csodálatosak az Isten útjai s kifürkészhetetlenek tervei!

Ma már nyilvánvaló, hogy a szent Pápa volt e földön és az égben leghathatósabb szószólam a végtelen irgalmasság trónusa előtt.

Atyám sohasem említette előttem a pápához intézett levelét és a tőle nyert választ, s csakis megtérésem után árulta el a dolgot s adta ide a nekem ezerszeresen drága kéziratot.

Isten, akitől a legnagyobb szerencsétlenségemre egy szentségtörő áldozás következtében elfordultam, megengedte, hogy tizenhét esztendőn keresztül az ördög rabszolgaságában éljek. E rabszolgaságomban annyira elaljasodtam, hogy a köztiszteletben álló pápa ellen a legundokabb iratokat sugalmazni nem átallottam; e pápa pedig anélkül, hogy ezt gyaníthattam volna, megtérésemért imádkozott.

Végre azonban az Isten meg akarta mutatni, még pedig a legsajátságosabb körülmények között az ő csodálatosan nagy irgalmát: éppen azon időtájban ugyanis, midőn a legnagyobb erőmegfeszítéssel be akartam piszkolni IX. Pius emlékét, éppen akkor világosított meg az isteni kegyelem.

IX. Pius azt írta atyámnak: „Áldjon meg az Isten, s világosítsa föl fiaidat, hogy belássák és elfogadják az igazságot.”

Az 1869-ik évben kifejezett pápai jókívánatot 1885-ben teljesedett. Isten, akinek magasztos terveit nem bírjuk megérteni, eltúrta, hogy egy ember az istentelenségnek képzelhető legmagasabb fokát elérje, de egyúttal azt is akarta, hogy midőn ez a gonoszság netovábbjáiig jutott; az ő helytartójának óhaja is teljesedjék.

Mily hitvány földi férgek vagyunk mi az örökkévalóság végtelenségében!

IV. A lejtőn

Lyceumi hallgató, aki már „politikai fogoly” volt. – Lázadás az iskolában. – Máról holnapra. – Dutyiban. – Marat bálványozása. – Gambetta és Esquiros. – Általános népszavazás. – Összeesküvések. – Egy volt növendékpap. – A francia-német háború. – Okmányhamisítás útján zuáv. – Fárastó tábori élet. – Katonai szolgálatom vége. – A városi ifjak légiója. – Garibaldi. – A polgárőrség. – Három főnök egy megyében, – A hadbírótság komédiája. – Gent és a használatlan golyók. – A klubok. – Taxil Leo név.

A marseillei lyceumban majdnem valamennyi társam ismerte fogságom történetét, mert Naquet Gusztáv radikális lapja, a „Peuple” közölte. Úgy emlékszem azonban, hogy védelmezésemben elcsürték-csavarták a törvényt, mely akkor, midőn Mettraybe kerültem, a kellő kor hiányában éppen nem biztosította az apai joggal szemben szabadságomat. Chappuis republikánus ügyvéd is írt elzáratásomra vonatkozólag egy meglehetősen feltűnést keltett cikket, amelyben egyrészt törvényellenesnek nyilvánította elzáratásomat, másrészt pedig a politikai hatóságot és az államügyészt tette felelőssé érte.

Nekem e támadások nagyon természetesen rendkívül tetszettek; kezdtem magam meglelt embernek s tekintélyes egyéniségnek tartani, s társaim is bizonyos csodálkozással néztek reám, mert nem mindennapi dolog ám, hogy valamely lyceista oly okokból, mint amelyek miatt én Mettraybe kerültem, valaha bebörtönözve lett volna; társaim politikai fogolynak tekintettek. Ez elég ok volt arra, hogy magamat valaminek tartsam.

Másrésztől azonban a kollégium előljárósága s nevezetesen az igazgató éppen az említett körülmény miatt rossz szemmel néztek reám. Ehhez járult továbbá az is, hogy minden iskolai lázadásnak élén én állottam.

Ily viszonyok között nem igen sokáig lehetett maradásom a lyceumban.

Az 1869-ik év végén a tanári kar meg akarta rövidíteni a karácsonyi szünidőt. Az ifjúság e határozat ellen legott föllázadt. Az idősebbek gyűléseket tartottak s elhatározták, hogy ez ellen tiltakozni kell s a mozgalom vezetésére 5–6 tagból álló teljhatalmú bizottságot küldtek ki, amelybe nagyon természetesen én is be lettem választva.

A bizottság abban állapodott meg, hogy mindaddig, amíg az igazgató vissza nem vonja az új határozatot, a még meghagyott szünnapokon zajos tüntetéseket kell rendezni olyformán, hogy az ifjúság a lyceum helyiségeiben osztályonként összejön, s a legéktelenebb hangokon éktelen lármát, valóságos macskazenét visz végbe; s ezen programot csakugyan végre is hajtottuk.

Alighogy befejeztük a karácsony előtti előadásokat, az ifjúság azonnal kezdett gyülekezni s irtózatossá módjára zajongott. A láрма, melyet csaptunk, meghalad minden képzelmet. A lyceum körül lakók azt hitték, hogy a lyceumban forradalom ütött ki, az ifjúság meg akarja gyilkolni a tanárokat s fölgyújtani az épületet.

A közbelépett s ugyancsak körülfogott és összeköpdösött tanárok azt se tudták, hová legyenek.

Én magam egy dühös cikket írtam az igazgató ellen, melyet a „Peuple” a legnagyobb készséggel közölte. E cikket az újságból kivágtuk s minden tanteremben kifüggesztettük, a cikk alatt teljesen kiírva ott ragyogott az én nevem: Jogand-Pagès Gábor.

A zajongás három napig tartott, míg végre az igazgató megsokallván a dolgot s látván, hogy a lázadás igen jól van szervezve, mert az egész lyceum vesz részt benne, s ha ennél fogva továbbra is fönntartja az említett határozatot, nem marad más hátra, mint az intézetet bezárni – végre engedett; mindazonáltal, hogy az ifjúság hasonló botrányoktól a jövőben tartózkodjék, a lázongás szervezőit kizáratással büntette.

Mondanom sem kell, hogy engem legelőször csaptak ki.

Szüleink jajgattak s egyik előljárótól a másikhoz futkostak, hogy fiaik számára kegyelmet nyerjenek; s az igazgatóság nem akarván szerencsétlenné tenni úgy a szülőket, mint a fiúkat, meg is kegyelmezett a kizárt bűnösöknek, s valamennyit visszafogadta, csak számomra nem volt kegyelem, mert nem bocsáthatták meg lázító cikkemet; azután meg – példa gyanánt – valakit mégis csak meg kellett büntetni, mivel pedig én voltam a lázadás vezére, nekem kellett a többiért is bűnhődnöm.

Szegény atyám ekkor már nagyon megsokallta a dolgot, s egészen elkeseredett; én azonban, jóllehet már csak egy évfolyam hiányzott tanulmányaim befejezéséhez, szót sem akartam hallani többé a tanulásról s kollégiumokról, s hencegve kijelentettem, hogy majd megélek én most már a saját emberségemből is.

Eleintén öreganyámnál tartózkodtam, később azonban idegenekhez szegődtem. Ez időtől fogva, teljesen szakítottam rokonaimmal.

Kezdetben, a jó Isten tudja, hogy éltem. Újdondász voltam, amiért azonban vajmi keveset, majdnem semmit sem kaptam; egyedüli szót érdemlő jövedelmi forrásomat csak azon egypár dal képezte, amelyeket a városi dalcsarnokok számára írtam; ebből azonban nem igen lehetett megélnem, s így minduntalan atyámnak segélyére szorultam.

Ekkor már a lejtőre léptem; s pajkos és garázda lettem, mint a legrosszabb utcai gyerek.

A természettudományi fakultáson estéli előadások tartatván, kedvem szottyant ezekbe ellátogatni; hisz ez oly nagyszerű alkalom pajzánkodás- és garázdálkodásokra.

És csakugyan egy éjjel az előadás végeztével neki mentem Lambert kerületi előljáró ablakainak s valamennyit betörtem; egy más alkalommal ismét annak a háznak ablakait zúztam be, amelyben Daspres segédlelkész lakott; ez alkalommal azonban a segédlelkésznek lakótársa tetten ért s elzárattott. A tréfaért Bouchet Brutus tanácsnok s későbbi képviselő közbenjárásának dacára, három napi fogsággal kellett lakolnom.

Nem hiszem, hogy léteznék gonoszabb s rakoncátlanabb suhanc, mint én voltam abban az időben.

A császárság végnapjait élte.

Nem lévén még választó, a mozgalmakban oly módon iparkodtam szerepet vinni, hogy a forradalmi bizottságok programjai-, kiáltványai- s választó céduláinak kihordása- és kiosztására vállalkoztam s e megbízatásban a lehető legnagyobb buzgósággal jártam el.

Az előző évben a képviseléválasztás rendkívül zajosan folyt le. A Bouches-du-Rhône departement legkiválóbb köztársasági jelöltjei: Gambetta és Esquiros voltak. Gambettát nem tartottam eléggé határozottnak s azért inkább az Esquiros-féle pártnak ajánlottam föl szolgálataimat. Mindakettő meg lett ugyan választva, mert nem ugyanazon választókerületben léptek fel, de én csakis Esquirosban bíztam. Gambettának nem tudtam megbocsátani, hogy a választókhöz intézett kiáltványában Marat emlékét meggyalázta.

E kiáltványt szóról-szóra betanultam úgy, hogy a főbb és engem megbotránkoztató helyeket még most is fejből idézhetem, íme például a következő pont:

„A demagógiának – így szólt Gambetta a marseillei választókhöz – egyedüli ellensége az őszinte és loyális demokrácia, csakis ez képes megzabolázni és megghiúsítani a demagógok merényleteit. Kétféle demagógokat ismerek s ezek: a cézárok és a Marat-k. Ez utóbbiak épp úgy, mint amazok erőszakoskodások útján elégítik ki nagyravágyásukat és önző vágyaikat; amazoknak ereje a saját hatalmukban, emezeké pedig a pártoskodásban rejlik. E két rendbeli demagógiát egyaránt gyűlöletesnek és veszedelmesnek tartom.”

Marat az én bálványom volt s emlékét a legnagyobb tiszteletben tartottam. Abban az időben a forradalom vezérférfiainak fényképeit úton-útfélen árulták; nekem Marat-é tetszett legjobban, megvettem tehát s mindig magamnál hordottam.

S íme az annyira magasztalt, „jó”-nak s „becsületes”-nek kikiáltott Gambetta, ennyire meggyalázta Marat nagy nevét, sőt a felállított párhuzamban Marat-t még a zsarnoknál is

rosszabbnak nyilvánította; Gambetta szerint ugyanis a Cézár-demagóg saját nagyravágyását, a Marat-demagóg ellenben saját önző vágyait iparkodik kielégíteni.

Fölháborodásomban Leballeur-Villiers-hez rohantam.

– Tudja-e, mi történt? – kiálték. – Ugyan szép jelöltet küldött nekünk a párizsi központi bizottság Gambetta személyében. Éppen most ragasztják ki a kiáltványt, melyben e hitvány a forradalom embereit demagógoknak merészli nevezni.

S felolvastam neki a falragaszt.

– Hát mit szól ehhez, Leballeur uram? – kérdezem. – Én a magam részéről azt hiszem, hogy Gambetta áruló, s köztársasági álarca alatt klerikális érzelmek lappanganak.

Leballeur-Villiers csitítani kezdett, nem mintha ő valami különösen lelkesedett volna Gambettaért, de mivel a körülmények kívánatosá tették jelöltségét; egyébként a Baudin-féle ügyben megmutatta, hogy ő a császárságnak határozott ellensége. Kétségkívül mérsékelt republikánus, de egyszerű girondista, hanem azért, ha akaratunk ellenére is, túrnunk kell jelöltségét.

Ez sehogy sem akart a fejembe menni, s azért Leballeur-Villiers tovább magyarázgatta, hogy Gambetta nyilatkozata nem egészen őszinte, sőt mivel Lessepsnek, a kormány jelöltjének személyében igen veszedelmes versenytárrsal van dolga, egyszerű csalétek, mely arra van hivatva, hogy az orleanistákat és legitimistákat magához édesgesse; a Marat ellen intézett kifakadás pedig csak arra való, hogy a nemeseket és a polgári osztályt megnyerje.

– De hát a nép, – kérdezem – az már szóba sem jön? Micsoda kétszínű jelölt ez, aki, hogy az arisztokratáknak és a polgári osztálynak hízelegjen, nem átallja megsérteni a népet? ... No, én ugyan egyetlenegy lépést sem teszek e képmutató érdekében.

Es csakugyan, bár még akkor lyceumi hallgató voltam, minden erőmből az Esquiros-párt érdekeit támogattam. Hja, Esquiros nagy ember volt az én szememben. Ő a „hegypárt” történetét írta meg, s a forradalomnak e vezérférfaírói a kellő tisztelettel emlékezett meg és sohasem nevezte őket demagógoknak! S azért én, mihelyest a lyceumból kiszabadulhattam, legott nyakamba vettem a városrész utcáit s a legnagyobb serénységgel hordoztam szét az Esquiros-féle választási cédulákat.

1870-ben még nagyobb buzgóságot fejtettem ki. A népszavazás idejében már teljesen független voltam; szüleim házában kívül élvén, senkinek sem kellett számot adnom arról, hogy hol járok s mivel töltöm az időmet.

A republikánusok erősen dolgoztak, hogy mennél több „nem” szavazatot szerezzenek. Az általam kifejtett izgatás minden képzelmet meghalad.

Legnehezebben ment a szavazó cédulák kiosztása a katonák között; e feladatot a bizottság csak ügyes és elszánt kortesekre bízhatta.

Merészségről lévén szó, én legott följánlottam szolgálatomat. Kerületünk forradalmi bizottságának elnöke Crémieux Gaston, fiatal ügyvéd volt, ki Leballeur-Villiers és Royannez lapjában rendkívül heves költeményeket szokott volt közölni.

Crémieux tizenhat éves korom dacára megbízott bennem, s a katonák közt kiosztandó cédulák egy részét nekem adta át. Én tehát sorba jártam a kaszárnyákat, tele beszéltem a katonák fejeit s odacsúszttam nekik a proklamációkat s a „nem”-mel jelölt szavazó-cédulákat. S mivel Crémieux belém helyezett bizalmának mindenképpen megfelelni iparkodtam, ügyes módon egyszer egy katonai kórházba is befurakodtam.

Marseilleben igen nagy volt a császárság elleni szavazóknak száma, s erre igen büszke voltam, mintha csak az egész az én érdemem lett volna.

Az időben napi renden voltak az összeesküvések s ez izgalmas áramlatban úgy éreztem magam, mint a hal a vízben. A titkos gyűlhelyek közül különösen egyet szerettem, s ez Vieux-Port kerület ama sötét utcájában volt, mely a de la Corderie boulevardot a Rive-Neuve quai-vel összeköti. E teremben szabadkőműves gyülekezeteket is tartottak; a falakon szabadkőműves jelképek voltak láthatók.

Itt lehetett aztán hallani a kormány ellen izgató beszédeket; a jelenlévők kölcsönösen oly hangulatba hozták egymást, hogy már alig várták a fölkelés riadóját.

Egy este egy egészen újonnan jött, tizenkilenc éves, ragyásképzű s borzasfejű fiatal ember szavalta el előttünk „a zsarnokot” szidalmazó verseit, amelyek óriás lelkesedést idéztek elő. E fiatal ember Vauclose-ból jött; eleinte pap akart lenni s ifjú éveit a szemináriumban töltötte, később azonban látván, hogy nincs hivatása, kilépett s földijének, Raspainnak példájára belemerült a forradalmi árba. Enyémhez hasonló előélete s mostani bátor föllépése miatt kezdtem vele rokonszenvezni s a gyűlés végeztével azonnal feléje mentem s kezét megrázzván hatalmasan ekként szólítottam meg:

– Bravó, polgártárs! Én is a tévely növendéke voltam egykor, de utóbb mint ön is, megtaláltam az igazság útját. Akar-e hát velem örök barátságra lépni?

– Élet- és halálra! válaszóla tüzesen, s legott összeöleleztünk.

Royannez vagy valaki más, nem emlékszem már bizonyosan, megmondotta neki, hogy ki vagyok, s viszont ő is bemutatatta magát mondván: „Én Clovis Hugues vagyok.”

Így éltem én akkor minden komoly foglalkozás nélkül napjaimat, látogattam a klubokat, fogyasztottam a papirost, s részt vettem minden népcsödületben, minden tüntetésben.

Midőn a háború kitört, nem a tömeggel éreztem. A nagy többség azt kiáltotta: „Berlinbe!” Mindenki azt hitte, hogy megesszük a poroszokat; e tekintetben a kormánypárt épp úgy, mint az ellenzék teljesen egy nézeten voltak, s csakis a köztársaságiak gondolkoztak másképp, ezek ugyanis attól tartottak, hogy győzelem esetére meg fog erősödni a császárság.

S ezért a forradalmi bizottság Crémieux Gaston elnöklete alatt azt határozta, hogy a béke fönntartása érdekében nagy tüntetést kell szervezni; s ez meg is történt. Augusztus első napjaiban ugyanis sikerült meglehetősen nagy néptömeget összecsedítenünk s e tömeggel zászlósán bejártuk a város főbb utcáit.

A tüntetés bántotta a közhangulatot, s így nagyon természetesen surlódásokra és veszekedésekre szolgáltatott alkalmat; egyes helyeken kifütyültek bennünket, másutt pedig birokra is került a sor; a zászlóvivő cipész mint egy őskori hős, úgy védelmezte zászlóját a sokaság ellen, mely azt kezeiből ki akarta ragadni, azt kiáltván felénk: „Le a poroszokkal!” A városház terén a dulakodás már komoly jelleget öltött. A csendőrség közbelépett – s többeket elfogtak.

A tüntető sereg széteszlatva lévén, egészen leerve és elkeseredve tértem vissza lakásomra, ahol a tömeg következetlenségéről elmélkedtem. A marseillei nép republikánus érzelmű volt különben s így sehogysem bírtam megfogni, miért lelkesedhetik hát oly háború mellett, mely a császárság érdekeit mozdítja elő. De hát a bizton remélt győzelem mámorában a marseilleiek megfeledkeztek a császárságról, s csakis Franciaország dicsőségére gondoltak.

A kávéházak viszhangoztak a „Marseillaise”-tól. A saarbrückeni csete-patét kezdetben mindenki nagy csatának tartotta; a weissenburgi dicső ütközetnek nagyszerű következményeiről pedig igazán mesés dolgokat lehetett olvasni a lapokban. Augusztus 9-én a legbadaarabb hírek járták be a várost. Azt mondták ugyanis, hogy Mac-Mahon levervén a porosz trónörökös seregét, a trónörököst magát és 25,000 németet foglyul ejtett s Landaut elfoglalta.

A béke mellett tüntetők tehát nagyon rosszkor jöttek s csak zavarták az általános lelkesedést. Ámde a nép örömmámora nem tarthatott sokáig. Midőn a hadi tényállás a maga valóságában köztudomású lett, midőn a reichshoffeni és forbachi ütközeteknek gyászos kimeneteléről biztos hírek érkeztek: a borzadalmas kiábrándulás teljesen megváltoztatta a közhangulatot. Most már nem azt kiáltották: „Berlinbe”, hanem „mentsük meg Franciaországot!”

Vereségeink híre engem is nagy mérvben fölizgatott. E körülmények között én is inkább a nagy tömeggel tartottam s oda hagytam a forradalom embereit, akik a császárságot teljesen magára hagyni akarták, mondván: „hadd másszék ki a hínárból, ahogy tud.”

– Ó, ha Franciaország élén nem császár állana – mondák ők – akkor mi is egészen másképp éreznénk. Kiáltsák ki csak a köztársaságot, s azonnal fegyverhez nyúlunk, hogy megvédelmezzük hazánkat.

Mindaddig tehát, amíg csak a kormányforma nem olyan volt, amely az ő ábrándjaiknak megfelelt volna, mindaddig a haza sorsa teljesen közömbös volt előttük.

Ezen gondolkodásmód rendkívül megbotránkoztatott s csak azon csodálkozom, hogy a forradalmi pártnak eme magatartása teljesen föl nem nyitotta szemeimet. Egyelőre azonban mégis odahagytam őket, s amilyen fokban azelőtt a béke mellett, épp úgy most, mióta az ellenség francia földre lépett, a háború mellett lelkesedtem, s ezen lelkesedésemben augusztus 16-án arra határoztam el magam, hogy beállok katonának. Igen ám, de a törvény az önkéntesektől tizenhét évet kívánt, én pedig csak tizenhat éves voltam.

Hogyan segítek már most e bajon?

Elmentem az anyakönyvvezető hivatalba s kiállítottam magamnak születési bizonyítványomat. E szerint 1854. márc. 21-én születtem; fogtam tehát magam s a négyesből óvatosan és ügyesen kettőt csináltam.

S így a meghamisított kivonat szerint éppen a kellő s törvényes korban voltam, s ennél fogva mi sem gátolt többé szándékom végrehajtásában. Hamisítást követtem ugyan el, az igaz, de bevallom, hogy e miatt soha a legkisebb lelkiismereti furdalásom sem volt.

Még egy hibám volt és van is ti. a rövidlátás, ezt azonban a vizsgáló bizottság előtt nem igen volt nehéz eltitkolnom.

Rendkívül nagy volt tehát az örömöm, midőn az őrnagy az alig egy percig tartó vizsgálat után kimondotta a szokásos szót: „Bevállik.”

A harmadik zuáv ezredbe soroztak be. (Aug. 17.) Én, meg a többi újoncok azt hittük, hogy legott a háború színhelyére vezetnek, csak hogy arról persze szó sem volt. Az önkénteseket azon városokba küldték, amelyekben ezredeik béke idején feküdtek; azokat pedig, akik, mint én, erőnek erejével háborúba menni akartak, azokat Algírba expediólták.

Mi ugyan ellenkeztünk, már ti. amennyire a katonaságnál ellenkezni lehet, hanem a válasz egyszerűen az volt, hogy azonnal Toulonba kell mennünk, s ott hajóra szállunk. S hogy hazafiúi aggodalmainkat széteszlassák, azzal csitítottak bennünket, hogy hiszen előbb be kell magunkat a fegyverforgatásban gyakorolnunk s azt csakis a tartalékezrednél tehetjük. A katona nem a maga ura, annak engedelmeskedni kell, s így mi nekünk többé mukkannunk sem volt szabad, pedig még most sem ment a fejünkbe, miért kell nekünk a chassepot fegyverekkel való bánásmód elsajátítása végett oly messzire mennünk.

Augusztus 18-án este Toulonba érkeztünk. Több ezren voltunk, akiknek itt hajóra kellett szállnunk; s 19-én reggel több hajón csakugyan elindultunk. Én a *l'Intrépide* hajóra kerültem. 21-én elértük az algiri kikötőt, ahol az első zuáv ezredhez tartozók partra szállítottak; mi, kik a 3-ik zuáv ezredbe voltunk besorozva, folytattuk a tengeri utat egész a Stora nevű kikötőig, ahol a *l'Intrépide* 23-án horgonyt vetett.

Storából – egy kis mezőváros – azonnal az alig pár kilométernyire fekvő Philippevillebe mentünk s itt három napot töltöttünk. Innét a csak nem régen kiépített vasúton Constantineba utaztunk s 27-én elértük a tartalék-ezredet.

Én az 1. zászlóalj 7-ik századába lettem beosztva. Ennek a századnak nem volt kapitánya, hanem bizonyos Larguillé nevű hadnagy végezte a kapitányi teendőket.

Hogy egy kissé megedződjünk, künn a szabadban, a Constantine mellett húzódó Atlas hegységben s nevezetesen a Djeb-el-Ouach hegyen kellett táboroznunk. Igen szép, de irtózatosan vad vidék. Éjjelenként hiénák és sakálok járták körül sátrainkat, s az itt-ott heverő ételmaradványokon összekapva, nem a legkellemesebb hangversenyt rendezték számunkra.

A djeb-el-ouachi táborozás szeptember 7-ikéig tartott. E napon korán reggel össze kellett szednünk sátorfánkat s anélkül, hogy tudtuk volna hová megyünk, nyakunkba vettük a hegyes-völgyes s csodálatosan szép és festői vidéket.

Ezen első masírozásunk alatt, ha a légvonalat vesszük 27, különben pedig több mint 30 kilométernyi utat tettünk meg s Smendouig értünk. Az igaz, hogy nagyon könnyen jártunk-keltünk, mert egész fölszerelésünk olyan könnyű volt, hogy alig éreztük.

Az út maga, mondhatom, igen élvezetes volt; valódi gyönyörrel haladtunk a Wad-el-Kebir mentében, amely magas hegyekből fakadván, zajos, tiszta fehér hullámokban kígyózott tova s majd meredek sziklák fölött hirtelen leömlve, majd ismét mély s fákkal szegélyezett hegyszorosokba szorulva, mint hatalmas folyam élénk lármájával kísérte lépteinket. Az egész különben elég hosszú út meglehetősen rövidnek látszott előttünk.

Másnap 33 kilométert haladtunk Smendoutól El-Arrouchig. Ez is elég kellemes út volt. Menetközben El-Kantourt érintettük, itt azonban meg nem állapodtunk. Esti szürkületkor érkezünk El-Arrouchba, ahol akkor vásár volt, s így hatalmas eszem-izsomhoz jutottunk. Másrészt azonban éppen a vásár igen sok s nem is kellemes vendéget csalt ki a szomszéd erdőkből. A tábor körül egész éjjel tüzet kellett raknunk, hogy e vadállatokat magunktól távol tartsuk, s így is e gonosz állatok vad üvöltözése miatt alig bírtuk behunyni szemeinket. Másnap, mielőtt odább mentünk volna, az el-arrouchiak azt beszélték, hogy az éjjel irtózatoss párducviadal volt a környéken.

E harmadik napon már igen hosszú, 44 kilométernyi utat kellett megtennünk. Most már nem haladtunk oly vígan, mint az előző napokon; kezdtük érezni a fáradtságot. Azonfölül El-Arrouchtól Gastonvillen keresztül egész Saint-Charlesig az út nagyon egyhangú, azután meg Saint-Charlestól Jemmapesig iszonyú meredek hegyeket kellett megmászunk; e folytonos föl- és lemászás pedig, mely kezdetben annyira tetszett, most már nem igen jól esett fáradt lábainknak.

Útközben volt szerencsénk egy hatalmas s büszke oroszlánt láthatni, mely tisztas távolságban egy dombról nézett le ránk, anélkül azonban, hogy belénk akart volna kötni. Midőn megpillantottuk, azonnal összeszorultunk; azok, akik énekszóval lépdeltek, elhallgattak; mindnyájunk tekintete és figyelme az oroszlán felé irányult s ily megfigyelő helyzetben támadásra ugyan készen, de minden ingerkedéstől tartózkodva folytattuk tovább utunkat, úgy hiszem, hogy mindkét fél, az oroszlán éppen úgy, mint mi, egyszerűen csak kíváncsiságból néztük egymást.

Midőn e méltóságteljes állatnak látkörén túlvoltunk, egyik-másik hetykébb társunk úgy vélekedett, hogy kár volt a chassepots-kat meg nem próbálni; de a komolyabbak rá sem hederítettek csevegésükre.

Jemmapesban, ahová már későn este (9-én) érkezünk, azt a hírt vettük, hogy Franciaországban ki van kiáltva a köztársaság. A város lakói, akik között az államcsíny idejéből nem egy száműzöttet találtunk, igen szívesen láttak bennünket; mi azonban a főntebb hírhallatára egy szóval egy lélekkel Philippevillebe visszamenni óhajtottunk.

S parancsnokunk is aligha nem új távirati rendeleteket kapott, mert másnap reggel tudunkra adatott, hogy a tervezett pihenésből, Jemmapesban ugyanis egy pár napi pihenőt kellett volna tartanunk, semmi sem lehet, hanem azonnal vissza kell fordulnunk, s még ugyanazon napon legalább 38 kilométernyi utat kell megtennünk.

Igen ám, csakhogy igen sokan már nagyon ki voltunk merülve, s különösen engem, a tizenhat éves gyöngé ifjút az erős masírozások majdnem egészen tönkretettek.

Délelőtt még csak mentem valahogy, de úgy déltájban lábaim fölmondták a szolgálatot. Kétségbeesésemben „Isten veletek”-et mondtam társaimnak s az út szélén ledőltem.

Tikkasztó hőség volt; a nap sugarai majdnem fölperzselték a vidéket, s szám egészen kiszáradt; és semmim, de semmim sem volt, amivel enyhíthettem volna szomjúságomat. Amennyire erőm engedé, egy mély út felé vonszoltam magamat, melynek alján egy kis

pocsolyát pillantottam meg; minden áron el kell érnem azt a pocsolyát, gondoltam magamban. S irtózatosszerű erőfeszítéssel térden csúszva csakugyan el is értem. De mily utálatos látvány! Az alig egy méter széles posvány a legundokabb békákkal volt tele. Mindazonáltal lehajoltam s ajkaimat az egészségtelen és bűzhödő vízbe mártván, valami keveset ittam, de nem bírván leküzdeni undorodásomat, a teljesen megromlott italt csakhamar kiadtam.

Mi lesz belőlem e teljesen elhagyatott helyen? Hej, az imádság – be kell vallanom – nem jutott eszembe, ... szerencse, hogy otthon mások mégis imádkoztak értem.

Attól tartottam, hogy valamely fenevad prédája leszek. Eszembe jutott az oroszlán, melyet az előző napon láttunk, a párducok, melyek Philippeville környékén mutatkoztak. Hogy védelmezzem magam ellenük?

S míg így tűnődtem, egyszerre csak elvesztettem eszméletemet.

Nem tudom, meddig tarthatott ez állapot, de midőn föleszméltem, két barna arabst pillantottam meg, kik fölém hajoltak s valami erősítő italt nyújtottak.

Nem tudván magam velők másképp megértetni, csak ezt mondtam:

– Philippeville! Philippeville!

S ők mindjárt megértettek; az egyik a hónom alatt, a másik pedig lábaimnál fogott s rendeltetésem helyére vittek.

Valami kis pénz volt a zsebemben, azt fölajánlottam nekik, de ők éppenséggel semmit sem akartak elfogadni; e derék embereknek nem csekély örömet okozott a tudat, hogy egy kis zuáv életét megmenthették.

Philippevillebe jutván, itt segélyükkel eljutottam a kaszárnyába. Utolértem századomat; s az éjet mély álomba merülve töltöttem, ami a 145 kilométernyi séta után, melyet négy nap alatt tettünk, ugyancsak jól esett.

Másnap, szeptember 11-én Philippeville-ből Storába kellett masírozniunk, s minthogy még mindig nagyon gyöngy voltam, megengedték, hogy kocsira üljek. Storába érvén azonnal a „Jura” hajóra szálltunk, s 14-én már a touloni kikötőbe értünk; 15-én pedig Montpellierbe, a 3. zuáv ezred dépôt-jának a háború tartamára újonnan kijelölt székhelyére érkezünk.

Minthogy a folyton jelentkező önkéntesekkel s az újonnan besorozott újonccokkal elannyira megszorodtunk, hogy az I. zászlóalj 7. százada már 600 embert számlált, mielőtt a háborúba küldtek volna, új századokba osztottak bennünket.

A Gondviselés úgy akarta, hogy én sohasem lássam a háború színhelyét.

Mihelyt ugyanis Marseilleből eltávoztam, anyám azonnal tudakozódni kezdett felőlem, s csakhamar rá is jött, hogy katonává lettem. Tudván pedig, hogy katona csakis az lehet, aki a 18-ik évet betöltötte, megszerezte igaz születési bizonyítványomat, s szeptember 16-án, alig hogy megérkeztünk, váratlanul megjelent Montpellierben, s születési bizonyítványommal kezében Messiat tábornok- és parancsnoknál jelentkezett.

A tábornok legott maga elé hivatott, s kérdezte, miként történhetett, hogy engem besoroztak? Mit volt mit tennem, be kellett vallanom csalásomat. Erre a tábornok nagyon természetesen jól összeszidott – s besoroztatásomat egyszerűen érvénytelennek nyilvánította.

Katonáskodásom tehát éppen egy hónapig tartott, s ez is csak csalás útján. Anyám mindjárt magával vitt s visszavezetett a szülői házba; mindazonáltal ott sem szüntem meg a kikiáltott köztársaság érdekében s az általános forrongásban és mozgalomban a magam módja és kedve szerint működni és szerepelni.

A kormány a Bouches-du-Rhône département főnökének éppen azt az Esquirost nevezte ki, akinek megválasztatása mellett annak idején oly annyira fáradoztam.

Esquirosnak volt egy velem egykorú fia, akivel legott barátságot kötöttem. Mi ketten és Clovis Hugues, akit még mindig Marseilleben találtam, a marseillei ifjaktól egy kis sereget toboroztunk össze s azt „a városi ifjak légiójának” neveztük.

Katonaruhát is viseltünk; s az öreg Esquiros pedig lőfegyverrel látott el bennünket. Egész nap se tettünk egyebet, csak folyton katonagyakorlatokat tartottunk.

Midőn a kormány az általános fölkelést elrendelte, s mint hírlett, a nemzetőrök is nemsokára voltak mozgósítandók, a mi légiónk magára vállalta Marseille megvédelmezését; s jóllehet attól, hogy a poroszok a Durance partjáiig jöjjenek, a legtávolabbról sem kellett tartani, mi, a mi harcias és izgatott hangulatunkban, mégis tökéletesen megvoltunk róla győződve, hogy ha a mi ifjú őrségünk nincs, az ellenség Bouches-du-Rhône départementbe is okvetetlenül benyomult volna. Szerencse tehát, hogy szervezve voltunk.

De hát csakugyan azt nem lehet eltagadni tőlünk, hogy rendkívül nagy sürgést-forgást fejtettünk ki; s ámbár semmi szükség sem volt reá, mégis agyonfárasztottuk s agyonkínóztuk magunkat.

Reggeltől estig a sz. Mihály téren lóttunk-futottunk, s legkülönfélébb hadi gyakorlatokat vittünk végbe. Mint egykori zuáv nagyon természetesen én voltam a parancsnok. Seregünk egyébként Giraud és Henry valóságos kapitányok felügyelete alatt állott, akik szintén meglehetősen komolyan vették a dolgot.

És a mi törzskarunk, az volt ám csak a törzskar, azt kellett volna látni! Természetesen én is tagja voltam.

A főnök a város közepén hivatalos helyiséget jelölt ki számunkra, amelynek ablakait annyira tele aggattuk zászlókkal s egyéb katonai jelvényekkel, hogy a napfény alig hatolhatott be a terembe, s délután két órakor már meg kellett gyújtani a gázt.

Midőn Garibaldi Caprera szigetéről jöven Marseilleben partra szállt, a mi díszcsapatunk kísérte be a kikötőtől a főnök palotájáig.

A marseilleiek lelkesedése, mellyel ez olasz tábornokát fogadták, már csaknem az őrjöngésbe ment át.

A kofák csakhogy nem a nyakába akartak borulni; alig tudtuk megakadályozni, hogy a kocsi egyiket vagy a másikat el ne gázolja.

Emlékszem egy asszonyra, aki csecsemő gyermekkel karjain keresztül törte magát a sorfalon, s a kisdedet Garibaldi felé tartván, azt kiáltozó:

– Batiza lou! Batiza lou!

– Mit akar ez asszony? – kérdé Garibaldi.

– Azt akarja, hogy keresztelje meg gyermekét, válaszolák neki.

A tábornok elmosolyogta magát s kezét a kisded feje fölé tartván mondá:

– Én téged republikánusnak keresztellek. Mire a tömeg zajos bravó kiáltásokba tört ki.

Garibaldinak Marseillebe való bevonulása valóságos diadalmenet volt.

Különben a marseillei nők a háború tartama alatt számtalan jelét adták jószívűségüknek. Valahányszor egy afrikai csapat hazajött, a legmelegebb rokonszenvvel fogadták s csokoládéval, narancssal és cukorsüteményekkel halmozták el a katonákat, úgy szintén az ország határaihoz kiküldött spahik és zuávok talán több nyalánkságot vittek magukkal, mint töltényt. S midőn a háború színhelyéről sebesülteket szállítottak, e jó nők egész odaadással iparkodtak a szenvedők nyomorát enyhíteni; gyűjtéseket rendeztek, s sokan nemcsak pénzüket, de kincseiket és ékszereiket is föláldozták.

E nők nem kérdezték, ki micsoda párthoz tartozik. Ők épp úgy megcsókolták volna Charettenek lábait, mint amily áhítattal kérték Garibaldinak áldását.

Az 1871. évi választások alkalmával Marseille épp úgy megválasztotta a royalista Charette-t és Cathelineaut, mint a radikális Esquiros-t és Ledru-Rollint. Akiről a provençei nép tudta, hogy a végletekig viendő háború mellett lelkesedik, azt, bármily párthoz tartozott legyen különben, megtapsolta s egekig magasztalta.

Sokan iparkodtak a marseilleieket az 1870–71. irtózatos háború alatt tanúsított magukviseletéért neveltség és gúny tárgyává tenni; s csakugyan a mi polgárőrségünk talán nem csekély anyagot és okot szolgáltatott a gúnyolódásra, voltak továbbá mozgósítandó

felkelő csapataink, amelyeket azonban mégsem lehetett mozgósítani. Igen jól tudom mindezeket, mert hisz éppen marseilleiek voltak azok, akik e miatt legelőbb gúnyolódtak.

Ámde nem szabad elfelejteni, hogy ha Marseille a háború folyama alatt csapatküldéseivel elkésett, annak az volt az egyedüli oka, mert már akkor, midőn a háború még csak kitörőben volt, majdnem minden alkalmas embere a haza védelmére ment. Ha valaki nem röstelli a fáradtságot s a katonai levéltárakat átkutatja, látni fogja, mily roppant nagy számmal jelentkeztek legelső csatavesztéseink hírére Marseille és vidékéről az önkéntesek. A hajók és vonatok, melyek a jelentkezőket a dépôt-hoz vitték, a szó legszorosabb értelmében tömve voltak. A déliek nem várták be szeptember 4-ét, hanem jóval előbb siettek a haza védelmére.

Hiába és ok nélkül csipkedte tehát a sajtó a háború befejezése után – túláradozó velünk született lelkesedésünket; mi déliek is csak úgy tettük meg a mi kötelességünket, mint akárki más.

Ezen kis kitérés után most már bátrabban és nyugodtabban mosolyoghatok a marseillei hazafiság egyik-másik komikusabb kinövése fölött, s e gúnymosolyomat annál kevésbé lehet rossz néven venni, mert ez első sorban enmagamat illet.

Ha most, tizenhat év múlva, akkori viszonyainkra visszagondolok, hát bizony a marseillei polgárórság és annak műveletei elannyira nevetségeseznek tünnek föl s épp olyan benyomást tesznek rám, mint akár csak Epinálnak képei.

E polgárőrök voltak a főnökség pretoriánusai. Mily dolgokat vittek ezek végbe, mutatja a következő teljesen hiteles elbeszélés.

Az őrség parancsnoka Matheron, kereskedői ügynök, kapitánya pedig Gavard ruhafestő volt.

Egy alkalommal dominó játék közben így szól az ügynök a ruhafestőhöz:

– Tudod-e te, Kapitány, hogy itt a környéken van egy falusi bíró, akiről azt hallom, hogy a népszavazás alkalmával iszonyú erőszakoskodásokkal gyűjtötte az „igen” szavazatokat.

– Ó, az könnyen lehetséges, parancsnokom, mert hisz ezek a falusi bírák mind a gyalázatos császárság emberei voltak. De mondd csak, hova való az a bíró, akiről beszélsz?

– Septèmes község bírója.

– Jól van, válaszolá a ruhafestő, majd elbánok én veled.

Másnap korán reggel a polgárórság kapitánya Robespierre nevű lován kilovagolt Septèmesbe.

Septèmes körülbelül 1500 lakost számláló község s az aixi úton talán 12 kilométernyire fekszik Marseilletől.

Midőn a parasztok a fején hosszú és színes tollú kalapot viselő, s vállán puskával, öve körül pedig minden fajta pisztollyal és revolverrel fölfegyverzett lovast reggeli kilenc órakor falujokba belovagolni látják, megrémülve összefutnak.

A ruha-festő-kapitány anélkül, hogy lováról leszállana, azt kérdezi:

– Hol lakik a bíró? Vezessetek el a lakására.

A nép engedelmeskedik, s a szegény bírót, egy becsületes földművest, aki éppen gyümölcsfáinak tisztogatásával volt elfoglalva kertjében, kiszólítják.

– Itt a bíró – mondják többen a nép közül.

– Ez ugyan szép dolog – kezdi bevezetés nélkül a kapitány – a nemzeti közvélemény arról vádol téged, polgár, hogy a poroszokkal egy húron pendülsz s a saját körödben a háború ellen izgatsz.

– De, uram ...

– Semmi úr, nálunk csak polgárok vannak, hitvány császárbérenc ... s a polgár, akivel most beszélni szerencséd van, a te kapitányod ... Nevezd tehát polgár kapitánynomnak!

– Polgár kapitánynom – mondja helyesebben a bíró – én ezt a vádat nem értem, én egyszerű földműves vagyok, aki – – –

– Nem szükséges, hogy megértsd, hitvány császárbérenc – vágott szavába a ruhafestő – elég, ha én neked azt mondom, hogy a népigazságszolgáltatás ítélőszéke előtt, amelynek a közege én vagyok, azt a panaszt emelték ellened, hogy a népszavazáskor a nemzeti érzület megtagadásával e község lakóit, azt hazudván, hogy a császárság békét jelent, arra bírtad, hogy igennel szavazzanak ... így tehát kiderült, hogy te a háborúnak, az élet-halálra vívandó háborúnak ellensége vagy, s következőleg semmi kétség, hogy a poroszokkal tartasz... Ennek következtében én, mint a nemzeti akarat teljhatalmú végrehajtója, bírói hivatalodról leteszlek, minden jogaidtól megfosztlak, s a törvény által biztosított sértethetlenséged megszűnván, ezennel foglyomnak nyilvánítalak.

A szerencsétlen bíró e szavak hallatára annyira megrémült, hogy minden ellenkezésre képtelen lett. – Gavard pedig haragosan körültekintve, bajuszát pödörte.

A septêmesiek nem tudtak mit gondolni. A polgárorséget csakis hírből ismerték, de ez a hír olyan volt – hogy a kapitánnyal szemben mukkanni sem mertek.

– Most pedig rajta letett-bíró polgár – mondja végül a ruhafestő-kapitány – másszál hátulról a lovamra, majd a főnök elébe vezetlek, ott azután véd s mentsd ki magad, ahogy tudod. Ha lelkiismereted tiszta és semminemű hazafiatlanságról sem vádol, akkor mitől sem kell tartanod. De csak szaporán föl, mert nem igen érek rá itt veled sokáig bíbelődni... a nemzeti akarat még sokkal fontosabb teendőket bízott reám, melyek végrehajtásukra várnak. – Erre a körülállók nagy nehezen fölemelik a félig holt bírót a kapitány lovára, – a bíró felesége jajgatni kezd, a parasztság megrémülve nézi a szegény ember elhurcoltatását. A kapitány figyelmeztetvén a letett-bíró polgárt, hogy belé kapaszkodjék, s vigyázzon, hogy le ne essék és a pisztolyait el ne süsse, megsarkantyúzza lovát s e szavakkal: „Gyi te Robespierre” bíróstul tova vágat.

A Septêmes-marseillei út több apróbb községen vezet keresztül.

Az első meglehetősen vadregényes hegyszorulatban fekszik s „Assassin”-nek hívják.

Gavard kapitány megszomjúhozván az assassini kocsma előtt megállítja Robespierret, leugrik, s a halálfélelmében fogait vacogtató ex-bírót is magával rántja.

– Itt öt percnyi pihenőt tartunk – úgymond – s iszunk egyet. Iszunk pedig, jól érts meg letett-bíró polgár s most a souverain nép foglya, a nemzet jólétéért ... Reményilem, meg tudod becsülni a szerencsét, hogy Gavard kapitánnyal a köztársaság költségén együtt ihatol.

A szerencsétlen fogoly természetesen nem mert a népigazságszolgáltatás közegének ellentállani. Bementek tehát s mindegyikök egy pohár afrikai champoreau-t ivott meg; ez kávé-, cognac- és curaçao-keverék s irtózatosan erős, különben a magasabb állású tiszteknek igen kedvenc itala.

Poharukat kiürítvén ismét úgy, ahogy jöttek, tovább folytatták útjokat.

A következő községben, Viste-n, új pihenőt tartottak, egy pohár champoreau s új hazafias felköszöntő; itt a ruhafestőkapitány a proconsul egészségére ürített ki foglyával a poharat.

E két helyen kívül még Saint-Louis-ban, Crottes községben s d'Arenc külvárosban állottak meg. A bíró alig bírt már inni, mindazonáltal nem mert ellentállani félelmetes kísérője unszolásainak. A szegény azt hitte, hogy életét kockáztatja, ha nem iszik, s azért valahogy nagy nehezen csak leszorítgatta a Gavard által nyújtott champoreau-t. A köszöntők Marseille városára, az Internationaléra és Robespierre szóltak.

Minden pohárnál a kapitány nagy nyomatékkal hangoztatta.

– Jegyezd meg magadnak te lecsapott bíró polgár, hogy a megtiszteltetést, melyben részesülsz meg nem érdemelted, s hogy téged most a köztársaság itat.

Végre a nemzeti akarat nagy terveinek végrehajtója és a népigazságszolgáltatás foglya az elfulladt, kifáradt és megtört Robespierren méltóságteljesen bevonulnak a városba.

A járókelők nézik és bámulják e különös felvonulást; az egész város ismerte Gavardot, kiki kérdezte, mit akar ez a festő ebben a különös díszruhában.

Gavard az ő foglyával egyenesen a főnök palotája felé tartott, a szolgálattelvő polgárőr istállóba vezeti a lovat s a kapitány legott Esquiros elé viszi a remegő bírót.

Esquiros semmit sem sejt az egészszből.

A mi hősiünk ez alkalommal kivételesen nem tegezte a főnököt.

– Proconsul polgár – kezdi a mi hősiünk – íme ezennel átszolgáltatom Önnek a volt septèmesi bírót, aki ugyan azt mondja magáról, hogy egyszerű földműves ember, de valósággal nem más, mint császárbérenc s Poroszország ügynöke. Ez embert tetten kapták éppen, midőn a hazafiak által annyira óhajtott háború ellen izgatott. Mentelmi joga ma reggel kilenc órakor megszűnt: a nép közakarata ugyanis, mint hazaárulót megfosztotta bírói hivatalától, s kezeimbe szolgáltatta, én pedig idehoztam, hogy 24 óra alatt elvegye méltó büntetését. Nem mulaszthatom el azonban az ő védelmére fölemlíteni, hogy elfogatása után nem egy jelét adá példás engedelmességének s hazafias érzületét az által is bebizonyította, hogy a többi közt az ön egészségére is ürítette poharát. Önt mint a köztársaság proconsulátusáé illeti meg annak megítélése, vajon ez odaadás a fogoly előnyére enyhítő körülménynek tudandó-e be vagy sem.

Esquiros a fogoly bíróból, aki részint a szokatlan champoreautól, részint a nagy félelemtől egészen oda volt, egy árva józan szót sem tudván kicsikarni, hogy mégis a dolog nyitjára jöjjön, elhivatja a polgárórság parancsnokát Matheront.

Matheron megjelenik s elmondja, miben áll az egész dolog.

Erre Esquiros megdorgálván s pokolba kergetvén a kapitányt, meghagyja neki, hogy a foglyot azonnal szabadlábba helyezze.

– Helyesen van, proconsul polgár, – válaszolja Gavard – miután a vádlott ártatlan, legott visszavezetem siránkozó családjához. A köztársaság nagylelkű, s mindenekfölött igazságos, pártolja az árvákat és a szegényeket. Éljen a köztársaság!

Ezt mondván megragadja a septèmesi bírót, megátkozva vele együtt az alávaló rágalmozókat, friss lovat nyergeltet s a bírót maga mögé ültetvén nagy diadallal visszaviszi Septèmesbe.

Ezúttal sehová sem tértek be, hanem elérkezvén a dél, Saint-Antoine-ben, Viste közelében ebédet rendelnek. Mind a két utasnak hatalmas étvágya volt, s most már nem a köztársaság, hanem a bíró fizetett.

Septèmesbe érvén Gavard a még mindig megrémült parasztokhoz lóhátról a következő beszédet intézte:

– Septèmes lakói! Íme visszahozom nektek feddhetlen bírótokat, ki e derék s munkás községnek valóban becsületére válik.

Borzasztó bűnök voltak azok, amelyekről vádolták, de ő fényesen kiderítette republikánus hazafiságát és ártatlanságát... Polgárok, e példából láthatjátok, hogy az idegenek ellen harcoló Franciaország a ti hűségtekre számít, ne engedjétek, hogy a jó anya, a köztársaság, bennetek valaha csalódjék. Adjátok tudtul gyermekeiteknek és unokáitoknak, hogy a marseillei polgárórság amint egyik kezében a kötelesség kardját viseli, épp úgy a másikban az igazság mérlegét is tartja ... E polgárórság ezennel visszaadja nektek teljesen ártatlannak bizonyult tisztességes bírátokat; tiszteljétek és becsüljétek e példás elöljárót úgy, amint ő azt megérdemli; aranybetűkkel írjátok föl nevét a község házának homlokzatára, hogy e dicső és nagy nevet a legkésőbb utókor is ösmerje. Éljen a köztársaság.

Gavard kapitány beszédjeinek minden egyes szaváért nem mernék jótállani, lehet, hogy ő egyet-mást csakugyan másképp mondott, mint ahogy én közöltem, ez eltérés azonban csak nagyon jelentéktelen lehet, s inkább csak a szavakra, mint a dolog lényegére vonatkozhatik. Ami pedig magukat az eseményeket, ú. m. a bíró elfogatását, az egy lovon nyargalást, a champoreau ivást stb. illeti, azokra nézve újból kijelentem, hogy mind valóban úgy történt, amint elbeszéltem.

Ezen egy példa elég arra, hogy Esquiros pretoriánusainak viselkedéséről bárki is fogalmat szerezhessen magának. Megjegyzendő azonban, hogy a polgárőrség nemcsak komiko-heroikus odüsszeákat szokott volt végbe vinni, mint a septèmesi esetben láttuk, hanem sokszor nagyon tragikus kimenetelű dolgokat is művelt, amiért a marseilleiek a polgárőröket általában megutálták és megvetették.

Metz kapitulációja után a közvélemény haragja mindenfelé s így a déli megyékben is lázas forrongásokba tört ki, melyeket a forradalmárok siettek a magok javára fölhasználni.

Esquiros legott egy ligát szervezett, mely a déli megyékből toborzotta katonáit; Cluseret, ki később, a kommün alatt hadügyminiszter volt, lón a liga hadseregének parancsnoka. A nemzetőrség egy része azonban nem akarta elismerni, amiért azután verekedésre került a dolog; a polgárőrség leginkább dühöngött; a meilhani téren folyt a vér, s több haláleset is előfordult. Gambetta látván, hogy Marseilleben az ügyek nagyon is rosszra kezdenek fordulni, új főnököt küldött le, ami azonban csak méginkább növelte a zavart.

A déli liga emberei ugyanis óriás falragaszokkal borították be a város falait, melyekre roppant nagy betűkkel csak e pár szó volt nyomtatva:

– Mi azt akarjuk, hogy Esquiros maradjon.

Az újonnan kinevezett Dufraisse Márk Marseillebe érkezik, körülnéz s legott észreveszi, hogy az ő helyzete itt tarthatatlan lesz, s azért úgy amint jött, szép csendesén odább áll, s némi kárpoztulásul megkapja a sokkal könnyebben adminisztrálható Alpes-Maritimes megyét.

Gambetta nem akart engedni s Dufraisse távozása után Gent Alfonzot nevezi ki Esquiros utódjául. Gentnek két emberrel gyűlt meg a baja, mert elfelejtettem megemlíteni, hogy Marseillenek abban az időben tulajdonképpen két főnöke volt, az egyik Esquiros, ki mint a Bouches-du-Rhône département adminisztrátora szerepelt, s a másik Delpech, aki a főnök címet viselte. Rouvier Méricot, akit a toursi kormány mindjárt Dufraisse lemondása után s Gent végleges kineveztetése előtt a marseillei préfetségre kijelölt, nem is említem, mert Rouvier mint a préfetség titkára látván, hogy a Bouches-du-Rhône département adminisztratiója sokkal több tövist nyújt, mint rózsát, – a megtiszteltetést szépen megköszönte.

Gent kineveztetése igen rossz vért szült úgy az Esquiros-pártban, mint a Delpechében. Én ez utóbbihoz tartoztam. A lázongó marseilleiek azt hitték és mondogatták, hogy Franciaországnak vesznie kell, ha az újonnan kinevezett főnök elfoglalja állását. A legrosszabb esetben annyit lehet engedni Gambettának, hogy a 2. préfet, Delpech, elejtetik, de az 1. préfetnek Esquirosnak semmi esetre nem szabad elmennie.

Az ifjabb polgárőrök egy része a (toursi) kormánnyal tartott, mások ellenben a déli ligához szítottak. A *girondisták*, így hívtuk azokat az ifjú polgárőröket, akik Gent mellett foglaltak állást, sokkal ügyesebbek voltak a *hegypártiaknál*, s ezekkel szemben államcsínnyel éltek. Egy éjjelen ugyanis mindama fegyvereket, amelyekkel a Sz. Mihály téren hadi gyakorlatainkat végezni szoktuk, szépen lefoglalták és az új főnök pártján levő nemzeti örök közt kiosztották.

No hát ezt mi „aljas árulásnak” tartottuk. Én azonnal egy felszólítást intéztem az Esquiros-hű polgárőrökhöz, amelyben azt kívántam, hogy az ifjú polgárőrség hadi bíróságot állítson fel, amely az árulók fölött ítéljen.

S úgy is történt. Igaz, hogy ezen hadi bíróság meghívására az árulók közül egy sem jelent meg, de ez mit sem tett, mi azért csak összeültünk és ítéltünk.

Én a közvádoló szerepét vittem, Devèze Illés, egykori iskolatársam s az ifjú polgárőrség törzstisztje pedig a meg nem jelenteknek hivatalból kirendelt védőügyvédje volt.

A bűnös girondisták egész komolysággal, s úgy amint azt a törvény előírja, háromszor előszóltattak.

– Tistin Capefigue! ... Tistin Capefigue! ... Tistin Capefigue! ...

Semmi válasz.

Erre azután én ragadtam meg a szót:

– A vádlott, Tistin Capefigue, nem jelentkezik; minthogy azonban árulása teljesen s kétségbevonhatatlanul ki van derítve, kérem a hadi bíróságot, hogy a vádlottat, ámbár nincs is jelen, elítélje.

– Az ügy tárgyalás alá vétetik – mormogá az elnök. Most a védő, Devèze Illés, fölemelkedik s kérdi:

– Mily okból van Tistin Capefigue, az én védencem, vád alá helyezve?

– A tényállás – válaszolám én – a következő. Tistin Capefigue-ra voltak bízva ama helyiségek kulcsai, amelyekben a mi légióink fegyverei őriztetek, s Tistin Capefigue eme kulcsokat kiszolgáltatta az ellenségnek. Ez nyilvánvaló árulás s annál súlyosabban büntetendő, mert háborús időben történt. Én tehát indítványozom, hogy Tistin Capefigue halálra ítéltessék.

Erre az elnök felszólítja a védő ügyvédet, hogy mondja el védbeszédjét.

– Polgárok s hadi bírák, – kezdi Devèze Illés, a föladat, mely nekem ez alkalommal a ti megbízástok folytán jutott, vajmi nehéz és kellemetlen. Egy olyan bünt, mint aminőt a vádlott gonosztevő, Tistin Capefigue elkövetett, nem vagyok képes menteni, nem vagyok képes enyhíteni. Semmit, de semmit sem látok, amit védencem mentségül felhozhatnék. Ő visszaélt a mi bizalmunkkal s éjnek idején kiszolgáltatta fegyvertárunk kulcsait az ellenségnek, amiért én magam is a tisztelt köztársaság véleményéhez csatlakozom, s mint Tistin Capefigue védője csak azt kérem, hogy a szerencsétlennek neve, tekintettel az előkelő családra, melyből származik, nyilvánosan be ne szennyeztessék.

A hadi bíróság még egy ideig tanácskozott s végre a következő ítéletet hozta: a vádlott Tistin Capefigue golyóhalálra ítéltetik s a büntetés azonnal, mihelyt az elítélt kézrekerül, végrehajthatni rendeltetik.

Így hangzott az ítélet a többi „girondisták” ellen is; s csak az bántott bennünket nagyon, hogy az ítéletet végre nem hajthattuk, mert fegyverünk sem volt.

De másrészt a „girondisták” sem kegyelmeztek a „hegyparti”-aknak. Ők is felállították a hadi bíróságot, s ámbár meg nem jelentünk, ítéletet mondtak fölöttünk azzal a különbséggel azonban, hogy jóllehet Esquiros pártolása miatt minket is hazaárulóknak nyilvánítottak, mégis sokkal enyhébb büntetést szabtak reánk, mint mi reájuk. Mi annyira kegyetlenek voltunk, hogy valamennyiöket halálra ítéltük; ők ellenben elég irgalmasok voltak, s csak örökös s nehéz munkával összekötött fogságra ítélték bennünket.

Azalatt, míg a mi hadi bíróságaink ekként tanácskoztak és ítélték s a nemzetőrség csapatai, kevés kivétellel, Cluseret parancsnok ellen fölláztak – Gent Alfonz Avignonból Marseille felé közeledett.

E szegény vauclusei ember azt hitte, hogy csak meg kell mutatnia magát, s legott az egész Bouches-du-Rhône département teljes lelkesedésbe tör ki mellette. Gambetta nagyon szép színekkel festhette le előtte az állapotot, midőn kinevezését aláírta.

Ámde az új főnök úrnak csakhamar ki kellett ábrándulnia.

Alig hogy megérkezett, mindjárt este maga köré gyűjtötte embereit. Szépen összeállított hazafias beszédet akart elmondani, mely arra volt hivatva, hogy az ellenpártiakat is mind meghódítsa. Midőn a síri csendben beszélni kezd ... egyszerre csak dördülés hallatszik ... Mi az, mi az? kérdezi mindegyik ... Talán díszlövés az új főnök tiszteletére? ... Ó nem, nem az ... Gent kezével a mellényzseb tájékán oldalához kap s azt kiáltja:

– Megölnek! ... Meg vagyok ölve! – Erre mindenki a főnök felé rohan, akit legott a coulissák, bocsánat, a szomszéd terembe vonszolnak. Az egyik tanácsnok, aki állatorvos egyszersmind, mindenkit félretolva e szavakkal: „Ez az én dolgom,” előrehatol.

Gent Alfonzot levetkőztetik, s kiderül, hogy semmi baja.

De hát hiszen pisztolylövés történt, mindenki hallotta!

Visszamennek tehát a nagy elfogadó terembe, minden bútordarabot elmozdítanak helyéről, minden zeget-zugot átkutatnak, keresik a golyót ... de sem golyót, sem valami horzsolást a falon nem találnak.

– Gyermekeim, megszólal a megrémült Gent – ne bántsátok, én megbocsátok gyilkosomnak.

E csodálatos nagylelkűség rendkívül meghatja a jelenlevőket. Delpech, a második préfet, legyőzve érzi magát s minden igényéről lemond.

A merényletnek s az új préfet példátlan nemesszívűségének híre egy pillanat alatt befutja az egész várost, s a nemzetőrségnek néhány még ingadozó csapatja is azonnal Genthoz csatlakozik s azt kiáltja:

Éljen Gent!

Egyedül a polgárőrség marad hű az első főnökhöz s amazokkal szemben azt hangoztatja:

– Eljen Esquiros!

A pisztolylövésre vonatkozólag semmi bizonyosat sem lehetett megtudni.

Voltak sokan, akik azt mondták, hogy a lövés csakugyan Gentra volt irányozva, s hogy csakis a mellénye zsebében levő öt frankos pénzdarab mentette meg életét. Mások meg azt állították, hogy Gambetta küldöttje csak komédiát játszott, s hogy egyik bérence üres töltényt süttött el.

Bármiképpen is történt legyen azonban a dolog, annyi bizonyos, hogy a merénylet a harmadik főnök előnyére ütött ki.

E közben Esquirosot egy más csapás is érte. Fia, Vilmos, aki már néhány nap óta betegen feküdt, meghalt. A déli liga elnöke e veszteség fölött érzett fájdalmában úgy az elnökségről, mint főnökségről lemondván, magánéletbe vonult.

Ezek után a polgárőrség és a mi légiónk rendeletileg széteszlattatott. Cluseretnek, a liga parancsnokának alig volt ideje elosonni. Különös dolog, ez ember nem saját jószántából jött Marseillebe, a liga szervezői hívták meg, s mégis a feloszlítás után őt okozták, őt tették felelőssé minden bajért; úgy hiszem, hogy Gambetta el akarta fogatni és halálra ítélni. Hja, a szegény Gent Alfonz ellen intézett merényletet meg kellett torolni. A forradalmárok most már nem garázdálkodhattak többé az utcákon, nem fogathatták el kényök-kedvök szerint az embereket – s azért a klubok helyiségeiben kerestek némi kárpótlást.

Marseille-nek akkor két igen látogatott klubja volt: az Alhambra és az Eldorádó. Az első, egy tönkrement kávéház helyiségében, a másik pedig egy táncteremben tartotta összejöveteleit.

A társaság, mely az Alhambrában épp úgy, mint az Eldorádóban összejönni szokott, nem éppen válogatott volt, jöhetett, aki akart.

Nem múlt el est, hogy e klubokban az egyik vagy másik tábarnokot *in effigie* fejbe nem lőtték volna.

Az elnök minden este felolvasta a napközben vett híreket.

– Polgárok, íme mi történik a Voges-okban: Cambriel tábarnok lemond a parancsnokságról s átadja Michel tábarnoknak.

Számtalan hang azt kiáltja:

– Cambriel áruló! ... Halál reá! Halál reá!

Az elnök csenget s azt mondja:

– Azok, akik Cambriel tábarnoknak agyonlövését kívánják, emeljék föl kezeiket.

Egyszerre valamennyi kéz fölemelkedik.

Két nap múlva épp oly könnyűséggel ítélik halálra Michel tábarnokot, amiért hogy Cambrielt agyonlövetni elmulasztotta. Volt egy este mégis, amelyen senkit sem lőtték föbe. Nem emlékszem már biztosan, ki volt, ki nem, elég az hozzá, valaki fölmenvén az állványra a következő nagy feltűnést keltő beszéddel lepte meg a hallgatóságot:

– Alhambra polgárai, nem is sejtitek, hogy egy vulkán fölött álltok. A monarchia meg akarja semmisíteni a köztársaságot. Tegnap óta Chambord gróf Marseilleben időz s barátjánál Foresta marquishnál tartózkodik. Ma egész nap nem tett egyebet, csak aranyakat osztogatott a katonák között s e pillanatban itt van a teremben.

E szavak irtóztatós vihart idéztek elő. A közönség ordítani kezdett. Egyik a másikra fogta, hogy ez a Chambord gróf. Többeknek ki kellett állni az emelvényre, hogy a gyanút magukról elhárítsák. Végre is semmi bizonyosat sem lehetett kisütni, s a közönség széteszlott.

Én magam is egyike voltam az Alhambra mindennapos szónokainak. Az én ajánlatomra történt, hogy egy vasárnap a marseillei püspököt is (persze in effigie) föbe lötték.

A város könyvtárában ugyanis egy 1793-ból származó újságot találtam, amely a Bouches-du-Rhône département forradalmi törvényszékének egyik ítéletét közölte. A vértörvényszék ezen ítéletével Gail János Joakimot, saloni kilencven éves lelkészt s volt kanonokot, mint az ellenforradalom emberét a nyaktiló általi halálra ítélte.

E leletnek rendkívül megörülvén másolatban elvittem a klubhelyiségbe s a jelenlevők előtt (az emelvényről) fölolvastam. Nyomban utána a marseillei püspöknek 1870-ik év elején kibocsátott körleveléből is olvastam néhány pontot, amelyekben a püspök azt ajánlja a híveknek, hogy a vallás ellenségeitől őrizkedjenek.

– Polgárok, mit gondoltok? – kérdezém, – nemde Place püspök ezerszer nagyobb mérvben ellenforradalmár, mint Gail kanonok?

– Igen, igen! – válaszolt a tömeg.

– És mégis, Gail kanonok elvette büntetését, – Place püspök pedig még mindig él!

– Agyon kell löni! Agyon kell löni!

– Éppen ez az, amit ezennel indítványozni akarok.

A jelenlevők fölemelt kezei azt tanúsították, hogy az indítvány egyhangúlag elfogadtatott s a marseillei püspök azonnal végrehajtandó halálbüntetésre ítéltetett.

Így izgatták akkor a tömeg gonosz szenvedélyeit. Magam is a legfőbb fokban exaltált állapotban lévén aligha tudtam, mit cselekszem.

Más alkalommal ismét nagy helyeslés közt azt indítványoztam, hogy a Bourse (tőzsde) téren a klerikalizmus megfélemlítésére állandó guillotinet kell fölállítani. S a tizenhat éves gyermeket a tömeg nemcsak meghallgatta, de óriási tapsviharral jutalmazta ... Ó, valahányszor e szomorú múltra gondolok, a nép miatt épp úgy, mint önmagam miatt, szégyenlenem kell magamat.

Volt akkor egy igen kedvenc frázisom, mellyel a klubokban óriási hatást tudtam előidézni.

– Alapítsuk meg örök időkre a köztársaságot – szoktam volt mondani, és valahol csak a reakció föl meri ütni a fejét, legott ott termünk és megfojtjuk.

E dühös szónoki alakzatot mindig a legnagyobb lelkesedéssel fogadták.

Igazi örült voltam és a marseillei klublátogatók nemkülönben.

Ez őrzöngő dühöngések mód nélkül keserítették édes atyám életét. Az egész város tudta, hogy az alhambrai fiatal demagóg az ő fia. Irtóztatós vad és véres kifakadásaim alatt, melyeket a lapok hűségesen közöltek, a saját családi nevem Jogand-Pagès Gábor volt olvasható.

– Te megbecstelenítéd családunk nevét – panaszlá nem egyszer mélyen megszorított atyám.

Hogy e keserű szemrehányásoknak elejét vegyem, elhatároztam, hogy álnevet veszek föl.

Anyai öregatyámat, aki keresztatyám is volt egyszersmind, Leonidásnak hívták.

Elhagyván e keresztnevből a két utolsó szótagot, maradt: Leo. Midőn a kollégiumban a históriát tanultam, rendkívül lelkesedtem Taxile indiai király s Nagy Sándornak szövetségese iránt; ezen egykori király nevéből elhagyván az utolsó betűt, maradt: Taxil. Taxil Leo igen jól hangzott a fülemnek; ezt a nevet választottam tehát s ezen álnév alatt lettem ismeretessé.

Íme e névváltoztatás is mutatja, hogy erősen el voltam tökélve mindig tovább és tovább haladni a rossz úton, amelyre egyszer ráléptem. Szüleimnek nem volt többé okuk panaszkodni, hogy a családi névre szégyent és gyalázatot hozok.

V. A kommün

Az újságírók uralma. – Gent és a választások, – Spuller ok nélküli öröme. – A hivatalos tüntetés fiaskója. – Fouquier Henrik bűnhődése. – A rögtönzött kormány. – Marseille a légberöptetés veszélyében. – Az insurreccionális zavar. – Április 4-ike. – A forradalmi kommün vége.

Eltekintve a klubok zajos üléseitől, a marseilleiek Gent prefetsége alatt elég nyugodtan viselték magukat.

Esquiros utódja, hogy a sajtó kegyeit megnyerje, a legkülönbébb árnyalatú újságírók által vétette magát körül. A prefetség termei, mellékszobái, hivatalos helyiségei és folyosói szinte hemzsegtek a sok újságírótól, még a kapus kis szobája (fülkéje) is mindig tömve volt velők.

Ha valaki adójának leszállítását kérelmezni vagy oklevelét bemutatni akarta, s e végett a prefetség megfelelő osztályában jelentkezett, a helyi lapok krónikásai voltak, akikhez fordulnia kellett. A gyámsági és közgazdasági ügyek, a temetkezési vállalatok és az örültek házának felügyelete tárcaírókra, szerkesztőkre s színügyi referensekre volt bízva. Még az előszobákban ögyelgő személyzet is csupa riporterekből állott.

Az elnökségi iroda főnöke Cabrol Ágost dühös radikális újságíró volt, aki különben szeretett igen jól és vígan élni, hatalmasan pipázni és a kihallgatások végeztével a felekkel igen barátságosan és bizalmasan trécselni.

A főtitkárnak sem volt nagyobb tekintélye. Ez egy fiatal, 32 éves marseillei krónikás volt, akinek később az Isten meglehetősen fölsegítette a dolgát, ő nem volt radikális érzelmű. A császárság végső napjaiban a *Figaro*-ban egy pár cikket közölt. Szeptember 4-ikén egy marseillei posztókereskedő, akiből Gambetta szintén prefet-t csinált, a „la Vraie République” szerkesztésével bízta meg, amely lap arra volt hivatva, hogy az egyes pártok közt uralkodó nézeteltéréseket kiegyenlítse.

E lap nem tudta magát fönntartani; a posztókereskedő csak fizetett, s miután vagyonának egy részét befektette, Esquiros és Delpech föllépésekor, a prefecturáról lemondott.

A „la Vraie République” a szerkesztő minden iparkodása és tehetsége dacára csak nem akart fölvirágozni, s a posztókereskedő addig is, míg a lap teljesen meg nem szűnt, csak nagyon soványán fizethette a fiatal szerkesztőt.

Szerencsére éppen ekkor foglalta el Gent a prefetségi széket, aki a főtitkári állomást legott a fiatal szerkesztőnek ajánlotta föl. A szerencsés embert, akit eddig még meg sem nevezünk, Fouquier Henriknek hívták, – ugyanaz a Fouquier, aki ma mint a *Figaro* munkatársa szerepel.

A bizalmaskodni szerető marseilleiek az újonnan kinevezett főtitkárt csak Henrik úrnak, vagy egész egyszerűen Henriknek nevezték, ami, mellesleg legyen mondva, mód nélkül bántotta a Cabrol Ágosttal teljesen ellenkező természetű s nem csekély mérvben öntelt Fouquiert. Fölbiggyesztett orral s méltóságteljes arckifejezéssel szokta volt a feleket fogadni, de mind hiába, a demokratikus érzelmű marseilleiek sehogy sem akarták elhinni, hogy Henrik uramból egyszerre olyan méltóságos és komoly ember lett legyen, s azért csak olyan fesztelenséggel közeledtek feléje, mint az iroda-fönökhöz.

Párizs kapitulációja után az új választásokat mint mindenki tudja, rendkívül rohamosan hajtották keresztül; a Bouches-du-Rhône département köztársasági törvényhatósága pedig e tekintetben, inkább mint akármely más, teljesen kényekedve szerint járt el.

A fegyverszünet tudvalevőleg 1871. január hó 28-án íratott alá; másnap vagyis 29-én a kormány a választások napjául február 8-át tűzte ki, s e határozatot az idő rövidsége miatt távirati úton közölte az összes megyei fönökökkel.

Mit tett a marseillei préfet, Gent Alfonz? A rendeletet, anélkül, hogy kihirdette volna, egyszerűen zsebre rakta, s ami a legszebb, azalatt, amíg a Bouches-du-Rhône département választói a választás határnapjára vonatkozólag teljes bizonytalanságban ide-oda futkostak s a választás napja felől tudakozódtak, ő maga a szomszéd Vaucluse départementben föllépett képviselőnek.

A hivatalnoksereg fölségesnek találta e különös fogást, s rögtön hozzáláttak a hivatalos választói lista összeállításához s Gent titkárjai és altitkárjai kézdörzsölve már előre is örültek a készületlenségnek, amelyben majd a választásra kitűzött határidő kihirdetése a konzervatívokat találja.

Az előkelőbb hivatalnokoknak valóságos mulatsággul szolgált a sok kőműves testvérnek és jó barátoknak tengernyi kérvénye, akik mind a listába akartak jutni.

A többi között Steenackers, akit Marseille vidékén senki, de senki sem ismert, január 31-én íme e sorokat intézte a mi minta-főnökünkhöz:

„Ön tudja, hogy micsoda ember vagyok, ha a listába még egy névre van szüksége, vegye föl az enyémet.” (Szó szerint.) Nem vették föl a listába, s a szegény Steenackers seholy sem lett megválasztva.

Végre midőn a prefetségben egész biztosra vehették, hogy a választás teljesen kedvük szerint fog kiütni, a választási határidőre vonatkozó határozatot február 3. és 4. közti éjjelen kiakasztották. A marseilleiek tehát február 4-én reggel tudták meg, hogy 8-án szavazhatnak. Gent Alfonz él még, ma szenátor, én tehát ezennel fölszólítom, hogy hazudtoljon meg, ha tud. A vidéken pedig éppen csak két nappal a választás előtt lett a választási határidő kihirdetve.

E választáskor egy igen mulatságos esemény történt, amelynek főhőse Gambettának egyik bizalmas embere, Spuller.

Február 5-én Gent a következő táviratot kapta (szórol-szóra minden legkisebb változtatás nélkül idézem):

Bordeaux, 1871. febr. 5-én, esti 5 órakor 7842. szám.

Spuller Gént prefetnek.

Marseille.

A miniszterhez intézett tegnapi rövid táviratában azt olvastam: „Polgártárs, ajánlom önnek Spullert.”

Azt akarta Ön ezzel mondani, hogy szeretné, ha engem a marseilleiek megválasztanának?

Úgy hiszem nem csalódom, ha csakugyan ezt gondolom, s éppen ezért, kedves Barátom, eme megtiszteltetésért fogadja legmélyebb köszönetemet.

Érdememen fölül volnék megjutalmazva, ha Franciaország és a köztársaság érdekében szeptember 4-ike óta Gambetta oldala mellett kifejtett szolgálataimért egy oly nagy és köztársasági érzelmű város, mint Marseille választana meg képviselőjének. Erről még csak álmodni sem mertem volna, mivel azonban ön szíves volt én reám gondolni, biztosíthatom, hogy ezért életem fogytáig mindig hálás lekötelezettje leszek, s ha csakugyan megválasztanának, e megtiszteltetést és bizalmat úgy fogom meghálálni, hogy a legmelegebb ragaszkodás s föltétlen odaadás mellett tőlem telhetőleg Marseille anyagi és szellemi felvirágoztatását s lelkes és értelmes demokráciájának javát fogom előmozdítani.

Válaszoljon kérem azonnal, mert elképzelheti, mily izgatottságban vagyok tegnap óta.

E. Spuller.

Látszik, hogy e táviratot az állami pénztár fizette, mert Spuller barátunk nem igen takarékoskodott a szavakkal.

De hát nem erről van szó.

Midőn e különös táviratot a marseillei prefecturán elolvasták, Gent, Fouquier és a többiek iszonyú hahotába törtek ki.

Soha senkinek sem jutott eszébe Gambettának azt táviratozni, hogy a Bouches-du-Rhône départementben Spullert léptesse föl s ajánlja képviselőnek, hanem a félreértés, mely a miniszter bizalmas emberének oly örömet okozott, ime innét származott:

Gambetta egész bizalmasan tudtára adta Gentnek, hogy közte és Simon Gyula (Jules Simon) között félreértések forognak fönn, s mivel a többi minisztertársai is folyton sakkban tartják, eltökélte magában, hogy visszavonul. Erre azután Gent bizalmas baráti stílusban röviden azt táviratozta vissza Gambettának: „Barátom te beteg vagy, ajánlak Spullernek.” (Je vous recommande à Spuller.) A távirtdahivatalnok kifelejtve az à betűt, a távirat ekként hangzott: „ajánlom Spullert.”

Miután Gent és emberei jól kinevették magokat, hogy Spuller ujjongását egy kissé lehűtse, Gent a következő táviratot intézte hozzá:

Marseille, 1871. febr. 5-én 8 óra 25 perc este.
A préfet Spullernek, Bordeaux (bizalmas magánügy).

Én azt táviratoztam Gambettának: „Te beteg vagy, ajánlak Spullernek.”

Miért nem adta értésemre szándékát hamarabb? A mostani pártállások olyanok, hogy most már nehezen érhetné el célját. Soha sem fogom magamnak megbocsátani, hogy ideje korán Önre nem gondoltam.

A. Gent.

Annak dacára, hogy a választók csak nagyon későn értesültek a választási határidőről, s az idő rövidege miatt csakugyan zavarba jöttek, dacára a préfetség titkos s törvényellenes előkészületeinek, dacára a legirtózatossabb presszióknak, a választás a Bouches-du-Rhône départementban még sem sikerült úgy, mint ahogy azt Gent remélte, sőt biztosan várta. A marseilleiek legkülönbözőbb árnyalatú és érzelmű képviselőket választottak.

Ami magát Gent-t illeti, az Vaucluse-ben csakugyan meg lett választva, minek következtében a préfetségről lemondott. Utódja Cosnier admirális lett, aki Fouquier Henriket a főtitkári hivatalban megtartotta.

Bekövetkezett a kommün zavarteljes korszaka, mely a már-már elaludni készülő vidéki ultra radikálisokat csendes nyugalomból újra (márc. 18-án) fölrázta. A marseilleiek sem akartak utolsóknak maradni az új mozgalomban.

– Párizsnak már van forradalmi kommünje, mondák, miért ne lehetne nekünk is?

A préfetség, bár nem szándékosan, szolgáltatta a türelmetleneknek a már alig várt alkalmat.

Cosnier, Fouquier, Bory polgármester s a mérsékelt köztársasági pártnak még néhány hatalmasabb embere összedugván fejeiket azon tanakodtak, hogy mit kell majd e rendkívül nehéz körülmények közt tenni? S végre azt határozták, hogy március 23-ára a nemzetőrség valamennyi csapatát összehívják, Jeanjean ezredes vezérlete alatt a városban körülvesszük, s a nemzetőrökkel „Éljen Versailles”-t kiáltatnak.

E bámulatra méltó okos határozat indítványozói biztosították a bizottságot, hogy ez intézkedés semmi esetre sem fogja eltéveszteni az óhajtott hatást. Fouquier azt mondta, hogy ő, mint marseillei születésű, nagyon jól ismeri a marseilleiek érzületét és gondolkozásmódját, s azt is tudja, hogy a kétszeres Jean ezredes oda viheti s azt teheti a nemzetőrségi csapatokkal, amit éppen akar s ekként semmi kétség, hogy Párizs ellenében Marseille egy szóval egy lélekkel Versaillesst fogja éltetni.

A nemzetőrök tehát összehivattak, a mondott napon szépen összejöttek s a hivatalosan előírt menetet megtartották. A programnak egyik pontját azonban éppen ellenkezőleg hajtották végre; ahelyett ti., hogy Versaillesst éltették volna, egy szóval egy lélekkel azt

kiáltozták: „Éljen Párizs!” A hivatalból elrendelt parádé tehát nem egészen úgy sült el, mint ahogy azt Cornier, Fouquier, Bory és Jeanjean bizton remélték; s még nagyobb lett e jó uraknak meglepetése, midőn a tüntetők a menet befejeztével egyenesen a prefetségi palota felé vonultak s azt valóságos ostrom alá vették.

A lakosságnak zavart és lármát szerető része nagyon természetesen a nemzetőrökhöz csatlakozott, s hogy a régi polgárőrök s a mi fiatal légiónk is szintén a tüntetők közé elegyedett, alig szükséges külön megemlítenem.

Hej, mily örömmel rohantuk meg a prefetségi palotát, s tódultunk ellenállhatatlanul a folyosókba és termekbe!

A szegény megrökönyödött Fouquier igen kellemetlen és szánandó helyzetbe jutott. Ő volt ugyanis, aki Esquiros bukása után, leginkább rajta volt, hogy a polgárőrség s a mi fiatal légiónk szétszlatassék, s így nagyon természetesen mind az ifjú mind az öreg polgárőrök mód nélkül haragudtak reá.

Én ugyan nem voltam azok között, akik a szegény bűnöst elfogták s ama lealázó bánásmódban részesítették, amely utóbb az egész városban beszéd és gúny tárgyát képezte; – én ugyanis azalatt Devèze Illés barátommal a főbejáratnál a nagy vörös zászló kitézésével voltam elfoglalva.

Másnap azonban tudomásomra esett, hogy a dühös polgárőrök a főtitkárt a prefetség bizonyos hely gödrébe dobták, ahonét csak nagy nehezen tudott kimenekülni.

A zendülésnek eme kissé komikus epizódja mód nélkül fölbőszítette Fouquiert, s dühét, bár egészen ártatlan voltam, nem egyszer velem is éreztette. Ő ugyanis látván, hogy bántalmazói között egy pár légionárius is volt, rajtam is, mint volt légionáriuson meg akarta magát bosszulni, s innét van, hogy valahány lappal csak összekötetésben állott, mindannyiban kiöntötte ellenem forralt dühét és mérgét.

Pedig én Fouquier megfűrésztésében, még egyszer ismétlem, teljesen ártatlan voltam, s csakis másnap, midőn már az egész város beszélt róla, értesültem társaim csúnya bosszújáról.

Március 24-én megalakult Marseille-ben is a forradalmi kommün, amelynek élére a már egyszer említett Crémieux Gaston állítatott; a többi tagok részint a département tanácsából részint a klubok legtúlzóbb szónokai közül választattak.

A rendes hadsereg nem akarván meghódolni a hatalomra jutott kommünnek, szép szerével elvonult Marseilledől. A mérsékelt köztársaságiakból álló városi tanács éppen semmi életjelt sem adott magáról, s a polgármester volt az első, aki egész suttyomban odább állott. Cosnier, a prefet, az mint kezes a zendülők foglya volt; Fouquier Henrik pedig nem akarván magát egy új megfűrésztés veszélyének kitenni, ügyesen elillant.

Tizenegy napon keresztül a legnagyobb fejtelenség uralkodott a városban. A hamarosan összetákoltt kormány vezérférfiai sehogyssem állták meg a helyüket az akkori kényes viszonyok között, s úgy hiszem, hogy egyetlenegy földim sem fog ellenmondani, ha a marseillei kommünt igazán nevetségesnek mondom. A vezérférfiak között nemcsak egy fodrászt, és cipészt, de hogy a nemzetközi elv fönttartása annál szembeszökőbb legyen, egy négert is lehetett látni; az insurrectionális seregeknek főparancsnoka pedig egy limonádé árus volt.

De hogy az igazat bevalljuk, a forradalmárok csakis a radikálisok példáját követték. Delpech szeptember 4-én egyszerű kereskedői szerény könyvvezető volt, 6-án az aixi département alprefetje s tizenhat nap múlva már a Bouches-du-Rhône département prefetje lett; tizennyolc napra volt tehát csak szükség, hogy az adminisztracionális pályát végig fussa s a marseillei első rangú prefetséget elérje; de ami még szebb, ugyanezen Delpecht, akinek soha más fegyver nem volt a kezében, mint a tolltartó és a tollkés, Gent kineveztetése után, tábornokká s a vogesi hadtest második dandárának parancsnokává tették. (Szegény Franciaország!)

A radikálisok tehát éppenséggel semmi szemrehányást sem tehetnek a forradalmároknak azért, hogy minden feszély nélkül a legmagasabb katonai és politikai állásokba behelyezkedtek.

A kommün azt gyanítván, hogy a rendes hadsereg meg fogja támadni, megtette a védelmi előkészületeket. Giraud, a fiatal polgárőrök légiójának parancsnoka, lett megbízva, hogy azon esetre, ha a városi erődök Crémieux Gastonnak és társainak meg nem hódolnának, új insurreccionális fegyvergyár fölállításáról gondoskodják.

Nem emlékszem már jól, hol és hogyan, elég az hozzá a kommün vezérférfiai egy pár ágyút és jó sok ágyúgolyót szereztek s a préfetségi palota udvarán elhelyeztették. Naphosszat vonszoltuk a hadi szerekkel és ágyúgolyókkal megrakott kocsikat s szinte beleizzadtunk az elég nehéz golyók lerakásában s piramisokba állításában, s este a jól teljesített hazafiúi kötelesség édes tudatával mentünk nyugalomra.

A védelemre ekként kellőképen előkészülve lévén, látszólagos hidegvérúséggel néztünk a bekövetkezendő események elé, s e szavakkal: „no csak jöjjenek a versaillesiak, majd elbánunk velök” kölcsönösen lelkesítettük egymást.

Legjobban sürgött-forgott a mi volt parancsnokunk Giraud. Érdekes volt őt látni, mint viselkedett a préfetség első emeletének bal szárnyában a fogadó termék mellett berendezett hivatalában. Előre kell bocsátanom, hogy az ő hivatalos helyisége tele volt a legkülönfélébb explodáló anyagokkal; ha tehát valaki hozzá belépett, azonnal felugrott a karszékéről s a belépőt óvatosságra intette, nehogy valamit megérintsen „mert – úgymond – itt annyi explodáló dolog van összehalmozva, hogy egész Marseillet lehetne vele légbe röpíteni.” Ha valaki csak megmozdult, vagy egy széket félretolt, vagy valamelyik szekrény felé közeledett, halálsápadt arccal legott ráförmedt s rákiáltott: „Az Istenért maradjon veszteg!” Az ember azt hitte volna, hogy legkisebb mozdulatra ezer bombának kell elsülnie.

– Ne mozduljon! ne mozduljon! ismétlé szüntelen, – ön nem is gyanítja, mily iszonyú felelősség terhel engem!”

Ezeket hallván és tapasztalván az emberek iszonyú fontosságot tulajdonítottak Giraud uramnak s mindenki azt hitte, hogy a préfetség minden gondolható romboló eszközzel bőven el van látva. A kommün uralma alatt különben irtózatossá uralkodott.

A párizsi kommün három követet küldött hozzánk: Mégy-t, Amouroux-t és Landeck-et. Mind a hárman egyaránt akartak parancsolni és vezérszerepelni.

A communardok időről-időre annyira összevesztek, hogy egymást kölcsönösen árulóknak nyilvánították, s ahelyett, hogy szervezkedtek volna, egymást agyonlövással fenyegették.

Néha oly rendeletek adtak ki, amelyeknek éppen semmi értelmük s amelyekre éppen semmi szükség sem volt.

Így például egy nap, nem tudom, kicsoda azt a rendeletet adta ki az öröknek, hogy senkit se bocsássanak ki a városból, aki nem tud igazolványt fölmutatni.

Az első, aki ki akart menni, Pancin, az Alhambra-klub kedvenc szónoka volt, aki az említett rendeletről éppen semmi tudomással sem bírt.

Az őrtálló polgárőr megállítja s rárivall:

– Nem szabad átmenni!

– De, én Pancin polgár vagyok.

– Tudom, tudom, ámde igazolvány nélkül senkit sem szabad áteresztenem.

Pancin visszafordul, bemegy a legelső üzletbe, egy darab papirost kér s a következő szavakat írja rá:

Pancin polgárt át kell eresztetni.

Pancin.

Erre egész komolyan az ő felé tart s átnyújtja a papirost.

A polgárőr megnézi s e szavakkal: „Minden rendben van,” Pancin polgárt kibocsátja.

Ezen egy, bár valószínűtlennek látszó, de mégis teljesen hiteles példa is eléggé mutatja, mily eszeveszett állapot uralkodott a kommün idejében.

Április 4-én reggel a rendes hadsereg hirtelen megjelenése s a különböző városrészekben föltünedezése rendkívül meglepte az egész várost, de különösen meglepte a kommün embereit, úgy hogy a katonák minden nagyobb erőlködés nélkül hatalmukba keríthették a prefetségi épületet.

Nem tudom, milyen tartalmú jelentéseket kaphatott Espivent tábornok a fölkelők fölszereléséről, de ha e jelentések alapján valami nagy ellenállásra számított, úgy igen kellemesen csalódott.

Nem szándékozom e nevezetes nap eseményeit részletesen elősorolni, hiszen mindez ugyancsak sokszor el lett már csépelve; mindazonáltal egyet-mást mégis érdekes lesz fölfrissíteni.

Az első puskalövésre a communardok mind Giraudhoz, a parancsnokhoz szaladtak, hogy íme most már váltsa be oly sokszor hangoztatott ígéretét s semmisítse meg az ellenséget.

A parancsnok ötöl-hatol s végre bevallja, hogy ő csak azért lármázott olyan nagyon, hogy a kommünnek tekintélyt szerezzen.

Kinyitják ama félelmetes szekrényeket, melyekben a sok bombának kellett volna lennie, s egytől-egyig üreseknek találják. Leszaladnak az udvarra, fölhúzzák az első ágyú csövét s meg akarják tölteni. Igen ám! de egyik golyó sem akar belemenni. Az általunk oly nagy fáradsággal összehordott ágyúgolyók átmérője ugyanis sokkal szélesebb volt, mint az ágyúk csöve. Senkinek sem jutott eszébe előzetes próbát tenni.

A dolog rendkívül komikus volt, csak hogy a nevetés igen keservesen esett.

Mit tegyünk?

Azoknak, akik erőnek erejével verekedni s az ellenséggel szembeállni akartak, nem maradt egyéb hátra, mint az utcákon fölállított egy pár torlasz mögé menni s onnan puskázni a közlő katonákra.

A prefetségi épület tehát nem várerődül, hanem inkább kórház gyanánt szolgált, ahová mindkét párt sebesültjeit cipelték.

A de la Garde dombról és a Saint-Nicolas erődből valódi gránáteső hullott a városra; hiába tartotta Devèze Illés barátom Pancin polgárral együtt a prefetség őrtornyának ablakában egész délutáni 4 óráig a bombázás beszüntetéséért esdeklő fehér zászlót kitűzve, az ellenség nem hajlott a jelre s a gránáteső egészen a nap lenyugtáig tartott.

Miután e félelmetes napon otthon megebédeltem, egy pillanatra a prefetségi palotába mentem, de mily nehezen és csak élet-halál veszedelmek közt lehetett oda eljutni! A prefetséget környező házakat a katonák már elfoglalták s e házak ablakaiból folytonos lövöldözést vittek végbe.

A palotában úgy vettem észre, hogy a kommün párthívei hatalmasan megfogytak. Egy pár régi polgárőr hűségesen őrizte az admirál-prefet-t s a polgármesternek szintén foglyul ejtett fiát. A termék úgy néztek ki, mint valóságos katona-kórházi szobák; egy fiatal asszony és egy sebészorvos, kik úgy látszik párton kívül állottak, épp oly buzgósággal kötözték a fölkelők sebeit, mint a katonákeit.

Az egyes hivatalokban, melyek a forradalmi kormánynak fölszerelési raktárakul szolgáltak, itt-ott még egy pár fönmaradt garibaldi- és önkéntes öltözet volt található.

A velemjött három társammal legott belebújtunk a vászon nadrágból és kék kabátból álló egyenruhába s a palota közelében a Montgrand utca és a Saint-Ferreol-tér sarkán fölállított torlaszról mi is még egy pár jó-rossz lövést tehattunk a törvényszéki palota felé, ahonnét azonban részint puskákkal, részint ágyúval oly választ kaptunk, hogy látván az ellenség túlnyomó erejét, rögvest visszamenekültünk a prefetségi palotába s az egyenruhát letevéen saját polgári öltözetünket öltöttük magunkra.

Öt óra tájban kedvem kerekedett a de la Garde dombra fölmenni, hogy lássam, mint bombáz onnét az ellenség; a kíváncsiság nagyon természetesen másokat is odacsalt, úgy hogy egész néptömeg kezdett ott gyülekezni, ekkor azonban a katonaság nekünk jött és szétkergetett bennünket.

A nap lenyugtával a Couronne (Korona) hadihajó legénysége, mely a börze épületében csak a kedvező alkalomra várt, előrenyomult s a préfetségi épületet, létrák segélyével az ablakokon keresztül bemászván, elfoglalta. A palota ekkor már majdnem egészen üres volt, s a legénység csakis egy pár foglyot talált benne, akiket éppen senki sem bántott.

A marseillei kommün megszűnt létezni.

VI. Marseilleből Párizsba

A „l'Égalité” és a „la Marotte” (csörgő sipka) című lapok. – 18 éves koromban az esküdszék előtt. – „La jeune République” (az ifjú köztársaság.) – Harc az ostromállapot ellen. – A Furet és a Fronde. – Három párbaj. – A sajtópörök özöne. – Genfi száműzetésem. – A sajtóvétségek amnesztiája. – Montpellier és a Frondeur. – A köztársasági testvériség. – A párizsi kiállítás.

A kommün Marseillet ostromállapotba juttatta. E pillanattól kezdve lettem én tulajdonképpen hírlapíróvá. Igaz ugyan, hogy már előbb is, mindjárt a hadsereg kötelékéből való elbocsátásom első hónapjaiban különböző forradalmi lapokba irkáltam, ámde e hírlapírói működésemért még egy fillért sem kaptam. 1871. január elsején a l'Égalité című laphoz szegődtem. E lapot Rouvier Móric és Delpech alapították, s a mondott időben Gilly la Palud tanár volt a főszerkesztője. Ez volt az első lap, amelynél fizetést kaptam.

Nekem, meg egy másik társamnak fölváltva mindennap egy-egy nevezetes ember életrajzát kellett megírunk. Ez életrajzi cikkek „Forradalmi napló” cím alatt jelentek meg, amennyiben az életrajzok sorrendjét a nevezetes emberek és írók születési napjai határozták meg.

E munka nem kevés időt vett igénybe; sokszor négy-öt óra hosszat kellett a városi könyvtárban keresgélnünk, hogy a szükséges adatokat összeállíthassuk.

Társam a művészekkel és írókkal foglalkozott, én a politikusok életét vázoltam.

Ez életrajzokért mindaketten havonként összesen tíz frankot kaptunk s így egyre-egyre öt frank esett. Hírlapírói működésem tehát kezdetben nem valami nagyon jövedelmezett.

A kommün bukása után társamat elzárták, s így a mindennapi életrajzokat magamnak kellett összeállítanom; mindazonáltal az írói díj felét minden hónapban pontosan megküldöttem az elzárt társszerkesztőnek, mert hisz nem ő volt az oka, hogy a vállalatban, melyet együtt kezdtünk meg, továbbra is közre nem működhetett.

A havi öt frankból azonban nem voltam képes szükségleteimet fődözni; s így, bár most is, épp úgy, mint a háború kitörése előtt, idegeneknél laktam és étkeztem, a fizetésnél még mindig szüleimre szorultam; pedig szinte égtem a vágytól, hogy végre valahára oly helyzetbe juthassak, amelyben nem kell többé őket, akik iránt amúgy is napról-napra inkább és inkább meghidegültem, igénybe vennem.

Ezen hó vágytól ösztönöztetve elhatároztam, hogy hét vagy nyolc társammal együtt külön önálló lapot alapítok, s e lap a kommün bukása után mindjárt másnap „la Marotte” cím alatt csakugyan megjelent s két évig tartotta magát. A „Marotte” gunyoros s a legdurvább élcekkal fűszerezett hetilap volt, amelynek éle leginkább a konzervatívok s különösen az ostromállapot parancsnoka ellen volt irányítva. Alighogy egy pár szám megjelent belőle, a társszerkesztők legott megfutottak úgy, hogy végre csak hárman maradtunk.

Az élc ürügye és álarca alatt valóságos dühvel rontottunk a hatalom embereinek. Lapom minduntalan majd elkobozva majd fölfüggesztve folyton változtatta a nevét. A „la Marotte”-ből „la Marmotte” (mormoga), majd ismét „le Sans-Culotte” s végre „le Bouffon” (bohóc) lett; de bár a felirat változott, a lap iránya mindig ugyanaz maradt s épp úgy rázta a csörgettyűt, mint az előbb.

A nyomdatulajdonos és a felelős kiadó, mert kiskorú lévén, ilyenről is kellett gondoskodnom, egy alkalommal a Saint-Nicolas erőd börtönében egy havi fogsággal lakoltak vakmerő élceimért.

A magánosok által megindított pereket nem is említem.

A sok kellemetlenség, melyet a lap a nyomdatulajdonosoknak okozott, végre is mindenkit elriasztott s egy marseillei nyomdász sem akarta többé kiadni, s így történt, hogy a lap utóbb Ciotat-ban s végre Toulon-ban jelent meg.

Az 1872-ik év végén 18 éves koromban, a Bouches-du-Rhône département esküdtszéke elé idéztek, mivel hogy gyalázatos dolgokat írtam a vallásról.

Lapom a sok üldöztetésnek dacára, vagy lehet, hogy talán éppen ez üldöztetések okozták, rendkívüli elterjedésnek örvendett: 15,000 példányban kelt el, iszonyú szám egy vidéki 10 centime-os hetilapnál. A lap jövedelméből társaimmal együtt most már valahogy megélhettem.

A mi a „l'Égalité” forradalmi naplóját illeti, annak a szerkesztését be kellett szüntetnem. Robespierrenek általam megírt életrajza még a radikális szerkesztőséget is megijesztette, s Marat életrajzát mint nagyon is kompromittálót el sem fogadták többé.

Ez utóbbi íme ilyenféle stílusban volt írva:

„Én a plebejusokhoz beszélek, azon osztályhoz, melyet a gögös arisztokrácia oly igazságtalanul megvet ... Én nem titkolom, hogy szeretem ama lelkes férfiakat, akik a Conventba betörtek, hogy Marat-t ártatlannak nyilvánítsák, s szeretem ama bátor asszonyokat, akik Théroigne de Méricourt vezetése alatt Versaillesbe mentek, hogy a zsarnok Capet-t kizavarják. Szeretem a tömeget, mely Desmoulins ékesszólásán fellelkesülve, zöld koszorúval övezte körül homlokát s ledönté a zsarnokság emlékoszlopát. Szeretem ama tevékeny népet, mely majd a haza zászlója köré gyülekezett s a Marseillaise danája mellett sietett kiverni az idegeneket, majd ismét a vesztőhely körül sorakozott, hogy a „ça ira” ének zengedezése közben lássa folyni a nemesek és a papok vérért!”

Gilly la Palud, a főszerkesztő sokkal tanácsosabbnak tartotta a forradalmi naplót teljesen beszüntetni, mintsem magát annak a veszélynek kitenni, hogy egy reggelen a lapösszeállítónak vigyázatlanságából a föntebbihez hasonló közlemény jelenjék meg lapjában.

Mindazonáltal meg akarván engem lapja mellett tartani, fölkért, hogy a napi hírek rovatát vezessem, amiért havonként 30 frankot fizetett. A hajók megérkezéséről és agyongázolt kutyákról szóló apróbb közleményeimbe nem igen lehetett forradalmi dühöm kifakadásait belevegyíteni.

Ez idő szerint tehát egyrészt, mint a l'Égalité munkatársa, másrészt mint a „la Marotte” főszerkesztője működtem. Ekkor már teljesen szakítottam szüleimmal s ifjúkori barátaimmal. Annyit ugyan még nem szereztem, hogy valami nagyon úriás életet folytathattam volna, de végre is megélhettem; hő vágyam beteljesedett: senkinek sem estem többé terhére.

1873. január 10-én a l'Égalité tulajdonosai azt tanácsolták, hogy a „la Marotte” helyett egy más, szintén csípős, de kevésbé durva lapot adjak ki, s ily föltétel mellett a kauciót is letették helyettem. Ekkor már több munkatársat vettem magam mellé. Így jött létre a „Jeune République” (Ifjú köztársaság). E lap csak egy évig tartotta magát. Mindjárt kezdetben három hónapra lett felfüggesztve, utóbb pedig egészen és örökre betiltották.

Az 1874 és 1875-ik évben a „la Marotte” szellemében tartott „Furet” (Agár) című kis lapocskát szerkesztettem. E lap miatt is többször perbe fogtak, sőt egyszer az esküdtszék elé is vittek; s csakis ifjúkoromnak köszönhettem, hogy fölmentettek. Ez alkalommal Maglione, a későbbi marseillei polgármester, volt az ügyvédem.

Nevezetesebb volt az a pör, melyet még 1873-ban egy általam meggyalázott pap indított ellenem, s melynek híre egész Dél-Franciaországban elterjedett.

A vádló a Saint-Louis kollégium egykori főnöke, Magnan abbé volt. A *Marotte* és a *Jeune République* lapoknak egyik vezérelvök volt: minden katolikus író legyalázní és nevetségessé tenni, s ez elvet különösen Magnan, a *Citoyen* (a polgár) konzervatív lapnak munkatársa ellen alkalmazták, akit sokszor aljas gúnyolódásuknak valóságos céltáblájául szemeltek ki.

Magnan végre megsokallta a dolgot s véget akarván vetni a piszkos és erőszakos támadásoknak, a kiadótulajdonost és engem porbe fogott. De nem is csoda, hogy a tisztes abbé végre kijött a sodrából, mert mi akkor vele szemben csakugyan túlmentünk minden határon. Lapunk ugyanis egy provençei költeményt közölt, amely a tiszteletreméltó papot ama több mint aljas kifejezések egyikével illette, amelyekben a cannebierei tájszólás olyannyira gazdag. Nem én írtam ugyan a költeményt, hanem mivel az nyomban az én támadó cikkeim befejezése után közölte, úgy tűnt föl, mintha az ama cikkekhez tartoznék s azoknak mintegy zárvékét képezné; s így nemcsak a piszkos költemény, hanem az előző cikkek is képezték a panasz tárgyát. Különben mind eme támadások kapóra jöttek.

Az első fórumnál a büntető törvénykönyvnek a diffamációra vonatkozó homályos szövegezése segített rajtunk, úgy hogy a lapot nem mentették ugyan föl, de el sem ítélték.

A kétes ügy föllebb vitetvén a semmisítőszék ellenfelünk javára ítélt, s végre az aixi kúria végérvényes ítéletével Magnan abbé részére fizetendő kétezer frankban lettünk elmarasztalva.

Magnan ez összegből, úgy emlékszem, csak ezerhatszáz frankot kapott, s ezen szülővárosa templomában a Bold. Szűz Mária tiszteletére oltárt emeltetett, a többi négyszáz frankot pedig nagylelkűen elengedte.

1878-ban már egyszer kifejeztem előtte lapomban történt aljas megtámadtatása fölötti sajnálkozásomat s igen jól esik ezt most újból s nyilvánosan is kifejezmem.

Ifjúkori lapjaim a sajtópörökön kívül más rendbeli bajokba és kellemetlenségekbe is kevertek.

1872-ben egyik volt növendéktársammal, a nálamnál idősebb Martin Horatiussal párbajt kellett vívnom. Még a vívás elemeit sem ismertük, de azért úgy verekedtünk, mint az eszeveszettek. Háromszor csaptunk össze, s a harmadik összetűzésnél jobb karom hatalmasan megsérült, mindazonáltal még mindig megálltam a helyemet s oly tüzzel folytattam a viadalt, hogy a tanúk csak akkor vették észre sebemet, midőn én is ellenfelem balkarját megsebeztem. Erre azután véget vetettek viaskodásunknak. Én iszonyú sok vért vesztettem, mert karom egyik főére lett megsértve. Az orvos előbb az én sebemet kötözte be, s azután ellenfelemét, akivel legott a színhelyen kibékültem.

Egy ideig nem tudtam írni, végre azonban mégis csak meggyógyultam s ma már csak a kettős, még mindig látható sebhely emlékeztet ifjúkori kalandomra. De nem, nem csak ez, hanem a sebhelyen kívül még más valami is emlékeztet első párbajomra. E párbaj ugyanis alkalmul szolgált arra, hogy Martin Horatius egyik segédjével, a lelkes Mercier-rel benső barátságot kössek. Ő ugyan nem egészen osztotta nézeteimet, mindazonáltal esztelenségem dacára mégis megszeretett, túlzásaim miatt sokszor megszidott s mindig abban bízott, hogy egyszer mégis csak észretérek.

1873-ban ismét párbajoztam, még pedig ezúttal egy köztársasági érületű emberrel: Chevret Edével. Meglepő dolog, mint bűnhődik már itt e földön is sok igazságtalanság; Chevret bár különben ugyanazon elveket vallotta, mint én, mégis éppen úgy támadott meg engem, mint a *Jeune République* Magnan abbét. A küzdőtéren azonban én lettem a győztes, s a szegény Chevret festőre, aki sokkal jobban tudta kezelni az ecsetet, mint a kardot, – ugyancsak hatalmas vágást mértem.

Még egy harmadik párbajom is volt 1874-ben. Ellenfelem Rastignac Emil fiatal hírlapíró volt Marseilleből, akinek egyik segédje Peyron Lipót a szenátus mostani titkára volt. A párbaj Monacóban folyt le, még pedig pisztolyra. Huszonöt lépésnyi távolságból kétszer váltottunk golyót, de egyikünk sem talált.

Íme három alkalommal igen kevésbe múlt, hogy keresztényellenes egzisztenciám véget nem ért. Ha e körülmények között meghalok, bűneimért mindörökké lakolnom kellett volna. De az Isten nem így akarta. Ó, az Isten végtelenül jó és irgalmas! ...

A marseillei ostromállapot megszűntekor az 1876-ik év első napjaiban a *la Fronde* (parittyá) cím alatt egy új élclapot indítottam meg. E lapba már teljesen függetlenül írtam

közleményeimet, senki sem volt mellettem, aki szilaj tüzemet mérsékelte volna. Kiadótársamnak mód nélkül tetszett a vad írmodor, s én a legnagyobb szenvedéllyel forgattam a parittyát. A napon, melyen nagykorúvá lettem, magam vettem át a lap vezetését, s egész boldognak éreztem magam, hogy most már mindazért, ami a lapban megjelenik, egyesegyedül én vagyok a felelős, s sajtópör esetén csakis engem lehet megidézni.

S midőn végre a *Fronde* kiadója nemsokára Montpellierbe költözködött, hogy ott a Petit Méridional-t megalapítsa, – s én ilyképpen a *Fronde*-nak nemcsak felelős szerkesztője, hanem egyedüli tulajdonosa is lettem, ekkor már vad gúnyolódásaimban és csipkedéseimben semmi határt sem ismertem.

De jöttek is ám a sajtópörök; rövid egy pár hét alatt tizenhárom akasztottak a nyakamba. A rám mért büntetések mind összeadván, tisztességes összeg: nyolc esztendei fogság került ki belőle. Minthogy pedig éppen semmi kedvem sem volt az állam kosztosává lenni, szép csendesen összeszedtem az irhámat s Genf-be menekültem.

Igen jól tudtam én azt, hogy Svájcban ugyancsak nem csekély nyomorúság várakozik reám, de se baj, gondoltam magamban, inkább választom a nyomorúságot, mintsem elveszítsem szabadságomat.

A cantonalis hatóság száműzöttnek tekintett, s megengedte, hogy a cantonban letelepedhessem, s minden harmadik hónapban új engedélyért folyamodhassam.

Így tehát az 1876. és 1877. esztendőket Genfben töltöttem. Mindennapi kenyeremet tollammal kerestem. A *Fronde* Montpellierbe vitetett át, a hol *Frondeur* (parittyás) cím alatt folytatták; e lapon kívül még több más francia lapba is küldözgettem leveleimet s ily módon valami kevés pénzt szereztem. Hej az idegen és száműzött újságírónak nem éppen kellemes az élete.

Sokszor hallottam azelőtt, hogy a francia száműzöttek valóságos fényűző életet élnek oda künn, ámde magam láttam utóbb, hogy a legtöbb még Jónnál is szegényebb volt.

Ilyen a többi között Cluseret is. Franciaországban azt mesélték róla, hogy fényes kastélyban éli víg és örömteljes napjait, s mint a lapok irkálták, délceg fehér lovon sétál végig Genf utcáin.

Ott voltam nem egyszer ama híres kastélyban, amely kevéssel volt jobb a legutolsó viskónál s amelynek évi bére 150–200 frankra rúghatott. A házat apró kis kertecske vette körül, amelyben Cluseret egy kis zöldséget termesztett, amelyet egy pár tojással és egy kis kecsketejjel a carougei piacon elárusított. Az állítólagos szép paripát soha sem lehetett látni; Cluseret egyedüli kísérője Porthos nevű hű kutyája volt.

Ez ember, akit a francia lapok milliomosnak kiáltottak ki, a szó szoros értelmében vett szegénységben élt.

Ha e könyv véletlenül kezei közé kerül, bizonytal nem kis mértékben fogja meglepni a keresztény hit, amely engem és e könyvet átlengi. Nem vagyok többé amaz istentelen ifjú, akit ő ismert. Mindazonáltal jól fog neki esni, ha látja, hogy egy elvakultsága fölött siránkozó megtért katolikus, aki boldognak érzi magát, midőn az igazság hangján szólhat, az ő becsületessége mellett tanúskodik.

Én magam is száműzetésem napjait szerény körülmények között, eltitkolva nyomorúságomat, teljes visszavonultságban töltöttem; nem tartoztam azok közé, akik abból, hogy száműzetésben élnek, nagy garral tőkét csinálnak. Senki, még ama csekély számú elvtársaim, akikkel többször érintkeztem, sem sejtették siralmas és nyomasztó helyzetemet.

A munka, melyet ezennel közzéteszek, csupán csak arra való, hogy nyilvános életemet vázolja, s az olvasó, úgy hiszem, méltán rossz néven vehetné, ha őt rá nézve teljesen közömbös dolgokkal, milyenek teszem azt családi tűzhelyem ügyei, untatni akarnám; mindazonáltal, anélkül, hogy a részletekbe belebocsátkoznám, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy genfi száműzetésem napjait nem egyedül, hanem családosan töltöttem: volt feleségem, akit erőnek erejével elszakítottam Istenétől, s két gyermekem, akiket teljesen

vallástalanul neveltem. Négyen nyomorogtunk tehát együtt, négyen szenvedtünk s gyakran négyen éhezünk.

Volt rá eset, hogy egész hónapon át csak puszta száraz kenyéren éltünk, sőt az is megtörtént, hogy még elegendő kenyérünk sem volt, s ilyenkor azt, amink volt, a gyermekeknek adtuk, én pedig feleségemmel együtt három teljes napig is semmit sem ettünk.

Nyomorúságunk néha oly nyomasztó volt, hogy már-már a Rhône-ba akartam ugorni, s csakis nőm könyörgései tartottak vissza e ballépéstől.

Siralmas állapotunk egyik jóakarónknak valamiképpen tudomására esvén, e jó lélek ritka gyöngédséggel sietett fölségélyezésünkre. Úgy hiszem szabad megmondanom, hogy ki volt: Klein Gyula, a zeneszerző, aki nem számkivetve, hanem saját jó kedvéből tartózkodott Genfben.

Száműzetésem alatt gyakrabban meglátogattam – sokszor igazán teljesen üres gyomorral anélkül azonban, hogy ezek észrevették volna – a forradalom vezér-férfiait: Courbet-t, Razuót, Cluseret-t és Rochefort-t. Leginkább vonzódtam az utóbbihoz. A benyomás, melyet egykor az ő *Lanterne*-je reám gyakorolt, elenyészhetetlen maradt; ő ugyan, tudom bizonyosan, egészen hideg és közömbös volt irányomban, de ezen körülmény sem volt képes elhomályosítani ama dicsfényt, amelyben előttem mindig ragyogott.

A forradalom emberei – mint említtem – nem vették észre nyomorúságomat, s Genfben csakis egy párton kívüli idegen ember jött nyomára és részben enyhítette; ámde ezalatt a messze távolban egy ifjúkori barátom, ámbár ő maga a konzervatív párttal tartott, mindig figyelemmel kísért. Irántam tanúsított vonzalma már azelőtt is nem kevés kellemetlenséget okozott neki, amennyiben sokan miattam fölmondták neki a barátságot. Ez a H*** barátom tehát, aki jelenleg Marseille legelőkelőbb orvosa, levelével fölkeresett száműzetésemben s minden szónoki erejét fölhasználva iparkodott meggyőzni arról, mily esztelen makacsság „oly ügyet védelmezni s oly ügy mellett harcolni, amely amint önmagában, úgy párthíveiben is csak hálátlanságot és csalódást nyújthat.”

A dél-franciaországi konzervatívok egy jelentékenyebb napi lapot készültek megindítani. H*** barátom e lapnál évi 6000 frankot biztosított, valamint arról is értesített, hogy a lap kiadói mindazon vallási társulatokat, amelyek engem nyilvánosan elítéltek, megtérésem esetén, kárhóztatásaik visszavonására fogják bírni.

Én azonban barátomnak a tanúsított jóakarátért szívem mélyéből köszönetet mondván azt válaszoltam, hogy „készebb vagyok száműzetésemben éhen meghalni, mint a köztársaság ügyét elhagyni.”

Az október 14-iki választások az én pártomat juttatták győzedelemre, s e pillanattól fogva az volt az egyedüli vágyam, hogy szeretett hazámba visszatérhessek. S az új kamarának nem éppen a legigazságosabb intézkedése csakugyan nemsokára meg is nyitotta előttem hazám kapuit.

A Broglie-Fourtou minisztérium alatt egész sereg köztársasági lapnak gyűlt meg a baja a bíróságokkal. A köztársasági kamara tehát győzedelme jeléül amnesztiát szavazott meg mindazon sajtóvétkesek javára, akik 1877-ik évi máj. 16-ikától október 14-ikéig terjedő időközben követték el sajtóvétségeiket, ami más szóval annyit jelentett, hogy a bíróságok a mondott időközben igazságtalan ítéleteket hoztak. A szenátus elfogadta az amnesztiára vonatkozó törvényjavaslatot, de minden időmegszorítás nélkül, vagyis más szóval a felsőház azt akarta, hogy az amnesztia tekintet nélkül az időre, a múltban elkövetett valamennyi sajtóvétségre kiterjesztessék.

Az így módosított törvényből nagyon természetesen azoknak is leendett hasznuk, akik május 16-ika előtt lettek elítélve; ilyen voltam én és kívülem még öten. Az volt már most a kérdés, vajon a kamara azért, hogy hat köztársasági embert megmenten s a szenátussal a konfliktust kikerülje, hajlandó lesz-e az általa nem esetlegesen, hanem célzatosan fölállított határidőt elejteni? A kamara ugyanis nem csak egy pár sajtópörös embert megmenteni,

hanem egyúttal a mondott időközben gyakorolt igazságszolgáltatás s általában az ügyek akkori menete és vezetése fölötti rosszallásának akart kifejezést adni.

Szerencsére azonban a szenátus javaslatát Raspail egyik fiának az érdeke is tette kívánatossá; a fiatal ember ugyanis szintén május 16-ika előtt lett elítélve; a kamara tehát elfogadta a módosított javaslatot, s ekként mindazok, akik sajtóvétség miatt valaha elítéltek, most egyszerre fölmentettek és hazájokba visszajöhettek.

Mennyire siettünk elhagyni az idegen földet, s mily boldogító érzettel tértünk ismét vissza Franciaországba!

Egyikünk, Alavaill Jusztin, perpignani hírlapíró egy kissé nagyon is korán lépett a hazai földre. Még mielőtt a kamara a szenátus módosítványát elfogadta volna, ő már útnak indult Genfből. A határon elfogták, ámde a kormány táviratilag elrendelte, hogy szabadon kell bocsátani s a sajtóvétségek miatt elítélteket egyáltalán be kell eresztetni.

A Dufaure-kormány emez ügyes intézkedése csak biztatásul szolgált a többi elítélteknek is. Dufaure ugyanis azt óhajtotta, hogy a kamara az egyetértés fönntartása érdekében fogadja el a szenátus javaslatát, s midőn a fönntebbi intézkedéssel nekünk a hazatérést megengedte, ezáltal már előre is megkötötte a képviselők kezeit; ezek most már, ha csak nem akarták magokat gyűlöletesekké tenni, semmi esetre sem szavazhattak az amnesztia megszorítása mellett s nem kényszeríthették a republikánus elítélteket, hogy száműzetésükbe visszatérjenek.

Visszatérvén Franciaországba (1878. febr. 27.) egyenesen Montpellierbe mentem, ahol a *Frondeur*, mely időközben a Broglie-Fourtou kormány alatt megszűnt volt, a Dufaure kabinet megalakulása után újból megjelent.

Az amnesztia nem szüntette be ama pöröket, amelyeket sajtóvétség miatt egyes magán emberek indítottak, s ilyen függő pöröm nekem is volt még egy pár.

A fönntebb, első párbajom alkalmából említett Mercier volt oly szíves ügyeimet elvállalni s az illetőket a már annyira bűnhődött bűnössel szemben, panaszaiktól való elállásra bírni. S a panaszlok, egytől egyig katolikusok, csakugyan nagylelkűleg visszavonták panaszaikat.

Majdnem egy egész évig maradtam Montpellierben.

Ott tartózkodásom alatt kétszer volt alkalmam magamnak a republikánus testvériségről szép fogalmat szerezni.

A montpelliereri állami alügyészt Jouviont ellenségei valami gyalázatos dologról vádolták, aminek következtében öngyilkossá lett; a halála után megtartott vizsgálat kiderítette, hogy az egész nem volt egyéb rágalomnál. Mindazonáltal a szerencsétlent még a legjobb barátjai is elhagyták és senki sem akadt, aki emlékét megvédte volna. Az opportunisták örültek, hogy egy radikálístól megszabadultak, a radikálisok pedig, mióta nem létezett, többé nem törődtek vele. Összesen heten voltunk csak, akik hült tetemeit a temetőbe kísértük.

Politikai elvtársaim eme gyávasága valóságos undort ébresztett lelkemben.

A második alkalmat Cette polgármesterével folytatott írói vitám szolgáltatta.

A cettei köztársasági párt, mint mindenütt, két táborra volt oszolva: opportunistákra és radikálisokra, akik a legdühösebb gyűlölettel viselkedtek egymás iránt. Én nagyon természetesen a radikálisokkal tartottam. Az opportunisták feje Espitalier polgármester volt, akinek lapja, a *Petit Cettois* folytonos hadilábon állott az én lapommal, a *Frondeur*-rel.

E két lap azonban teljesen különböző fegyverekkel harcolt. A *Frondeur* ugyanis Espitalier polgármester politikai működését és adminisztrációját kritizálta, a *Petit Cettois* ellenben az én magánéletemet gyalázta, s tisztán személyes ügyeimet, melyek semmiképpen sem tartoztak a közönség elé, rosszhiszeműleg s teljesen elferdítve közölte.

Nem csoda különben, Espitalier szabadkőműves volt, még pedig az egyik cettei páholy főmestere: a szabadkőműveseknél pedig a hazugság erény.

A *Petit Cettois* azt közölte rólam egy alkalommal, hogy míg én szinte úszom a sok pénzben, addig anyámat éhen halni engedem. Én akkor havonkint éppen 300 frankot

szereztem, anyám pedig oly kevéssé szorult az én segítségemre, hogy éppen akkor, midőn Espitalier ama hírt szélnek eresztette, anyám Marseille-ben 70,000 frankon egy házat vett, s a pénzt rögvest le is fizette.

Ilyen és hasonló hazug dolgokat írtak a fölbérelt firkászok, akik közül az egyik hamis bukás miatt 10 évi fogságra volt már elítélve, az én családi életemről és szülőimhez való viszonyaimról.

De még ez sem volt elég. Nemsokára Espitalier összeveszett lapjának főszerkesztőjével, mire ez azonnal odahagyta, s a *Petit Cettois* és a *Frondeur* vitájára vonatkozólag nem éppen épületes dolgokat hozott nyilvánosságra.

A republikánus erkölcsök megismerése végett jó lesz e leleplezésekből e helyütt is egyetmást közölni.

Egy alkalommal a városban lévén, ahol a szabadkőműves volt a helyzet ura, a *Petit Cettois* szerkesztőségébe is bementem, hogy a főszerkesztőtől egy ellenem intézett cikkekre vonatkozólag némi felvilágosítást kérjek.

Espitalier másnap megtudván, hogy ott voltam, iszonyú haragra gyúlt, hogy szinte belekékült s a főszerkesztővel szemben íme ekként dühöngött:

– Hogyan? Taxil Leo itt volt a szerkesztőségben, önnel egyesegyedül, és ön nem röpített golyót a fejébe?

– De uram – válaszolja a szerkesztő – nekem éppen semmi okom sem volt ilyennemű védekezésre, nem mint támadó jött hozzám, sőt éppen ellenkezőleg igen tisztességesen viselte magát; egész illedelemmel csak a minap ellene megjelent cikk írójának a nevét akarta megtudni.

– Eh, mindegy! fakadt ki egész dühösen Espitalier. Ő az ön kezei közt volt, egyedül és minden tanú nélkül; golyót, golyót kellett volna röpíteni a fejébe, ha mondom. Ha lelövi s ön ellen vizsgálatot indítanak, mi könnyebb, mint azt állítani, hogy ő támadta meg önt, s ön csak a saját önvédelmére kelt. A bíróság minden nehézség nélkül fölmentette volna.

S az nap este a szabadkőműves polgármester egy kis kártya kíséretében revolvert küldött át a főszerkesztőnek. A kártyán pedig szóról-szóra íme e néhány szó volt írva:

– Ha Taxil még egyszer önhöz talál jönni, löje le.

A köztársaság a derék Espitaliért saint-affriquei (Aveyron département) adófelügyelővé nevezte ki, s jelenleg is az, egyúttal pedig az ottani *l'Intime Union* című s a francia N. O. fennhatósága alatt dolgozó páholynak főmestere.

Ugye bár mily szép a köztársasági testvériség! Mily nemes és nagylelkű a demokrácia!

S én mégis tizenhét évet töltöttem e gyalázatos társaságban! ...

Ma úgy érzem magam, mint midőn az ember egy csúnya és rossz álomból hirtelen fölébred.

Az 1878-iki párizsi kiállítás alkalmul szolgált arra, hogy egyszer már a fővárost is megtekintsem; szeptember 8-án tehát odautaztam. Párizs rendkívül megtetszett s legott elhatároztam, hogy ott fogok letelepedni. A *Frondeur* tulajdonosai beleegyeztek s ekként a lapnak 1879. január elsejétől Párizsban is volt bizománya.

VII. Háború az Isten ellen!

A haditerv. – Istentelen röpiratom. – L'Anti-Clérical és az Avant-Garde című lapok. – Le a papokkal. – Cassagnac Pál. – Másodsor az esküdtszék előtt. – Le Royer fortélyá. – Guibert. – Az antiklerikális könyvkereskedés. – Új sajtópörök. – A jó testvérek. – Narbonnei jelöltségem. – A szabadkőművesség. – A szabadgondolkozók első párizsi kongresszusa.

A nagy és istentelen harc tehát megkezdődött. Párizsban voltam. Eddig csak apróbb csetepatéim voltak a vallással, most azonban már nagy és döntő ütközetre készültem.

Tervem íme a következő volt:

A *Frondeur* mellé még egy oly lapot alapítani és megindítani, amely kizárólag az egyházat, ennek dogmáit, szertartásait és papjait támadja és üldözze; e lap kapcsán azután olcsó röpiratkákat juttatni a nép közé, amelyek az antiklerikális eszméket terjesszék; s ha a lendület egyszer megadatott, Franciaország különböző vidékein a szabadgondolkozás terjesztésére és ápolására nagyszámú egyleteket alapítani, ezeket szoros összefüggésbe hozni, s ekként egy hatalmas, antiklerikális, harcra kész politikai pártot alakítani.

Svájci tartózkodásom alatt sokat leveleztem Garibaldi-val, aki még mindig kedvesen emlékezett vissza ama diadalmenetre, amellyel annak idején Marseille-be hoztuk. Közöltem tehát vele a fenn vázolt tervet, s ő azt teljesen helyeselte és jóváhagyta, de előre figyelmeztetett, hogy keresztülvitelében számtalan nehézségbe fogok ütközni.

E nehézségek azonban éppenséggel nem riasztottak vissza.

Hogy tervemet annál biztosabban keresztül vihessem, mindenekelőtt azzal kezdtem, hogy a köztársasági pártok közül egyiket sem tartottam jobbnak a többinél. „Sem intransigens, sem opportunistá, hanem mindenben és mindenkor antiklerikális” ez volt a jelszavam. A katolicizmus ellen folytatandó háború, ez volt az én véleményem szerint a kapocs, amelynek az összes tevékeny demokratákat összekötnie s összehoznia kellett.

Gambetta kimondotta Romában a messze visszhangzó nevezetes szót: „A klerikalizmus, íme az ellenség!” S e szó egy teljes programot rejtett magában.

Én ugyan tudtam, hogy Gambetta csakis azért ejtette ki ezen, nekem oly nagy örömet okozó szót, mert népszerűsége vágyván meg akarta nyerni a radikálisokat. De hát elvégre is akár őszintén beszélt, akár nem, a hadüzenet megtörtént. Én pedig a magam részéről a romansi programot teljesen komolyra vettem.

A legelső akadályt, melybe tervem keresztülvitelénél ütköztem, a *Frondeur* kiadótulajdonosai gördítették előmbe.

Az én haditervemben, mint említém, a *Frondeur*-nek is jutott szerep; ez a lap ugyanis igen alkalmas volt arra, hogy benne a tisztán politikai ügyeket gunyorosan tárgyaljuk; alakja igen nagy volt, egy szám 15 centimes-ba került, s 30,000 példányban jelent meg; – de hát e lapnak a másik mellett, amelyet, hogy egész nyíltan harcoljunk, *l'Anti-Clérical*-nak szándékoztam elnevezni, mégis csak másodrendűvé kellett válnia.

A *Frondeur* tulajdonosai nem voltak képesek az én tervemet fölfogni; ők csak az anyagi hasznot tartották szem előtt s attól féltek, hogy én, ha az *Anti-Clérical* megjelenik, az ő lapjukat elhanyagolom, vagy talán végleg meg is válok tőle. A *Frondeur* igen jól állt és sok hasznot hozott, minek tehát, így gondolkoztak ők, egy új lappal kísérletet tenni? Szóval ők az *Anti-Clérical*-tól éppen semmi hasznot sem reméltek.

Fölszólításaimra tehát tagadó választ nyertem. S midőn terveimtől elállani semmi szín alatt sem akartam, nem engedtek más választást, mint vagy fölhagyni egészen az *Anti-Clérical*-ra vonatkozó szándékkal, vagy pedig lemondani a *Frondeur* szerkesztéséről.

Helyzetem igen nehéz és kényes volt. A *Frondeur* biztos kenyeret nyújtott; ha erről most, midőn még alighogy megtelepedtem Párizsban, lemondok, itt állok ismét minden jövedelem nélkül.

Mindent jól megfontolva mégis csak odahagytam a *Frondeur*-t.

Ezen időben éppen egy röpiratot tettem közzé, amely nem csekély feltűnést keltett. E röpirat keletkezésének története íme a következő:

Midőn Montpellierben a radikálisokkal az opportunisták ellen harcoltam, ez utóbbiak módot találtak, hogy magukat rajtam megbosszulják. Ama, régi vétségeim miatt rám mért büntetések, amelyek elől 1876-ban Genfben menekültem, a törvény által nem lettek mind eltörölve; mondtam már egyszer, hogy a magánemberekkel szemben elkövetett rágalmozásokra mért büntetések érvényét fönn tartotta s ugyanez állt a közerkölcsiség, nemkülönben a vallás nyilvános sérelmére vonatkozólag is. Ez utóbbit ugyan a kamara a vétségek sorából utóbb kitörülte, de 1878-ban még azok közé tartozott.

1876. március 19-én a *Fronde* egész száma elejétől végig mi egyebet sem tartalmazott, mint a legistentelenebb és legdurvább élceket Sz. József ünnepéről. E miatt pörbe fogatván az első bíróság fölmentett; az államügyész föllebbezése folytán azonban az aixi felsőbb bíróság nyolc napi fogságra ítélte el.

Ennek az ítéletnek az érvénye az amnesztia törvény kihirdetése után is fönnállott. Mivel azonban az egész csak csekélység volt, a montpellieri államügyész oda nyilatkozott, hogy ha csak hivatalból nem sürgetik, ő maga sohasem fogja sürgetni az ítélet végrehajtását. Az államügyész eme kíméletes eljárásának egyrészt az volt az oka, hogy az ítélet már jó régi keletű volt, másrészt és talán még inkább az, hogy éppen abban az időben kodifikálták a sajtótörvényt, amelyből a vallási sérelem mint vétség ki volt hagyandó.

Igen ám, de az én jó barátaim, az opportunisták résen állottak. A cettei polgármesterrel folytatott polémiám mód nélkül felbőszítette őket ellenem; ezek tehát mindaddig nem nyugodtak, amíg csak az államügyész által fentemlített felsőbb rendeletet ki nem eszközölték.

Igy tehát a már-már feledésbe ment nyolcnapi fogságot mégis csak ki kellett állanom.

Ellenségeim eljárását mindenki aljas bosszúnak nevezte. Girardin Emil a *France*-ban kiemelte, mily nevetséges és gyűlöletes a két évvel ezelőtt hozott ítélet végrehajtásának erőszakolása akkor, midőn a katolikusok maguk mind elég nagylelkűleg visszavonták panaszait s fölhagytak büntetéseim végrehajtásának sürgetésével.

Nyolcnapi fogságom alatt a *Frondeur*-ben megjelent néhány cikkemből egy kis füzetet állítottam össze, amelyet a börtönből kikerülvén *Almanach anti-clérical pour 1879*. (Antiklerikális Almanach az 1879. évre) cím alatt ki is adtam.

Ez almanach meglehetősen kelendőségnek örvendett; én tehát eltökéltem, hogy ezentúl cikkeimből minden három hónapban egy füzetet fogok valami általános cím alatt közzétenni.

A Párizsban kiadott első füzetnek a címe volt: „*Le a papokkal!*”

S ez ama főntebb említett füzet, amely éppen akkor, midőn a *Frondeur* kiadóival szakítottam, megjelent, s meglehetősen nagy feltűnést okozott.

Az almanach kiadói legott fölkaroltak, régi segédszerkesztőim egymásután Párizsba jöttek s hozzám csatlakoztak, s ilyképpen végre sikerült megalapítanom az *Anti-Clérical* című egészen új és sajátos speciális irányú lapot, s ezenkívül az *Avant-Garde*-ot, amelyet a *Frondeur* mintájára és annak szellemében szerkesztettem.

S számításaimban nem csalódtam. A botrányokat hajhászó tömeg mindjárt kezdetben mohón kapott az *Anti-Clérical*-on.

Tíz hónap múlva a kezdetben hetenkint egyszer megjelenő lapot hetenkint kétszer kellett kiadni; s minthogy láttam, hogy a közönség hasonlíthatatlanul jobban szereti és keresi az *Anti-Clérical*-t, mint az *Avant-Gardé*-ot, ez utóbbit beszünttettem s most társaimmal együtt annál jobban neki feküdtünk az *Anti-Clérical*-nak. E lap már ekkor 60,000 példányban kelt el. A „*Le a papokkal!*” című füzetet pedig 130,000 példányban adtam el.

E számokat, melyek ma csak fájdalommal töltik el szívemet, azért közlöm, hogy olvasóim fogalmat szerezhessenek maguknak amaz irtózatos pusztításról, amelyet istentelenségemmel okoztam, s hogy szüntelen szememre vethessék a kiszámíthatatlan erkölcsi kárt, melyért felelős vagyok, s amelyet lehetőleg jóvá tenni szent kötelességem.

Több keresztény gondolkozású és érzületű férfiú legott észrevette a veszélyt, amely a népet közleményeim útján fenyegeti; s ezeknek egyike Cassagnac Pál sietett is a kamarát e veszélyre figyelmeztetni.

Erre én május 15-én egy merő gyalázásokkal telt levelet intéztem hozzá, melyre ő azonban rá sem hederített, de az általa szerkesztett *Pays*-ben azontúl is többször élesen kikelt az általam szervezett féktelen és gonosz propaganda ellen.

Ezen ellenem irányzott cikkekért elégtételt szerezni akarván, két dél-franciaországi képviselőt, kik közül az egyik a Bouches-du-Rhône département-t, a másik pedig Vart képviselte, Cassagnachoz küldöttem, hogy konzervatív kollégájuktól nevében fölvilágosítást kérjenek. Rendkívül szerettem volna Cassagnac Pállal megverekedni, e körülmény ugyanis nagyban hízelgett volna hiúságomnak. De e célomat el nem érhettem. Gers képviselője ugyanis megmutatván tanúimnak május 15-iki leveletemet, e szavakat intézte hozzájuk:

– Nem értem, miként kérhet tőlem elégtételt Taxil Leo úr, aki csak tíz nappal ezelőtt íme ily inzultáló levelet intézett hozzám! – A meghökkenet tanúk minden eredmény nélkül voltak kénytelenek visszatérni. A körülmény, hogy az óhajtott párbaj így füstbe ment, mód nélkül bántott és bosszantott.

Más oldalról azonban ugyanezen időtájban nagy öröömre szolgált egy új sajtópör, melyet a „Le a papokkal!” című füzet miatt indítottak ellenem.

A főügyész bármint óhajtotta volna is különben, semmiképp sem térhetett ki kötelessége elől s a túlságig hajtott szabadgondolkozással írt röpiratot illetőleg annak íróját üldözőbe kellett vennie. S én május 29-én csakugyan ott álltam a Seine département esküdtszéke előtt. Ügyvédem Faivre Albert igen tehetséges fiatal ember s Floquet titkára volt. Különben én magam is tartottam egy védbeszédet, amelyben elég vakmerően azt fejtegettem az esküdtek előtt, hogy én sem az Istent, sem a vallást, hanem csakis a kultuszt és annak szolgálait támadtam meg. A hazugságok e századában, midőn a szavak értelme annyira el van ferdítve, mily sokan vannak, akik az ily okoskodásokat és megkülönböztetéseket helyeseknek és elfogadhatóknak tartják! A párizsi esküdtszék is meglepéssel hallgatta végig okoskodásomat.

Védőügyvédem is, aki a kérdésnek inkább jogi oldalával foglalkozott, szintén egy igen plauzibilis és hatásos érveléssel élt. Arra hivatkozott ugyanis, hogy a szóban levő röpirat nem egyéb, mint több, különféle lapban már egyszer közölt cikknek új kiadása, s hogy e cikkek soha nem kifogásoltattak. Pedig hogy e cikkek a bíróságok figyelmét el nem kerülhették, az kétséget sem szenved, miután nekem éppen a lapszámok miatt, amelyekben a kérdéses cikkek megjelentek, számtalan pöröm volt, s aszerint az illető bírácoknak az én közleményeimet kellett olvasniok. Mindezekből már most – így végzé szavait Faivre – kiviláglik, hogy a vádlott ama cikkeket egész jóhiszeműleg ha talán nem is egészen ártatlanoknak, úgy legalább is olyanoknak tarthatta, melyek a megengedett diszkusszió határai között mozognak.

Az érintett érveken kívül még azon magatartás is, melyet a kihallgatás alatt vádlott társammal, a füzet föelárusítójával szemben tanúsítottam, szintén nem csekély mértékben vivta ki számomra az esküdtszék rokonszenvét. E könyvkereskedő ügyvédje, hogy csak védencét megmentse, nem éppen nemeslelkűleg viselkedett irányomban; a helyett ugyanis, hogy védencének védelmére szorítkozott volna, ő is csak oly támadólag lépett föl ellenem, mint a közvédlő. Én ellenben valóságos büszkeséggel kizárólag s egyesegyedül önmagamnak vindikáltam irataimért a felelősséget. Ha bűnösségről lehet szó, mondám, úgy a bűnös csakis

én vagyok, nem pedig a könyvkereskedő, s ha ennél fogva valakit büntetni kell, a büntetendő is csak én lehetek.

– Egyébként vagy van tökéletes sajtószabadság, mely szerint bárki is szabadon kifejezheti nézeteit még azon esetben is, ha ily módon ellenségeinek gondolkozásmódját és véleményeit gúny és nevetség tárgyává teszi, s akkor én ártatlan vagyok, s önök engem fölmenteni kötelesek; vagy pedig el kell fogadni azt, hogy van fölfogás, mely minden egyéb fölfogás fölötte áll úgy, hogy az előtt mindenki meghajolni, azt mindenki respektálni tartozik, s akkor én, aki a katolikusok hitbéli felfogását kigúnyoltam s kultuszukat hevesen megtámadtam, igenis nagy bűnös vagyok, semmi kíméletet sem érdelek, és semmi sincs, amivel bűnömet kisebbiteni lehetne; minthogy pedig abból, amit megírtam, egy sort, egy árva szót sem vonok vissza, tessék az enyhítő körülmények kutatásával fölhagyni s engem elítélni.

Végre, ha az egyik esküdt szavainak hihetek, a következő nézponatok voltak a mérvadók fölmentésem kimondásánál:

Védbeszédemben, mely dühös antiklerikális érzületemről tett tanúságot, mód nélkül heves kifejezésekkel éltem, úgy hogy az elnök és az ülnökök többször már-már alig tudták elfojtani fölháborodásukat. Midőn az esküdtek a tanácskozási terembe visszavonultak, körülbelül ilyformán tanakodtak:

– Annyi bizonyos, hogy e fiatal ember cikkei sértők és büntetésre méltók; de nem szabad felednünk, hogy egy exaltált emberrel van dolgunk, akinek elég volna egy kis leckét adni. Ha bizonyosak volnánk benne, hogy a fiatal embert röpiratáért 3–6 hónapi fogságra ítélnék, bizvást bűnösnek nyilváníthatnók. Ámde a közvádló a törvény ama cikkelyének alkalmazását kívánja, amely a bűnösre egész öt évig terjedhető fogságot mér. Nekünk nem áll jogunkban megszabni a büntetés nagyságát s mi csak azt mondhatjuk ki, hogy a vádlott bűnös-e vagy ártatlan, s ha bűnösnek nyilvánítjuk, a dolog a bírósághoz kerül s ez szabja meg azután a büntetést. Minthogy pedig tudjuk, hogy a bíróság e fiatal ember iránt nem jó indulattal viseltetik, nem szenved kétséget, hogy azon esetben, ha bűnösségét kimondjuk, legalább is 3 vagy 4 évi fogságra fogja elítélni; ez pedig nagyon is sok volna.

Ez okból tehát az esküdtszék, jóllehet az esküdtek nagy többsége vétkességemről meg volt győződve, mégis ártatlannak nyilvánított.

E nap istentelenségem diadalnapja volt, s a párizsi szabadgondolkozók rendkívüli óvációkban részesítettek.

Megjegyzendő különben, hogy az egész sajtópör nem volt egyéb, mint a kormány taktikája.

Ez időben történt ugyanis, hogy a köztársasági párt végre uralomra jutott. Az év elején Grévy lett a köztársaság elnökévé megválasztva. A főügyész, aki a pört megindította, Le Royer, a szenátus mai elnöke volt. Nem a vallás iránti tiszteletből történt, hogy az államügyész engem az esküdtszék elé állított. Ó, ezek az urak vajmi keveset törődtek a vallással.

A tulajdonképpeni cél a következő volt:

A kormánynak ez időben igen nagy szüksége volt arra, hogy a konzervatív sajtó főembere, s a köztársaság hatalmas üldözője, Cassagnac Pál elítéltessék. Az újságíró képviselőnek ti. szintén egy sajtópöre volt, amely csak pár nappal az enyém után tárgyalatott. Az államügyész tehát ügyes fortéllyal akarván élni, jónak találta a *Pays* szerkesztőjének nyilvános panasza alapján egy eddig kevésbé ismert röpiratirót áldozatképpen pörbe fogni. S ha már most engem elítélnék, akkor (a főügyész közege!) a közvádló azt mondta volna az esküdteknek: „Önök csak az imént egyik párthívünket ítélték el; nem tehetik tehát most, hogy a kormány legdühösebb ellenségével hasonlóképpen ne cselekedjenek!”

Csak hogy a Seine département esküdtszéke halomra döntötte e miniszteri kártyavárat. Le Royer fortélya nem sikerült. Az esküdtek, akik Taxil Leót fölmentették, Cassagnac Pált is ártatlannak nyilvánították.

A „Le a papokkal” című röpiratra vonatkozólag még kell valamit megemlítenem.

A röpiratnak igen szenzációs előszava volt; a közvadász az esküdszék előtt föl is olvasta. Ez előszóban ugyanis Mettrayról beszéltem s ezzel kapcsolatosan az akkori toursi érseket Guibert-t is szerepeltettem.

Mettray fogságomban tudniillik egy alkalommal egy pap látogatott meg, hogy ki volt, arra nem emlékszem, de hogy maga az érsek nem volt, azt már biztosan mondhatom, pedig én, bár az általam leírt jelenet különben egész híven van leírva, nagyobb föltűnés okáért mégis Guibert érseket hoztam a színtérre.

Miután tehát e személycserét készakarva és merő hiúságból elkövettem, ez alkalommal úgy az igazság érdekében, mint a saját megaláztatásomra is becsületbeli kötelességemnek tartottam az elkövetett hamisításról nyilvános vallomást tenni.

Guibert meghalt anélkül, hogy szabadgondolkozású rosszhiszeműségem ellen valaha tiltakozott volna, s e körülmény maga is egy új ok arra, hogy most, midőn újból keresztény lettem, az elhunyt párizsi bíbornok-érsek tiszteletreméltó emlékének igazságot szolgáltatassak.

Az utálatos röpiratot, mely miatt másodszer is az esküdszék elé kerültem, csakhamar több más hason című röpirat követte.

Igen ám, csak hogy az e fajta iratok számára nem voltam képes kiadókat találni, s midőn lapom nyomdájából kikerültek, a nyomdatulajdonosokon kívül alig vállalkozott más könyvkereskedő elárúsításukra.

Ekkor történt, hogy feleségemben, akit sok rábeszélés után végre eszmémnek teljesen megnyertem, ama gondolat szülemlett meg, hogy ő maga fog vállalkozni munkáim kiadására és elárúsítására. S e tervet csakugyan keresztül is vitte, s megnyitandó könyvkereskedését 1880-ik év június első napjaiban a törvény értelmében a belügyminisztériumban bejelentette.

Így jött létre az antiklerikális könyvkereskedés – La Librairie Anti-Cléricale.

Még nem ment feledésbe az iskola-utca (Rue des Écoles) ama háza, amelyből a vallás és a papság elleni gyűlöletet terjesztő könyvek, füzetek, énekek és képek naponkint ezer számra küldettek szét nemcsak egész Franciaországba, hanem a külföldre is.

Ki tudná megmérni ama sok rosszat, amelyet e valóban ördögi üzlet okozott?!

Megjegyzem azonban, hogy Isten előtt e sok rosszért egyesegyedül én vagyok a felelős!

Úgyszintén én vagyok nagyobbára felelős azért is, hogy 1880-tól 1885-ig Franciaországban és Algírban oly sok vallást üldöző társulat alakult. Az én vallásellenes irataim ugyanis csak eszközök voltak a valódi vallásellenes akcióra. Mihelyt az *Anti-Cléricale* előfizetőinek lajstromából rájöttem, hogy valamely kerületben öt-hat ember van, aki az istentelenségért lelkesedik, legott azon iparkodtam, hogy ezen embereket valahogy összehozzam s egy harcra kész csapattá egyesítsem. Ezek azután új meg új tagokat szereztek, s ily módon a szabadgondolkozó társulatok napról-napra szaporodtak.

Míg én ekként a vallásellenes mozgalmat szerveztem, az alatt az *Anti-Cléricale* által megtámadott és üldözött papság folytonos panaszokkal, sokszor sajtópörökkel zaklatott.

A nevezetesebb ítéletek, melyek ez időszakban ellenem hoztak, íme a következők:

Az auch-i bíróság 1879. nov. 15-én az ottani *Semaine Religieuse* című hetilap szerkesztője, Duc abbé ellen elkövetett rágalmozás miatt 50 franknyi pénzbírságra, 500 frank kártérítésre s azonfelül, hogy az ítélet a lapokban kihirdetessék, még 350 franknyi költség lefizetésére is ítelt.

1880. május hó 3-án az angersi bíróság az odavaló iskolatestvérek rágalmozása miatt 300 frank bírságra, 3000 fr. kártérítésre és 800 frank hirdetési költségre ítelt.

1881. dec. 29-én a montpellier-i bíróság a gróf Mastai Jeromos által nagybátyja IX. Pius pápa emlékének meggyalázása miatt indított pörben 60,000 frank kártérítésre s 5000 frank hirdetési költségre ítelt. (Az ítéletet 60 lapban közölték.)

1883. április 13-án a párizsi bíróság hat tanítással foglalkozó szerzet meggyalázása miatt 12,000 frank pénzbírságra ítelt. E bírságok és kártérítési összegek nagyobb részét az *Anti-*

Clérical pénztára volt kénytelen viselni. – Az említett auchi pörben majdnem 1000 frankot, a vari lelkész által megindított pörben 200 frankot fizettünk; az angersi ügy az *Anti-Clérical*-nak mindössze több mint 5000 frankját nyelte el. 1881-ben a dinani szeminárium megtámadása miatt 4000 frankban lettünk elmarasztalva, amely összegből utólagos kiegyezés folytán 2000 frankot fizettünk. Legtöbb port vert föl a IX. Pius pápa unokaöccse által indított pör.

Az *Anti-Clérical* e pörben tényleg csakis az ügyvédek és a tanúk költségeit (körülbelül 4000 frank) viselte. Az 1881. dec. 29-iki ítélet ugyanis tévedésből nemcsak engem, hanem a kiadókat is sújtotta, s ez okból mi egyrészt azért, hogy a pört tovább húzzuk, másrészt meg, hogy esetleg a bírság leszállítását kieszközöljük, az ítélet ellen semmiségi panasszal éltünk.

E panaszunkban a polgári bíróság illetékességét is megtámadtuk, de ez, 1882. május 13-án magát illetékesnek nyilvánította. E végzés ellen föllebbeztünk. A legfelsőbb bíróság azonban, mely e jogi kérdés fölött ítélni volt hivatva, ismét csak a montpellier-i polgári bírósághoz utasított, s a törvény értelmében a határozat kézbesítésére új határidőt tűzött ki.

Gróf Mastai Jeromos megunván a dolgot s különben is látván, hogy az eljárási huzavonának se hossza, se vége nem lesz, a pör folytatásától elállott s a polgári bíróság illetékességét megállapító végzés nekünk többé nem kézbesített.

S ekként e pör, mely oly nagy föltűnéssel kezdődött, egyszerűen megszűnt.

E pör azonban, mely rám nézve ugyancsak szomorúan végződhetett volna, mély gondolkodóba ejtett. Az *Anti-Clérical*, mely egy évvel előbb alapított, mint a hasonirányú könyvkereskedés, mióta a társkiadókat kifizettem, teljesen az én birtokomba ment át. Mindazonáltal e lapot még sem folytathattam tovább; a Mastai-féle pörön kívül épp ez időben hat tanítószerzet pöre is fenyegette az *Anti-Clérical* létét; s amely túlzó és vakmerő volt e lap, a sok elmarasztalás és bírság következtében előbb-utóbb mégis csak meg kellett volna buknia. Én tehát jobbnak találtam az annyira üldözött lapot önkényt beszüntetni, s helyette egy hozzá hasonló új lapot, a *la République Anti-Cléricale*-t megindítani. E lapot azonban, mely az antiklerikális könyvkereskedés tulajdonát képezte, a sok sajtópör kikerülése végett sokkal óvatosabban s kevesebb személyeskedéssel szerkesztettem: kevesebb volt benne a rágalmazás, a diffamatio, – de annál több káromkodás, blasphemia.

Ami a folyamatban levő sajtópöreimet illeti, azokkal többé mitsem törődtem; az *Anti-Clérical* megszűnővén, nekem semmi tulajdonom sem maradt, amiből az ellenfeleimnek esetleg odaítélendő további kártérítéseket fizethettem volna.

S ezen eljárásom éppen semmi gyalázatot sem hozott reám; ez ügyes fortély nemcsak nekem, hanem összes elvtársaimnak is tetszett, s a társaságokban, melyekben megfordultam, egyenesen rossz néven vették, hogy e kibúvót már jóval előbb föl nem fődöztem.

Meggyalázni a szerzeteket, bemocskolni egy pápa emlékét, az magában véve is szép és helyes dolog, de hogy az tökéletes legyen, a gyalázónak e mellett teljes büntetlenséget is kell önmaga számára biztosítania!

Ez időszakban igen sokszor nyílt alkalmam meggyőződést szereznem arról, hogy a köztársasági testvériség Párizsban csak úgy mint a vidéken, merő hazugság.

Irataim ugyanis nemcsak sikert arattak, de éppen ezért iszonyú irigységet is ébresztettek ellenem. Különösen pedig a radikális sajtó firkászai nagyon rossz szemmel nézték, hogy a délvidéki fiatal ember híre oly rohamosan terjed s iratai oly mohón olvastatnak; aljas irigységük és féltékenységük már akkor kezdett titokban ébredezni, midőn az esküdtszék oly föltűnőleg fölmentett; s ez idő óta csak kedvező alkalomra vártak, hogy ellenem nyíltan kikelhessenek. S ez alkalmat a három pontos testvérekről írt munkám első fejezetében hosszasan leírt, s Roussel de Méry versei miatt nyakamba akasztott tisztán polgári pör szolgáltatta.

A szabadgondolkózó hírlapírók a névazonosság által félrevezetve azon meggyőződésben éltek, hogy az *Univers* szerkesztőségének egyik főembere, Roussel, az antiklerikalizmus

szökevénye. E vélemény általánosan el volt terjedve. Egyszer csak egy köztársasági érzelmű kereskedő jön hozzám, s Roussel Ágost verseinek régebbi füzetét mutatja be; alighogy átnéztem, legott eltökéltem magamban, hogy a verseket újra kiadom s ez által Veuillot Lajos munkatársát pellengérré állítom.

A versgyűjtemény az iskolautcai könyvkereskedésben az általam szerkesztett: *Bibliothèque Anti-Cléricale* című igen olcsó negyedéves füzetek egyikében 1880. június 29-én, éppen azon a napon, midőn a jezsuita atyákat kiűzték, csakugyan megjelent.

Néhány nap múlva Roussel Ágost, nem az *Univers* szerkesztője, hanem a költemények tulajdonképpeni szerzője beadja tiltakozását. Az öreg ember ugyan csakhamar meghal, de örökösei látván, hogy itt némi anyagi előnyre van kilátás, folytatják a pört.

A jogtalanság, melyet elkövettem, nagyon is nyilvánvaló volt, s a baj és kellemetlenségnek, melyet egy katolikus írónak szerezni akartam, én ittam meg a levét. Ámde utóvégre is a radikális sajtó, s a „jó testvérek,” akik addig éppen úgy, mint én, csak egyetlenegy Roussel Ágostra, az *Univers* szerkesztőjére gondoltak, legkevésbé sem voltak följogosítva arra, hogy e tévedést s azt, hogy e tévedésnek áldozatául estem, szememre hányják.

A bíróság nagyon természetesen kártérítésre ítelt. Szerencsétlenségemre Cartier, a köztársaság egyik hű embere, volt a bírám, ugyanaz, aki mint szenátor-jelölt „a vagyont, a családot és a vallást csak mesebeszédnek nevezte.” Cartier, akinek úgy látszik sehogy sem tetszettem, nem elégedett meg azzal, hogy elítélt, hanem ítéletét egyik-másik jóakarátú lapjának is megküldötte. S a „jó testvérek” legott neki estek, azonnal közölték s a legrosszabb akaratú megjegyzésekkel fűszerezték. Pedig hát valamennyi tudta, micsoda tévedés okozta ez új elítéltetésem; sőt a tárgyalás alkalmával hallották az említett szabadgondolkozó kereskedő vallomását is, aki hit alatt erősítette, hogy ő a szóban levő költeményekről oly véleményben volt, hogy azok csakugyan Veuillot Lajos munkatársának versei, – s ugyanezt mondotta, midőn azokat hozzám hozta.

A legsúlyosabbul viselte magát ez alkalommal az *Intransigeant*; pedig hát e lapnak a titkára maga is ugyanazon tévedésben volt, s az említett versek egyikét-másikat közölvén, azokat szintén az *Univers* társszerkesztőjének tulajdonította.

Az ügy különben rám nézve előnyösen végződött, amennyiben ellenfelem a legfelsőbb bíróság előtt végre elismerte, hogy én meghalt barátjára vonatkozólag teljesen jóhiszeműleg tévedtem, s azért keresetétől elállván, a további eljárást beszüntetni kérte; sőt mi több Roussel de Méry (megkülönböztetésül az *Univers* Rousseljétől) örökösei az antiklerikális könyvkereskedést fölhatalmazták, hogy a pör tárgyát képező költeményeket újra kiadja; s e második kiadás a kellő magyarázatok- és fölvilágosításokkal csakugyan meg is jelent. De ne higgye ám az olvasó, hogy a köztársasági hírlapírók, e „jó testvérek,” akik oly nagy örömmel közölték az ellenem hozott első ítéletet, most, hogy az ügy egészen másképp dőlt el, ezt helyreigazításképpen olvasóik tudomására hozták; nem, egyetlenegy sem tett említést az eljárás beszüntetéséről.

Midőn ma mindezen aljasságra visszagondolok, csak azt mondogatom magamban szüntelen, hogy e bánásmódot teljesen megérdemeltem. Az őszinte és szívélyes barátság kötelékeit szétszaggattam, szülőim szeretetét visszautasítottam; ha tehát azon embereknél, akik közé vágyódtam és elegyedtem, csak epével telt szívekkel találkoztam, – úgy csak azt nyertem, amit kerestem és megérdemeltem.

Ó, mily elvakultnak kellett lennem, hogy az ellenem tört rútság gyűlölet sem volt képes szemeimet kinyitni.

Ahelyett, hogy mindezek után észretértem s eltévelyedésem öntudatára ébredtem volna, csak még makacsabb lettem s legyőzve undorodásomat, keserűséggel bár, de mégis tovább folytattam az istentelenség munkáját.

Azt hittem, hogy előbb-utóbb mégis csak elfogom fojthatni a szűkkeblű és rosszakaratú féltékenységet és irigykedést; s hogy a katolicizmus ellen annál hathatósabban harcolhassak, 1881-ben képviselő akartam lenni.

Az országgyűlés váratlanul és hirtelen be lett fejezve s a kormány, hogy jövőre annál jobban biztosítsa magát, nyomban a bezárás után (júl. 31.) augusztus 21-ére tűzte ki az új választásokat.

Négy kerületben akartak fölléptetni, s a négy közül a narbonnei jelöltséget fogadtam el.

Az idő nagyon is rövid volt. Augusztus 12-én indultam el Párizsból, s így még csak nyolc napom maradt a kerület bejárására.

Programom a következő volt:

A RADIKÁLIS PÁRT NARBONNEI KERÜLETÉNEK
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA.
TAXIL LEO POLGÁR PROGRAMJA.

Politika és Adminisztráció.

A szenátus eltörlendő.

A köztársasági elnökség eltörlendő; a törvények kihirdetése és végrehajtása a minisztertanács elnökére bízandó; a minisztereket a kamara nevezi ki.

Az alkotmány tisztán demokratikus szellemben újra átdolgozandó.

Az állam az egyháztól elválasztandó; a követség a pápa mellett beszüntetendő; a papság minden tekintetben a közjog alá helyezendő, a konkordátum eltörlendő.

A központi és megyei kormányzat decentralizációja, s a községi adminisztráció függetlensége kimondandó.

Az elemi- és középkutatás ingyenes, kötelező és laikus; felsőbb oktatásban az állam pályázat útján csakis a legjobb tanulókat részesíti ingyen.

Diplomatikus surlódások esetén a háború fölött kizárólag csakis a nemzet határoz, amely ez iránt nyolc nap alatt megkérdezendő; s háború esetében a békét szintén csakis a fegyverszünet alatt megkérdezendő nemzet kötheti meg.

Kivétel nélkül minden egészséges ember hadköteles, s a szolgálati idő három esztendeig tart.

A nép az egyes kerületekben kidolgozott javaslatok útján vesz részt az alkotmány és az alkotmányos törvények megalkotásában; a kérvényjog a polgárok számára biztosítandó s a kormány kötelezendő, hogy ha a kellően fölszerelt kérvények a megállapítandó bizonyos számot elérték, a törvényeket (mint Svájcban történni szokott) a nép által szentesítse.

A bírák elmozdíthatlansága beszüntetendő, s minden polgári, bűn- és kihágási ügy, sőt még a nyomozás is (sors útján választandó) esküdtszéki bírákra bízandó; a tárgyalásokat vezető, úgyszintén az esküdtek véleménye szerint ítélő bírák korlátolt küldetéssel választandók.

Minden vallásos kongregáció feloszlatandó; s e kongregációk nem francia tagjai az országból kiűzendők.

A polgároknak teljes szabadságukban áll egyleteket alapítani, de a köztársaság és nemzeti érdekek elleni izgatások szigorúan büntetendők.

Tökéletes sajtószabadság behozandó, de úgy a hivatalnokok, mint a magánosok rágalmazása szigorúan büntetendő; szabadságában áll azonban az írónak a panaszló ellen fölhozott tényeket az esküdtszék előtt bebizonyítani.

Összes hatósági közegek és hivatalnokok felelőssége kimondandó.

A nem köztársasági érzelmű hivatalnokok, bármily rangban s bármily téren legyenek alkalmazva, leteendők.

Pénzügy.

A kultuszbudget s a papok által eddig élvezett minden állami, megyei és községi járandóság vagy segély beszüntetendő; a vallási célokra szánt helyiségek bérét fizessék azok, akik a helyiségeket használják.

Az egyes hivatalok óriási dotációja és több hivatalnak egy személyben való egyesítése beszűntetendő; a miniszterek képviselői fizetésükön kívül semmit többet nem kapnak, de midőn a nemzetet reprezentálni kell, költségeik megtérítetnek.

Minden választás alá eső hivatal után fizetés jár.

Az adó különféle nemei mind eltörölendők s csakis az egy jövedelmi adó megtartandó.

Gyakorlati szocializmus.

Minden egészséges férfinak és nőnek joga van munkára; a betegeknek, öregeknek és gyermekeknek joguk van segélyre.

A monopóliumok és a munkások munkájával versenyző fegyházi munka beszűntetendő; a vallásos munkás műhelyek bezárandók.

A férfiak s nők munkájának egyesek által kizsákmányolt versenye eltávolítandó; mindkét nem a képességeinek megfelelő munkát végezze; a nők fizetése fölemelendő.

A polgároknak teljes szabadságukban áll politikai s üzleti érdekeik előmozdítása végett tetszés szerinti társulatokat és egyleteket alakítani. A társulat fogalma alá azonban nem tartozik a kongregáció, mivel ez oly egyénekből alakul, akik saját érdekeiket és akaratukat fölállózza egyetlen ember kezében összpontosítják, s ez által a sokszor idegen főnöknek oly erőt és hatalmat kölcsönöznek, melynek alkalmazása a nemzetre nézve káros és veszedelmes.

A szindikális kamarák polgári személyisége elismerendő; a munkaadóknak a munkás-pénztárak kezelésébe való avatkozása beszűntetendő; a munkaadók és a munkások vegyes tanácsára vonatkozó törvények módosítandók; a közmunkák átengedéséhez és kiadásához a munkás egyleteknek is van beleszólásuk.

A házasság fölbontása kimondandó.

A nagy forradalom törvényei visszaállítandók; az egyházi javak a nemzetnek visszaadandók; a klastromok közhasznú intézetekké átalakítandók; s a kongregációk minden egyéb vagyona és szerzeménye ipariskolákra s elaggott s munkaképtelen munkások menházaik javára fordítandó.

A képviselő választások módja.

Mínthogy a nép az egyedül szuverén, kizárólag őt illeti meg annak a meghatározása, miként kell a választásokat eszközölni. Nem szabad továbbá a választás módját véglegesen megállapítani, mert a mai választók nincsenek feljogosítva arra, hogy a holnapi választók kezeit megkössék. S éppen ezért a nép, hat hónappal minden egyes országgyűlés bezárása előtt összehívandó, s a jövő választás módozataira nézve megkérdezendő.

A képviselők kötelességei.

A kötelező mandátum behozandó.

A képviselők ezen minőségükben s e név alatt nem lehetnek a pénzügyintézetek igazgató tanácsainak tagjai.

A kamara kötelezendő, hogy a társadalmi bajokat tanulmányozza s ezeknek minden évben egy külön ülést szenteljen.

A képviselő évenként négyszer köteles beszámolni, vajon a kapott mandátumot teljesítette-e, s ha javaslatát a kamara többsége elveti, köteles azt annyiszor megújítani, ahányszor csak a házszabályok megengedik.

Valahányszor a képviselő választói előtt beszámol, mindannyiszor meg kell velők beszélnie a helyi érdekeket, azután pedig mindazt, amit a választók többsége kívánt, a kamarában előadni, a bizottságokban támogatni és a szószékről sürgetni szent kötelessége.

Jónak találtam e programot a maga egész terjedelmében közölni, mert ez legjobban mutatja, hogy a mettrayi fogságom óta elmúlt tizenhárom év alatt mennyire jutottam. A bosszú volt, ami szüntelen ösztönzött.

A narbonnei kerületben hárman, mindannyian republikánusok léptünk a küzdőterre; a konzervatívok közül senki sem jelentkezett.

Nekem az volt a hátrányom, hogy a vidéken ismeretlen voltam s csak akkor érkeztem a kerületbe, midőn versenytársaim azt már egészen bejárták.

A kormány és a szabadkőművesség jelöltje Malric, a környék egyik nevezetesebb helyének polgármestere s az opportunisták párt főembere volt. A másik jelölt Digeon, a narbonnei forradalmi kömmün egykori elnöke, s a kollektivista vagy anarchista párt híve volt; ő abban az időben Michel Lujzával együtt a „*La Révolution Sociale*” lapot szerkesztette, melyet miként Andrieux leleplezéseiben elárulta, a rendőri főnökség szubvencióban részesített.

Jelöltségem nyolc napi tartama alatt csakis tizennégy községet járhattam be, pedig az egész kerület hetvenegyet számlál.

Alig ismert valaki e vidéken, s legfőljebb legutóbbi pöreimnek s az azokban megtartott esküdtzéki tárgyalásoknak híre juthatott el e községekbe, csakhogy e jó falusi nép alig tudta elképzelni, mik lehetnek azok a rágalmozási vétségek.

Köztársasági versenytársaim nagyon jól tudták kizsákmányolni a választók e tudatlanságát, s a választás napján kora reggel az egész kerületben ily tartalmú falragaszok voltak olvashatók:

Figyelmeztetés a választók számára.

Taxil Leo képviselőjelöltre hiába szavaztok. A neki adott szavazatok ugyanis nem vehetők figyelembe, minthogy Taxil Leo úr nem választható, amennyiben már több ízben, s nem egyszer lopás miatt is, el volt ítélve.

Emez, egykori kedves demokratikus pártomhoz teljesen méltó fogás dacára mégis 2279 szavazatot kaptam, s ezen körülmény pótválasztást tett szükségessé.

E második szavazás előtt azonban visszaléptem. Iszonyatosan el voltam keseredve. Őszintén bevallva nem annyira az esetleges bukás riasztott vissza, mint inkább a köztársaságiak undorító erkölcsi. Az ember közönségesen csak akkor látja az igazságtalanságot, midőn ez önmaga ellen fordul. Eddig azt hittem, hogy a vallás ellenében minden igazságtalanság meg van engedve, s utóbb saját kárommal meggyőződtem, hogy a rágalmozás a legnemtelenebb és legaljasabb dolog a világon.

Kedves ellenjelöltjeim az erőszakoskodásoktól sem riadtak vissza. A választás előtti napon párthíveimmel a narbonnei színházban választási előértekezletet tartottam; ez értekezlet a legdurvább s leggonoszabb módon lett megzavarva; a kollektivisták ti. föl akarván robbantani a helyiséget, több gázcsövet elváltak és leszakítottak.

A narbonnei kerület, melyben az antiklerikalizmus zászlóját kitűzni akartam, egy családombéli szentnek a szülőföldje: itt született nem messze Narbonne-tól, Fontcouverte községben regisi sz. Ferenc.

1881-ben már szabadkőműves voltam, s mivel a Nagy-Oriens jelöltjével Malric testvérrel szemben mégis föllépni merészelttem, e független s engedetlen érzületemről tanúskodó lépésem a szekta kebelében engesztelhetetlen gyűlöletet ébresztett ellenem.

Egy más munkában² már elbeszéltem egyszer, mily sok zaklatást kellett emiatt szabadkőműves testvéreimtől elszenvednem.

Midőn e titkos társulat tagjává fölavattak, már előre is ismertem a különféle próbakísérletek komédiáját, s ezenfölül is még sok egyéb dologról is volt tudomásom, amiből ők szörnyű nagy titkot csinálnak: arról azonban, hogy a szabadkőművesjelölt ily súlyos rabláncot vesz magára, akkor még fogalmam sem volt. A szekta az ő vallásellenes gyűlöletével nagy vonzerőt gyakorolt reám, de ha csak távolról is sejtettem volna a

² A három pontos testvérek (Les Frères Trois-Points).

rabszolgaságot, amelyet a testvérek magukra vállalnak, sohasem léptem volna a szövetkezetbe.

Abban a pillanatban, midőn meg akartam mutatni, hogy szabad akarok lenni, köztem és a Nagy-Oriens között valóságos harc fejlődött ki. *A három pontos testvérek (Les Frères Trois-Points)* című munkám első kötetében le van írva az egész veszekedés, amelybe Hugo Viktort s Blanc Lajost is bevonták. E tiszteletre (!) méltó öreg urak el akarták tagadni hozzám intézett leveleiket; lehet, hogy nagykorúk miatt már teljesen megfélemedtek róluk.

A vita folyamán azonban előmutattam a sajátkezü leveleket s bebizonyítottam, hogy Hugo Viktor és Blanc Lajos legalább is feledékenyek.

A demokrácia e két főemberének meggyalázása következtében a szabadkőművesség vezérférfiainak kegyeit teljesen elveszhettem; s végre is 1881. okt. havában a türelmetlen szektát odahagytam.

Egy hónappal ezelőtt a szabadgondolkozók első nagy kongresszusukat tartották Párizsban.

Én mint hat szabadgondolkozó társulatnak küldöttje vettem részt e kongresszusban.

A gyűlés nagy zajt ütött és igen sok gonosz határozatot hozott. Elhatározatott a többi között, hogy a katolicizmus a legrövidebb idő alatt megsemmisítendő, az Isten a kórházak- és iskolákból kiűzendő, a konkordátum felbontandó, a kultusbudget eltörrendő stb. stb. A résztvevők lekötelezték magukat, hogy az egész országban nagy antiklerikális mozgalmat indítanak meg, s e mozgalom útján a kormányt lassan-lassan arra kényszerítik, hogy a kongresszus kívánságait megvalósítsa.

Végre pedig kimondatott, hogy jövő évben egy nagy nemzetközi antiklerikális kongresszus fog megtartatni Rómában; ez által egyrészt a pápaság elleni gyűlölet hatalmas kifejezést s másrészt a szabadgondolat és a szocializmus a Vatikánnal szemtől szemben szentesítést nyer. E római kongresszus szervezése egy tizenöt tagból álló bizottságra bízatik.

Igen sokan voltak ez ülésen, akik magánéletükben mint tisztességes és feddhetetlen emberek ismeretesek, s csakis elvakultságuknak tulajdonítható, hogy ez áramlatba belekerültek; de ezen, hogy úgy mondjam, őszintén lelkesedők mellett, sok vakmerő és kétes erkölcsű szemfényvesztő is volt, s ezek a legügyesebb módon tudtak hízelegni a néptömeg vallástalanságának és szenvedélyeinek.

Az ülések nyilvánosak voltak. Egyik hírlapíró társam, (akkor intransigens, ma opportunist) a kongresszus legünnepeltebb szónokainak egyike, feleségét is magával hozta s míg ő a szószékről pattogott, az alatt az asszony a teremben a vidéki küldötteket kapacitálta; mindenesetre a legnemtelenebb és legaljasabb eljárás.

Egyébként minden ember saját tetteiért önmaga felelős, s azért e szomorú hírű házaspárról még csak azt sietek megjegyezni, hogy az nem tartozott ama szövetkezethez, amely később *Antiklerikális liga* név alatt lett ismeretes, hanem a férfiú a *Laikus hit* nevű társaságnak volt tagja.

Különben is az *Antiklerikális liga*, akkor még csak éppen hogy megalakult; első tavaszát élte. Alább majd egy külön fejezetet szentelek e hírhedt ligának, amely különösen a francia szabadgondolkodásra nézve oly fontos szerepet játszott.

Mostantól kezdve pedig nem fogok többé a kronologikus rendhez ragaszkodni. Az olvasó ösmeri az Isten, a vallás és a papok ellen megindított hadjáratnak tervét; látta, miként kerültem ezen esztelen harcot felidéző egyének közé; ismeri a körülményeket, amelyek között az istentelenség zászlóvivőjévé fejlődtem. Ezentúl tehát a még közlendő dolgokat nem bizonyos korszakok szerint, hanem könnyebb megértés végett inkább tárgy szerint fogom osztályozni. Befejezésül pedig elő fogom adni, miként történt, hogy a veszedelmes örvényből úgyszólván akaratom ellenére kimenekültem.

VIII. A hazugságok

Voltaire elve. – A meslieri lelkész legendája. – Hogyan és miért gyaláztatott meg IX. Pius emléke? – Felolvasások az inkvizícióról. – A szabadgondolkodás ereklyéje. – Fölfrissített régi mesék. – Rosszhiszemű fordítások. – Ál-okmány. – Egy fölültetés. – Az antikatólikus írók ösztönszerűleg megegyeznek a rágalmak rendszeres terjesztésében.

Mindazoknak, akik az egyházat akár tollal, akár szóval üldözik, első főelve a következő:
 „A vallás és annak szolgálói ellen minden fegyver jó. A klerikalizmus olyan ellenség, amelyet bármily eszközökkel tönkre kell tenni. Az Isten a rossz, s következőleg mindaz, amivel az embereket az Istentől eltántorítani lehet, lényegileg tisztességes, s vallásellenes becstelenség nem létezhetik; s ezért a hazugság, mihelyt a vallásnak és a papoknak ártani képes, meg van engedve.”

Valamennyi egyházüldöző között Voltaire használta legtöbbször ez aljas fegyvert, s azt lehet mondani, hogy ő a hazugságot valóságos rendszerré emelte.

Ő volt az első, aki e förtelmes elméletet teljes cinizmussal szavakba öntötte.

„A hazugság – íme az ő szavai – csak akkor bűn, ha rosszat okoz, s nagy erény, ha jót eredményez. Legyetek tehát erényesebbek, mint valaha. Hazudjatok, mint az ördög, nem félénken, nem egyszer, hanem mindig és merészen. Hazudjatok, barátim, hazudjatok.”
 (Voltaire-nek 1736. okt. 21. kelt s Thieriothoz intézett levele. Oeuvres complètes de Voltaire, édition Garnier frères, 2. vol. de la correspondance, page 153.)

Ha már most a vallás ellenségeinek álláspontjára helyezkedünk, akik a keresztény hit teljes eltörlésénél nagyobb jót nem tudnak képzelni, nyilvánvaló, hogy hazudni az Egyház ellen nem egyéb, mint gyakorolni az erényt.

Az antiklerikális írónak és az istentelenség szónokának mindig csak azon kell törnie a fejét, hogy olyan dolgokat süssön ki, amelyek által a katolikus dogmákat vagy szertartásokat nevetségessé teheti; a rágalmazás náluk szent cselekmény.

S e teóriát a vallástalan köztársasági sajtó s a klubok szónokai naponként gyakorlatilag is alkalmazzák, a szabadkőművesség páholyaiban pedig rendszeresen tanítják.

A szabadkőműves inasfölvételnél (I. fok) a páholymester e szavakat intézi a fölvavatandóhoz:

„Hazudni annyit tesz, mint az igazsággal ellenkező dolgot mondani, de kész hazugságokat mondani annyi, mint azokat elmesélni s nem annyit tesz, mint hazudni.” (A szabadkőműves inasfölvételének szertartási könyve, kiadta Ragon, a párizsi „Les Trinosophes” páholy főmestere, s szentesítette és elfogadta a Francia Nagy-Oriens; az idézett hely a francia eredetiben a 37. lapon.)

Ha tehát valaki meg is van arról győződve, hogy ez vagy az a dolog hazugság, de ha ez az egyházi személyekre és ügyekre rossz fényt vethet, szabad elmondani, szabad kinyomatni, szabad terjeszteni; ez már semmi szín alatt sem az, amit közönségesen hazugságnak neveznek. De még ennél is tovább mennek s azt tartják, hogy az egyszer forgalomba hozott hazugságok kibővítése s megtoldása sem ellenkezik az igazsággal.

Egykori barátaim egyike, a párizsi hírlapirodalom terén igen jól ismert Bienvenu Leo egyik munkájában, melyben a pápaságot minden erővel nevetségessé és gyűlöletessé tenni iparkodott, ezeket írta:

„A pápák valamennyi bűneit nem lehet tudni; ha tehát valaki kétszer vagy háromszor annyit mond, mint amennyit tud, még mindig az igazság határain belül marad.”

E vallomást bárki is elég világosnak fogja találni; tréfaképpen csúszott ugyan ki az író tollából, de azért mégis nyom valamit a latban, mert igen jellemző. A mit Bienvenu Leo

tréfálva elárult, azt az én volt cimboráim, a szabadgondolkozó republikánusok, mindennap gyakorolják.

Ó, ha ezek, mint én most teszem, mind sorba bevallanák, mennyi része van mindegyiküknek a tudatlan népnél hitelre talált hazugságokban; aligha maradna valami a rágalom meséiből, melyeket egyesek kigondoltak, mások meg kibővítettek.

Az okozott rosszat, melynek részint szerzője, részint bűnrészesem voltam, lehetőleg jóvátenni akarván, kötelességemnek tartom mindama hazugságokat bevallani, amelyeknek terjesztésében, elég örültem, azt hívnék, hogy Voltairenek és a szabadkőművességnek elve szerint jót cselekszem, közreműködtem.

Az újkornak kétségkívül legmerészebb misztifikációja Meslier János állítólagos lelkész meglepő alakjának megteremtése, aki a mese szerint a vallást, melynek szolgája volt, halálos ágyán megtagadta. E mese igen alkalmas volt arra, hogy az egyszerű emberek eszét megzavarja, s az antiklerikálisok ugyancsak ki is zsákmányolták.

Magam is az iskola-utcai könyvkereskedés útján újra kiadtam „Meslier lelkész munkáit,” s e kiadvány legkevesebb 30,000 példányban kelt el.

Midőn e munka új kiadását tervbe vettem, még nem tudtam, hogy a hitetlen pap legendája aljas koholmány. A mű hitelességére vonatkozó első kételyeim akkor támadtak, midőn az első kötet korrektúráját végeztem. Egy feltűnő ellenmondás magára vonta figyelmemet, kutattam, s csakhamar rájöttem az igazságra. A munka azonban már sajtó alatt volt s különben mindent jól megfontolva a XVIII. század közönségét rászédő Voltaire példájára megengedett cselfogásnak tartottam a XIX. század közönségét is tévútra vezetni.

A Meslier lelkészről szóló mesét Voltaire gondolta ki, vagy legalább ő hozta először forgalomba. Az alapeszmét barátja Thiériot adta meg hozzá.

Thiériot úgy vélekedett, hogy a vallásra hatalmas csapást lehetne mérni egy falusi papnak tulajdonított istentelen munka kiadásával. A művet, hogy a dolog sikerüljön, mint hátrahagyott munkát kellene kiadni, mert föl kell tenni, hogy a pap életében ily botrányt okozni nem mert volna.

Voltairenek rendkívül tetszett Thiériot eszméje; csakhogy ő nem egyszerű falusi papot, hanem mindjárt egy püspököt akart szerepeltetni.

„Mit nyomhat a latba az ön falusi papja? – válaszóla 1735. nov. 30-án bűntársának. – A Saint-Vrain egyházmegye püspökévé kell őt tenni! – (Oeuvres complètes de Voltaire 2. vol. de la correspondance, p. 555.)

Thiériot erre kétségkívül azt jegyezte meg, hogy ha a munkát egy püspöknek tulajdonítják, a csalás legott napfényre fog jönni. A csaló bölcsész tehát elállott a botrány nagyobbításának szándékától, s hogy a hazugság kevésbé szembeszökő legyen, végre egy szerény, lehetőleg ismeretlen falusi pappal is beírte.

Egy szinte megközelíthetetlen helyet s elhagyatott falut kutattak ki a Champagne tartományban, melynek neve Étrépigny. Ráfogták, hogy bizonyos Meslier János nevű pap volt egykor Étrépigny lelkésze s hogy ez 1733-ban meghalván, igen furcsa végrendeletet hagyott hátra; e végrendeletben ugyanis bocsánatot kért híveitől, amiért őket élte folyamán a vallás tanításával rászédte. E végrendeletet, melynek címe: „Meslier János lelkésznek híveihez intézett végszavai” elejétől végig Voltaire írta, – akinek irányára különben is könnyen rá lehet ismerni.

Az első kiadás 1762-ben jelent meg; de Voltairenek volt rá gondja, hogy húsz évvel előbből keltezze. A kiadó a munka homlokára az 1742. dátumot tette, s így az olvasók azt hitték, hogy egy régi, de csak most napfényre került munka van kezeik között; s minthogy ezenfölül szántsándékosan öreg papirosra volt nyomva, mindenki azt hitte, hogy szerencsés leletre akadt.

Voltaire e hamis okmány végére szokásos szemtelenségével e szavakat írta: „Íme Meslier János végrendeletének hiteles kivonata. Mindenki megítélheti, mily súlya van egy halálos ágyán Istenétől bocsánatot kérő pap vallomásának.”

Voltaire, hogy a közönséget annál könnyebben rászedhesse, a képzeleti lelkészt nem mint istentagadót szerepeltette; ez egy saját ízlése szerinti deista volt; aki valami legfőbb lényt elismert, de a katolicizmust hamis vallásnak tartotta.

A csalás sikerült. Az encyclopedisták Voltaire invencióját kitűnőnek találták. Egyikök, Holbach báró, megbízott, hogy a hazugság mesterének művét kiegészítse: ő tehát egyik könyvét: „A természet rendszere” című materialisztikus munkát átdolgozta s „Meslier lelkész józan esze” cím alatt a végrendelethez csatolta.

Magunk között legyen mondva, a nép ostobaságának alig van határa; mert hisz nem is kell e kiadványt valami nagyon figyelmesen olvasni, s Meslier János föltalálóinak csalása legott szembeszökik. E mű, mely különösen a munkás osztályban annyira el van terjedve, két részből áll, ú. m. az állítólagos lelkész „Végrendeleté”-ből és az ő tanrendszeréből, a „Józan ész”-ből. Az első rész keresztényellenes, de elismeri egy Isten létét, szóval Voltaire módjára theisztikus, míg ellenben a második rész határozottan materialistikus és istentagadó.

S ez volt amaz ellenmondás, amely szemembe ötlött, midőn az antiklerikális könyvkereskedés által újólág kiadott munkának korrektúráját végeztem. Siettem a végrendeletet a többitől elválasztani s amazt egy új kötet számára tartottam fönn, hogy így a két csaló szerző ellenmondása ne legyen nagyon feltűnő. A végrendeletet Holbach bárónak egy másik munkájával kötöttem össze, amely „*A leálcázott Papok*” cím alatt a papságnak úgynevezett története akart lenni; az egész együttvéve Meslier lelkész neve alatt, egy botrányos kötetben jelent meg, amelynek a címe ez volt: „Milyenek a papok?”

Végre Holbachnak harmadik munkája „*Az általános erkölcsstan*” „*A természeti vallás*” címet kapott s a champagnei lelkész állítólagos munkáinak befejezését képezte.

Voltaire hazugságát tehát kibővítettem. Most azt kérdezem magamtól, miként történhetett, hogy az iskola-utcai kiadás 30,000 olvasója közül senki sem vette észre a csalást.

A köztársasági sajtó, amely a kiadványnak összeférceléséről tudomással bírt, a legnagyobb dicséretekkel halmozta el ez alkalommal az antiklerikális könyvkereskedést s „Meslier János munkái”-nak újból való kiadását igen hasznos vállalatnak nyilvánította. Az igaz, hogy a rossz könyvek terjesztése céljából alapított üzletünknek a demokratikus lapok szerkesztőségei előtt igen nagy volt a becsülete; jól fizette hirdetéseit; idézhetnék kiadóhivatalokat, melyeknek rokonszenves és ajánló közleményei, vallástalan pénztárunknak havonként 4–5000 frankjába kerültek.

Minthogy ez önvallomásokban szóba kellett hoznom az étrépignyi állelkészt, nem tehetem, hogy befejezésképpen el ne beszéljem ama nevetséges eseményt, amely e képzeleti papra vonatkozólag a konventben történt.

1793. november 17-én a konvent egyik tagja Cloutz Anacharsis, ez a szegény bolond, aki a forradalom legképtelenebb hazugságait s legmerészebb ábrándjait mind komolyba vette, a naturalisztikus bölcsészet e Don Quichotte-ja, fölment a szószékre s azt indítványozta, hogy Meslier Jánosnak „az első papnak, aki elég bátor és őszinte volt a vallás tévelyeit megtagadni,” emlékszobor állíttassék.

Az indítvány kiadatott a közoktatásügyi bizottságnak, amely az ügyben vizsgálatot tartott. Ámde a különös terv nem volt keresztülvihető, mert a bizottság könnyű szerrel meggyőződött, hogy a hittagadó lelkész sohasem létezett. Minthogy azonban az igazságnak beismerése a szabadgondolkodásra nézve hátrányos lett volna s minthogy ezáltal Voltairenek és Holbachnak csalása nyilvánosságra került volna; az ügyet szépen elfeledtették és a közoktatásügyi bizottság sohasem tette meg az ügyben jelentését.

Ismét csak Voltairenek és a szabadkőművességnek elvét követve résztvettem továbbá a pápaságra fogott legutálatosabb hazugságok egyikének kigondolásában. Értem ama gyalázásokat, amelyekkel IX. Pius emlékét bemocskolni akarták.

Már jóval előbb két olasz képviselő Petruccelli della Gatina és gróf Pianciani Lajos a tiszteletre méltó pápa ifjúságára vonatkozólag illetlen ráfogásokkal éltek.

Azok, akiknek mesterségük a rágalmazás, mindig kapva kapnak egy új rágalmon. A legkisebb pletykát is fölkapják s kényük-kedvük szerint fölfújják, a legkisebb dologból rövid idő alatt nagyot csinálnak.

A röpiratírók tehát néhány, aljas rágalmazási szándékkal elejtett szóra támaszkodva egy pár jelentéktelenebb gúnyiratot állítottak össze. Az e fajta iratok közönségesen Svájcban és Belgiumban szoktak megjelenni. Genfi tartózkodásom alatt szereztem magamnak néhányat és gondosan megőriztem.

Egyszer csak elérkezett az idő, amidőn fölhasználhattam.

Íme hogyan:

A montpellier-i kiadók, akik első röpirataim közléteivel és az „Antiklerikál” megalapításánál segítségemre voltak, 1881-ben egy olyan ügyletbe voltak keveredve, melyből csak folytonos káruk volt.

L*** languedoc-i gazdag szőlőbirtokos és tanácsnok kétszáz ezer frankot tett le a „Le Petit Éclair” („A kis felvilágosító”) című öt centime-os radikális napi lap megalapítására. A lap kiadásával megbízott Firmin és Cabiron, e végből körforgó sajtókat és egy tömöntő készüléket szereztek be, ami körülbelül harmincezer frankba került. Érdekükben állott, hogy nagy készülettel lássanak hozzá a dologhoz.

Ámde a spekuláció nem sikerült. Több hónap elmúlt s e languedoc-i radikális lap alig négy-öt ezer példányban kelt el s a befizetett tőkéből már közel nyolcvanezer frankot nyelt el.

Firmin és Cabiron a legnagyobb zavarban voltak. Semmi kilátásuk sem volt a sikerre. „A kis fölvilágosító” anyagi kiállításának költségei meghaladták erejüket; azon tanakodtak tehát, miként lehetne mégis hasznot húzni ez ügyletből, amelyre még mindig tekintélyes összeget lehetett fordítani.

Mint kiadók ismerték az „Antiklerikál”-nak fényes anyagi helyzetét.

Másrészt tudták, hogy az én irataim különösen délen földieim között nagyban el vannak terjedve. Eltökélték tehát, hogy engem rávesznek, hogy „A kis fölvilágosító” élére álljak.

Meglátogattak Párizsban.

A legfényesebb ajánlatokkal álltak elő. Fölajánlották igen szép fizetéssel a főszerkesztőséget; a munkatársakat tetszésem szerint magam választhatom; a tőkéből húsz ezer frank a lap újra alapítására fordíttatik; a többi százezer frank pedig a siker esetén egy év múlva az én birtokomba megy át. Ezek rendkívül csábító föltételek voltak. S ami a legfőbb, nem is kellett magam lekötelnem, hogy kizárólag csakis „A kis fölvilágosító”-nak fogom szentelni erőmet, folytathattam az „Antiklerikál” szerkesztését s ezentúl is írhattam röpiratokat és könyveket az iskola-utcai könyvkereskedés számára.

Elfogadtam az ajánlatot s a szerződést azonnal aláírtuk. L*** beleegyezett s elküldte a százezer frankról, a lap tőkéjének feléről, szóló részvényeket. Hogy e részvények egy év múlva készpénzzel beválthatók legyenek, a lapot bármi áron virágzásba kellett hoznom.

Azzal kezdtem, hogy a lapnak politikai irányát jellemző nevet adtam: „A köztársasági dél.” Azután állandó munkatársaim közül hármat magammal vivén, Montpellierbe utaztam.

Egyikök a tárca szerkesztését vállalta magára, amelynek újnak és botrányosnak kellett lenni.

Így jöttem arra a gondolatra, hogy a IX. Pius emlékét gyalázó, Svájcban gyűjtött piszkos gúnyiratokat most jól föl lehet használni. Ha tehát nem is én írtam, de én szolgáltatam az eszmét amaz undok regényhez, melynek címét ma csak szégyenelve tudom leírni.

A pápának legfőbb erénye a tiszta erkölcs; az elhalt pápát tehát úgy kellett föltüntetni, mint aki a kicsapongásokba teljesen el volt merülve. S ezért a gyalázó regény ezt a címet kapta: *IX. Pius titkos szerelmei*.

Ámde ez még nem volt az egész. Hogy a munka annál érdekesebb legyen, Meslier lelkészhez hasonló egyéniségről kellett gondoskodnunk. Ráfogtuk tehát, hogy a pápának egy, soha nem létezett titkos kamarása, kit Volpi Károly Sebestyénnek nevezünk, írja a regényt. Magam az állítólagos kamarás nevében egy levelet fogalmaztam, amely előszóul szolgált s a közönség félrevezetéséhez nagyban hozzájárult. Ez volt különben az én egész közreműködésem. Mindazonáltal, ha nem is én vagyok a regény szerzője, a csúful rászedett közönséggel szemben mégis engem terhel a legnagyobb felelősség. Semmi mentségem sincs: az első eszme az enyém, s a hazug és piszkos meséket is, melyeket a szerző az általa kigondolt személyekkel és kalandokkal kibővített, én gyűjtöttem és szolgáltattam.

Elértem célomat. A botrányos tárcacikkek fölbresztették a lap iránti érdeklődést. Én és munkatársaim nagyszámú s szerfeletti heveségükről nevezetes cikkeinkkel fenntartottuk hírnevét. Másrésztől elsőrangú távirati tudósításokról gondoskodtunk. „A köztársasági dél” csakhamar a legjobban értesült vidéki lapok egyike lőn. Két hét multával naponként huszonhat-huszonhét ezer példányban kelt el.

E lap megjelenését a francia demokrácia két vezérférfia üdvözölte.

Hugo Viktor ezt írta a szerkesztőségnek:

Párizs, 1881. április 21.

Kedves polgártársak, teljesen egyetértek Önökkel. Egyáltalán mindazokkal egyetértek, akik az ifjúságot a világosság és Franciaországot a szabadság felé vezérlik.

Hugo Viktor.

Blanc Lajos a következő levelet intézte hozzám:

Párizs, 1881. április 18.

Örömmel értesülök róla, hogy Ön Montpellierben „*A köztársasági dél*” cím alatt egy oly lapot készül megindítani, amelynek célja a köztársaságiakat a klerikalizmus ellen egyesíteni és a társadalmi kérdéseket fejtegetni.

Az ilyen irányú lappal szívemből rokonszenvezek. Fogadja testvéri odaadásom kifejezését.

Blanc Lajos.

Szóval az eredmény a laptulajdonosok minden reményét felülhaladta. A kiadók ujjongtak, a hitelező kezdte visszaszerezni a pénzt, melyet „A kis felvilágosító” mellett elvesztett.

A languedoc-i katolikusok, alig szükséges fölemlítenem, nagyon fölháborodtak. Tiszteletbecsület e körülmények között tanúsított magukviselésének; teljesen határozott állást foglaltak el. A gyalázó regény nevezetesen Héraultmegye jobb lelkű polgárai között nagy mozgalmat okozott, mindegyikök önmagát érezte megsértve a boldog emlékü pápa ellen intézett rágalomteljes támadások által. Alig három hét alatt a montpellier-i hölgyek tiltakozását több mint kétezerén írták alá.

Firmin és Cabirou pusztán csak az üzlet emberei voltak, ők a lapnak csakis anyagi állapotával törődtek. Semmi személyes gyűlölet sem vezérelte őket az egyház ellen.

Midőn látták a regény által provokált tiltakozásokat, arra kértek, hogy abba hagyjam. A „*köztársasági dél*”-nek a hírneve meg volt alapítva; sokan becsülték, mint jó híradót s közönséges cikkei is igen élvezetesek voltak.

Kötelességemnek tartom a laptulajdonosok igazolására e nyilatkozatot közrebocsátani. Firmin, Cabirou és L*** a föllázadt közvéleménynek hódoltak, midőn engem sürgősen arra kértek, hogy a gyalázó tárcacikkeket beszüntessem.

Ami engemet illet, én el voltam vakulva. Dühöm a vallás ellen olyan volt, hogy kész voltam neki saját érdekeimet is föláldozni. Nem akartam ez urak akarata ellen cselekedni, beszüntettem a regényt; de az *Antiklerikál*-ban, amelynél én voltam az egyedüli úr, újra kezdtem közölni, s „*A köztársasági dél*” főszerkesztőségéről lemondottam.

Midőn Firmin és Cabirou a közjegyzői okiratot, mely egy pár hó múlva százezer frank jutalmat biztosított számomra, négy darabra szakítva megkapták, bámulatukból nem tudtak magukhoz jönni. Ők tudták, hogy a pápaság ellen hallatlan gyűlölettel viselkedem, de azt még sem hitték volna, hogy e dühöngésemben ily igazán ritka anyagi előnyöket eltaszítok magamtól.

Mivel közreműködésem nagyban elősegítette a lapnak fölvirágozását, kértek, hogy ne hagyjam el őket, figyelmeztettek, hogy „*A köztársasági dél*”-nek biztos keletje lévén a vidéken, bizonyára a legszebb jövőnek néz elébe; megmagyarázták, hogy a lapot túlzások nélkül is lehet szerkeszteni, szóval minden követ megmozdítottak, hogy visszatartsanak. Én azonban megmaradtam elhatározásomnál s véglegesen visszamentem Párizsba.

Körülbelül május közepe táján lehetett, hogy „*A köztársasági dél*” félbeszakította a IX. Pius ellen írt regényt. Harmadfél hónapra rá, július 30-án a pápa unokaöccse Firmint és Cabirout velem együtt a bíróság elé idézte. A bíróság előtt úgy nyilatkoztak, hogy ők csakis a sajtójukat engedték át a közlemény számára; s ezt állítván csak tiszta igazságot mondtak. A valódi bűnös ebben a dologban, ismétlem, én voltam.

Ezentúl a Svájcban gyűjtött gúnyiratokat én magam személyesen használtam föl. A regény után, melyet az állítólagos kamarásnak Volpinak álarca alatt egyik barátom írt, most én magam írtam egy három kötetes munkát, melynek a címe: *IX. Pius a történelem előtt*; e munkában a szent atya ellen, különösen mint vallásfő és politikus ellen dühöngtem; az erkölcsaire vonatkozó rágalmak csak egy pár lapot tettek ki.

Gyakran kértek már, hogy *IX. Pius titkos szerelmei*-nek szerzőjét megnevezzem. Mindannyiszor megtagadtam, minthogy a szerző, még mikor barátok voltunk, igen megkért, hogy sohasem tegyem közzé a nevét. Ma ez ember ellenségem lett; megtérésem, maga után vonván az antiklerikális könyvkereskedés bezárását, felbőszítette ellenem, nem tudja megbocsátani, hogy egy oly üzlet megszűnését okoztam, melyben négy év alatt körülbelül hatvanezer frankot szerzett. E hevesége azonban nem igazolhatná a titkoszégést, melynek különben amúgy sem volna valami haszna. Maga a munka rossz, ezt kell kárhóztatni: mit érdekli a tisztességes embereket, hogy ez vagy amaz ember a szerzője?

Különben az írói világban tudják, hogy ki az. Régi cinkostársam ugyanis Fouquier Henrik közeli rokona előtt bevallotta, hogy ő ama gyalázatos regénynek szerzője és a „*XIX. Század*” nem tartván kötelességének e bizalmas vallomást titokban tartani, megnevezte az írórt s igen részletes adatokat is közölt róla.

De elég legyen ez aljasságból.

Minden bevezetés nélkül a hazugságok más nemére térek át: az írott rágalmak után vegyük elő a szóval elmondott hazugságokat.

A szabadgondolkozó társulatok sokszor szólítottak föl, hogy városukban nyilvános fölolvasást tartsak; e nyilvános összejövetelek alkalmával az antiklerikális pártok mind előtérbe jutottak s hatalmas propagandát csinálhattak.

A meghívást, ha csak tehettem, mindig elfogadtam. Vallásellenes előadásaim kedvenc tárgyát az „Inkvizíció bűnei” képezték. E tárgyról egy hosszú értekezést készítettem, melyet tetszésem szerint nyújthattam vagy megrövidíthettem, úgy hogy a hallgatóság hangulata szerint három negyed órától egész két óráig beszélhettem.

A két utolsó század valamennyi protestáns gúnyiratíróját fölhasználtam, akik sz. Domonkos rendjére, tudvalevőleg, töméntelen sok rágalmat rákentek.

Be van bizonyítva, – például – hogy Galileinek soha egy haja szála sem görbült meg; mégis az egyház ellenségei abból, hogy a föld forgására vonatkozó híres fölfödözése előbb megvizsgáltatott, azt következtették, hogy a tudós a kínpadra került.

Mily mohón kaptam e hazugságon! s mily fölháborodással terjesztettem!

Főhősöm azonban Bronó Jordán, a XVI. századbeli hitehagyott szerzetes volt.

Különféle encyclopediák nyomán a barbár középkorban szokásos kínzások összes nemeit összeállítván, Brunó vértanúságát úgy festettem le, mint aki ez elmúlt időkben használatos kínzásokat egytől-egyig mind átszenvedte. A változatos leírások hallatára a hallgatóság szörnyen megütközött. Volt is miért; a kínzásoknak, melyeket Brunó az én előadásom szerint átszenvedett, egyetlenegy neme is elég lett volna, hogy öt tízszer is megölje.

Ezen előadásaim folyamán, melyekben kényem-kedvem szerint nagyítottam, őrizkedtem megemlíteni, hogy az elkövetett néhány kegyetlenség nem a vallásnak, hanem magának a kornak tudandó be, s hogy a középkor bakói nem a pápának vagy a püspököknek, hanem világi hatóságoknak szolgálatában állottak. – Ha a megkezdett irányban továbbra is megmaradok, úgy hiszem, hogy végre Cartouche-ból³ is szabadgondolkozó hőst csináltam volna, s azt állítottam volna, hogy a papok áldozata lett, s hogy ezek voltak, akik kínozva faggatták, s kerékbe törették.

Jöhet még idő, amidőn valamely antiklerikális fölolvasó, a francia parasztlázadás borzalmait festvén, – mint szokás – egész biztosan azt fogja állítani, hogy a XIV. század szocialista parasztjai nem voltak mások, mint Franciaországot bebarangoló vérszomjas kapucinusok. És a szónok, aki Beauvoisis lovag történetét fogja elmesélni, akinek a feleségét és gyermekeit arra kényszerítették, hogy férje, illetve atyjuk megsütött és véres húsát egyék, biztos tapsoló hallgatóságra számíthat, ha e köztársasági kegyetlenséget ügyesen valamely híres főpapra vagy valamely szerzetesrend alapítójára fogja.

Egy vásár alkalmával láttam egy embert, aki mindenféle kínzási eszközöket mutogatott. A többi között egy kettős köröm alakú eszközt mutatott, amelyet valamely észak-franciaországi városban vett, s amely, mint mondá, egy régi bakónak a hagyatékából való volt. Ez irtózatos készülék ama barbár időkben hihetőleg arra szolgált, hogy vele az erkölcstelenséggel vádolt személyek emléit szaggassák.

Kölcsön vettem, lakatosomnál megcsináltattam hasonmását, s fölolvasásaim alatt köröztettem a teremben.

Első alkalommal azt mondtam: Polgártársnök és polgártársak! e kínzó készülék, melynek neve *araignée* vagy *arrache-seins* (pók vagy mellszaggató) hasonló ahhoz, amellyel az abbevillei bakó a papok parancsára Lefebvre de la Barre, ifjú szabadgondolkozót kínozta.

A kínzó eszköz iszonyú hatást gyakorolt.

Az eredmény által fölbátorítva a következő alkalommal jeleztem, hogy a Somme megyében szerzett kínzó eszköz valószínűleg maga az eredeti, amellyel stb.

A harmadik felolvasásnál az *araignée* már úgy szerepelt, mint a szabadgondolkodás ereklyéje.

Nem tudom, hogy e kínzó szer hová lett. Lehet, hogy valamelyik antiklerikális egylet megszerezte s őrzi mint valami drága kincset.

Ha csakugyan így van, sietek az érdekelteknek tudomására hozni, hogy először is az ifjú La Barre-nak sohasem szaggatták a mellét – az egészet csak a „*Jelszó*” egyik szerkesztője, Lepelletier Ödön gondolta ki, – s másodszor a szóban levő kínzó eszközt öt évvel ezelőtt Mazet párizsi lakatos (lakik rue de Bièvre 6.) készítette ötven frankért. Megjegyzem, hogy Mazet nem tudta, mire való lesz a tárgy, amelyet nála készítettem, s ha e könyvet olvassa, ugyancsak csodálkozni fog rajta, hogy a műhelyéből kikerült különös remekmű antiklerikális ereklyévé lett.

³ Cartouche Lajos Domonkos, híres francia rabló, szül. 1693-ban, s kivégeztetett 1721. nov. 28.

Ilyenek a főbb hazugságok, amelyeknek terjesztésében öntudatosan résztvettem.

Meg kell említenem továbbá a protestáns gúnyíratírók által kigondolt egy pár elavult mesét, melyeket én friss lével föleresztve újra kiadtam, ilyenek: a nő-pápa Joanna, Cadière Katalin ügye, a X. Leo ellen költött rágalmak stb. stb.

A lelkiismereti ügyekre vonatkozó teológiai könyvek is, anyagot szolgáltatottak az ócsárlásra. E könyvek latin nyelven vannak írva, így tehát nagyon könnyen lehetett azokat rosszhiszeműleg fordítva eltorzítani. Semmi sem könnyebb az ilyen esetekben, mint a szöveget elcsúrní-csavarni, a teológusok felfogását túlhajtani, s a közönség szemérmét undok kifejezésekkel, melyeket az olvasó azonnal a papságnak tulajdonít, szántsándékosan megsérteni. Így azután a gyógytannak is bármely fejezetét el lehet torzítani s teljesen utálatossá tenni.

E piszkos dolgoknak ezt a címet adtam: „*A papneveldek titkos könyvei.*” Bert Pál adott nekem reá példát; örömmel utánoztam és boldog voltam, hogy a kedélyeket megmetyelyezhettem, s őket megcsalva az enyészet szélére vezethettem.

Ebben a szellemben tartottam több fölolvast a gyónásról. El voltam tökélyre a túlzást a végletekig hajtani: szerintem a papok mind hűtlenül szolgáltatták ki e szentséget, az apostolok mind Judások voltak.

Pedig én bárkinél is jobban tanúskodhattam volna amellet, hogy a papok a gyónási titkot el nem árulják. Ámde e bolond órákban nem jutott eszembe saint-louisi gyóntatóatyám, eme jó pap, aki midőn látta, hogy szentségtörő módon járulok az áldozáshoz, majdnem meghalt, de még sem nyitotta fel száját, hogy bajának titkos okát elárulja.

Oh, vajon jóvá tehetem-e töméntelen sok gonoszágomat?

Egyik hazugságom utóbb mégis igazság lett. Elég szemtelen voltam istentelen regényeim egyikét Szent Atyánknak, XIII. Leo pápának megküldeni. Midőn e küldeményről barátaim egyikével beszéltem, azon gondolatom támadt, hogy jó volna szélnek eresztetni a hírt, hogy a pápa kiátkozott; barátom legott fogta magát s azt a hamis hírt kezdte terjesztetni, hogy egy római katolikus lap közölte, hogy munkám az indexbe került. E gúnyból közölt hamis hír megvalósult.

Erre a pápaságot neveltségessé teendő egy kiközösítési hamis bullát tálaltam föl a közönségnek. Valamennyi köztársasági lap közölte e bullát s vetélykedve gúnyolódtak a Vatikán felett. No hát e gúnynak ma élet kell venni; e makaróni stílusban⁴ írt okmány nem a Vatikánból érkezett. Üssétek csak föl, kedves íróársaim Sterne-nek nagy képzelődéssel írt munkáját, a *Tristam Shandy*-t, ott a LXXVII. fejezetben megtaláljátok az én egész kiközösítési bullámat. Ez éppen olyan, mintha valaki Crac báró egyik *recette*-jét mutatná be, mint hiteles okmányt.

Mindazonáltal sietek kijelenteni, hogy én köztársasági íróársaimat nem tartom annyira tudatlanoknak, hogy ők nem gyanították volna bullám eredetét. Legtöbben közülök bizonyára ismerték a forrást, ahonnét vettem. De ők e fogást kitűnőnek találták s ez új csaláshoz sietve büntársakul szegődtek. Egy hazugsággal több vagy kevesebb vajon mit számít ez az állítólagos igazság embereinél?

Végre e vallomásaim befejezésül még egy pár mesét fogok elbeszélni, melyeknek, mint mindig, a papok adták meg az árát, de amelyeknek mentségül enyhítő körülményekre hivatkozhatom. Egy fölültetésről van szó.

A párizsi ultra-szocialista lap, a „*La Bataille*,” nekem jött, mivel néhány forradalmárnak pöre alkalmával nem éppen nagy lelkesedést fejtettem ki egyik-másik vádlott mellett, akiknél jó erős börtönszagot éreztem. A *La Bataille* arról vádolt, hogy a kollektivistákról elterjesztett rágalmaknak nagyon könnyelműen hitelt adtam, s az e fajta mesebeszédekkel szemben nem elég óvatosságot tanúsítottam.

⁴ Keverék, különféle idegen nyelvű kifejezésekből, melyek mind latin hangzású végzetet kapnak.

Föltettem magamban, hogy a szocialista lapot fölültetem.
Körülbelül ilyen tartalmú levelet intéztem a főszerkesztőhöz, Lissagaray-hoz:

Uram!

A párizsi érsek magántitkárainak egyike vagyok. Bizonyos okokból, melyeket önnel nem közölhetek, szívem mélyéből utálom előljáróimat.

Megengedi, hogy becses lapjához munkatársul beálljak?

Le fogom leplezni mindama cselszövényeket, melyek az érsekségben szövődnek, s ezért semmi jutalmat sem kívánok.

Ha munkatársának elfogad, közölje velem egy szóval a szerkesztői üzenetekben.

Magától értetődik, hogy nem fogja kutatni, ki vagyok.

János Péter.

Másnap a *La Bataille*-ban e pár szót olvastam:

„János Péter úrnak. Nagy örömmel vesszük.”

Legott megkezddtem tudósításaimat. A legszörnyűbb képtelenségeket küldtem a *Bataille*-nak, s megjegyzés nélkül mindent közölt.

Elbeszéltem a többi szép dolgok között, mint jöttek Ferry Gyula és Simon Gyula egész titokban Guiberthez s mint egyeztek meg abban, hogy Richard lesz a bíbornok utódja. Hazugság volt az egész s mégis a köztársasági lapok sorba hozták.

Más alkalommal azt írtam, hogy a Notre-Dame kanonokjai földalatti helyiségekben összejönnek, a régi kínzó eszközöket tisztogatják s azokat, arra számítva, hogy a legitim monarchia legközelebb vissza fog állíttatni, újra használni készülnek.

Valamennyi értesitésem, amit a *Bataille*-nak küldöttem, mind ily hazug volt. S a lap mégis közölte! S a többi párizsi lapok utána. Csak a *Temps* gondolta és mondta, hogy Lissagaray és munkatársai el vannak vakulva.

Ezen örült tudósítások majdnem egy hónapig tartottak. Az *Antiklerikál* társszerkesztői, valahányszor egy levelet „János Péter” aláírással adattam föl a postára, majdnem megfúltak neveltükben. Mindenki meg volt győződve, hogy másnap már a *Bataille*-ban fogja olvashatni.

Végre beleuntam; János Péter megszűnt az érsekség cselszövényeit leleplezni.

E kalandos esemény bizonyítja, mily szívesen fogad a köztársasági sajtó akármilyen rágalmat, ha az a papság ellen van intézve.

Nem képzelni mily ösztönszerűleg egyetértének e tekintetben a szabadgondolkozó írók. A legjelentéktelenebb lapban közölt legapróbb hazug hír a legrövidebb idő alatt egész Franciaországot befutja s mint a kis szikra lobogó lángra gyúl.

Ha a konzervatív lapok is ennyire egyetértének s a megrágalmazottak védelmében ily serénységet fejtenének ki, a rágalmozóknak nem volna oly könnyű a játékuk.

Bármint legyen is a dolog, én, aki eddig Voltaire elméletét követtem, kötelességemnek tartottam ma személyes hazugságaimat bevallani, hogy azok hatását, ha még nem késő, meggyöngítsem.

Ezen vallomásaim után azonban, midőn a felelősség mérlegén gonoszságaim serpenyője oly irtózatosan meg van terhelve, engedje meg a tisztességes közönség, hogy a másik serpenyőbe egy igazságot vessek, amelyhez mindig hű maradtam; ez az egyedüli jó cselekedet, melyre minden vétségeim dacára jogosan hivatkozhatom.

Van egy női szerzet, mely iránt mindig tisztelettel viseltetem. Olvassa bárki irtózatos röpirataimat és gonosz lapjaimat, egyetlenegy támadást sem fog találni, melyet a paulai szent Vincéről nevezett nővérek ellen intéztem volna. Miként történt, hogy a szeretet leányainak erénye titkos csodálatra gerjesztett? nem tudom, nem vagyok képes megmagyarázni, miután

akkor teljesen lelkiismeretlen voltam. Annyi tény, hogy e benső csodálat uralkodott fölöttem s erősebb volt dühöngő szabadgondolkozásom minden ösztönzésénél.

Vajha ma az igazsághoz való őszinte visszatérésem a becsületes emberek becsülését számomra visszaszerezhetné!

És ne sajnálkozzanak fölöttem! ne gondolják, hogy e nyilvános vallomás nehezemre esett!

Nem; éppen ellenkezőleg, érzem, hogy mióta e sorokat oly örömmel megírtam, súlyos tehertől szabadultam meg.

Boldog vagyok, hogy rabláncomat összetörtem, s én sajnálkozom egykori aljasságom szerencsétlen bűntársai fölött, akik gonoszságuk igáját még mindig viselik, s nincs bátorságuk, hogy azt nyakukról lerázzák.

IX. A gonoszság propagandája

A propaganda szervezete. – A Petite République française. – Két gyermek-bakó. – A gonoszság munkásai. – A hitehagyott papok. – A családok. – A túlzók. – Az önzetlenség. – A montreuil-sous-boisi antiklerikális nevelő intézet.

Minthogy egyike voltam a gonoszság legszenvedélyesebb terjesztőinek, kötelességem e propaganda szervezetét megismertetni.

A vallás ellen indított hadjáratom kezdetétől fogva szükségesnek tartottam mindenekelőtt oda törekedni, hogy irataim a kis városokba és a falvakba eljussanak.

E terv keresztülvitelére eltökéltem jó haszon biztosítása mellett igénybe venni a legelterjedtebb párizsi és vidéki lapok közvetítését.

Legelőször is a *Lanterne* szerkesztőjét, Mayer Jenőt kerestem föl, és a következő ajánlatot tettem neki:

– Önöknek a vidéken három vagy négyszáz elárusítójuk van, akiknek lapjukból naponként tekintélyes számú példányokat küldenek. A vasúti árszabályok értelmében minden egyes küldeménynél bizonyos számú kilogrammra van joguk, s küldeményeik ritkán ütik meg e súlymértéket. Nos hát, nekem vannak röpirataim, melyeket lapjuk elárusítói bizományba vehetnének, miért ne lehetne ezekkel a csomagjaik számára engedélyezett súlyt kiegészíteni? Így Önök minden költség nélkül küldnék azokat elárusítóiknak. Az elárusítók az el nem adott példányokat bizonyos idő múlva ugyanazon módon Önöknek visszaküldnék. E kombináció mind a két félre rendkívül előnyös.

Mayer ráállott s azóta nemcsak lapját árulta ügynökeinek, hanem az *antiklerikális könyvtár* röpiratait is. Az iskola-utcai könyvkereskedés ellátta könyvekkel, füzetekkel, összes kiadványaival, – és a *Lanterne* kiadóhivatalából valóságos postahivatal lett.

Ily módon a szerkesztőség könyvkereskedői bizományos lett.

A kombináció előnyeinek átértése végett jó lesz az olvasót a vidéki könyvkereskedés részletes körülményeibe beavatni.

A vidéki kis könyvkereskedő csak nagyon ritkán fordul közvetlenül a fővárosi kiadókhöz. Ennek az oka igen egyszerű: a kiadók a másodrendű elárusítóknak közönségesen nagyon csekély nyereséget, harminc, gyakran huszonöt sőt csak húsz százalékot engednek, minthogy az árleengedés a megrendelés nagyságához van mérve. Már pedig e kiskereskedők elárusítása magában véve igen szerény. Ha tehát közvetlenül a kiadóhoz fordulnának, a könyvek szállítási költségei legbiztosabb jövedelmüket fölemésztenék.

Érdekükben áll tehát különféle megrendeléseiket egy párizsi bizományosnál megtenni, aki bejárja a különféle kiadókat, megveszi a könyveket, melyekre a megrendelőnek szüksége van, s így összegyűjtve egyszerre küldi meg neki, ami a szállítási költségeket jelentéktelen összegre olvasztja le.

Másrésről pedig, minthogy a bizományos ugyanazon kiadónál több vidéki megrendelő számára vásárol egyszerre, s minthogy az ilyen vásárlások készpénzen eszközöltetnek, ő sokkal nagyobb kedvezményben részesül, mint aminőben a megrendelést tevők külön-külön részesülhettek volna.

A vidéki könyvkereskedő és a párizsi bizományos tehát egymásra vannak utalva; s e szövetkezés mindegyikükre nézve előnyös.

Szorgalmasan tanulmányoztam a kérdést, s az én tervem a közönséges bizományi rendszert még jobban tökéletesítette, amennyiben a szállítási költségeket teljesen megszüntette.

Ezenkívül a vidéki kis könyvkereskedők számára kétféle jelentékeny előnyt biztosított: 1. mivel a lapot számlára kapták, a könyvekért és füzetekért sem kellett előre fizetniök; 2. semmit sem kockáztattak, mivelhogy a lap kiadóhivatala, mint a kiadványok központi letéteményese, az el nem adott példányokat visszafogadta s azokat vagy visszaszolgáltatta, vagy pedig ismét minden költség nélkül más elárusítónak küldhette.

Ezen nagyban űzött elárusítási eljárás mellett senki sem vesztett: mindenki csak nyerhetett.

Az utolsó falusi boltosok, papírkereskedők, dohányárusok, stb., akik mellékkeresetképpen eddig csakis a lapokat árulták, most már röpiratokat, képes füzeteket, és könyveket is tartottak, mint a fővárosi könyvkereskedők. Miután semmit sem kockáztatva nyereségük növekedett, napról-napra jobban és jobban ragaszkodtak ama lapokhoz, melyek kiskereskedésüket mindinkább jövedelmezővé tették.

Másrésről az elárusítók mindinkább növekedő buzgalma magát a lapot is emelte, s ennek is az új vállalatból nagy nyeresége lett. A kedvezmény, amelyben az antiklerikális könyvkereskedés a *Lanterne*-t az elárusítás fejében részesítette, a kiadók közt eddig hallatlan: 40 százalékot tett ki.

S végre a kiadó a kifejtett eljárás mellett tízszer annyit volt képes eladni, mint a nélkül.

A radikális *Lanterne* nem volt az egyedüli köztársasági lap, amely rendszeremet kitűnőnek találta s munkáimat s társaimét ily tömegesen terjesztette. Az opportunistá *La Petite République Française* (A kis francia köztársaság) követte példáját s maga is el volt bájolva a művelet anyagi eredményétől.

A vallástalanság talaján intranszigensek és mérsékeltek egyetértének.

És azután – kell-e mondanom? – az anyagi haszon mind a *Lanterne*-re mind pedig a *La Petite République*-re nagy vonzerőt gyakorolt.

Nem képzelik, mily hasznot hajtott nekik az antiklerikális könyvkereskedés.

A *Lanterne* ez úton 3–4000 frankot szerzett havonként tisztán, nem számítva elárusítóinak külön nyereségét. A *Petite République* majdnem ugyanannyit.

De ez még nem az egész. Kombinációm a legelterjedtebb vidéki republikánus lapok is elfogadták. A konzervatívok sokszor kérdezték, miként juthattak az iskola-utcai könyvkereskedés kiadványai a legjelentéktelenebb falucskákba. Ma már szívesen elárulom ezen egyedül álló könyvterjesztés titkát.

Például egy ötvenezer lakossal bíró városban megjelenő lapnak ez istentelensége kiadójával évi 30,000 egész 35,000 franknyi leszámolása volt.

A nagy városok lapjai az antiklerikális könyvkereskedés útján mesés pénzösszegeket szereztek.

Midőn megtérésem híre mint a villám fénye elterjedt, s ama könyvkiadó üzletre halálcsapást mért, a párizsi és vidéki republikánus sajtó egy szívvel egy lélekkel lármás átkozódásokba tört ki ellenem. Megöltem a fejős tehenet. Az ilyen bűnöket nem bocsátják meg.

Ama lapok között, melyek ellenem törtek, a *Lanterne* tűnt ki leginkább az ő hevességével és dühével. Módnélküli haragja arányban volt ama pénzösszegekkel, amelyekhez általam jutott.

A *Petite République* szerkesztője, Roussen, nem mulasztotta el firkászait utasítani, hogy meghurcoljanak. Ez emberekből a hála utolsó szikrája is kialudt.

Ez aljas dühöngés nem vált Roussen-nak javára. Ő megvette a Porquerolles szigetet s kétségkívül az én révemen szerzett pénznek egy része is e vételre fordított. Egyik munkatársa, Quentin, a közsegélyző egyesület igazgatójává lévén, kieszközölte, hogy a sziget benépesítésére nagyszámú elhagyatott gyermek küldessék. Roussen e telepítvényből valóságos fegyhelyet csinált, ahol e szegény lényeket kínozták, alávaló módon kihasználták

el annyira, hogy a bíróságnak közbe kellett lépni és a szegény áldozatokat a gyűlöletes kínzók kezeiből kiszabadítani.

Ki hinné? e pokolnak igazgatója egy nő, Lapeyrère asszony volt. E nő, néhány Pierre Ninous név alatt megjelent antiklerikális regénynek szerzője, megtetszett a *Petit République* szerkesztőjének; a szerkesztő udvarolt neki s megbízta a tárca szerkesztésével. A nő férjével szakított s köztársasági módon Roussenné lett. E cifra pár követte el ama gyalázatos gonosztetteket, melyeket pártkülönbség nélkül az egész sajtó kárhoztatott s „a porquerollesi botrányok”-nak bélyegzett.

Lapeyrère vagy Roussen asszony, amint tetszik, csak nem rég azt mondta, – aki akarta, hallani, hallotta – hogy ő vonzó regényeket akarván írni, alakjait az életből veszi. E szerint tehát hihető, hogy ő Roussennek a porquerollesi kínzásoknál azért segédkezett, mert egy új regény megírására készült, amely talán legközelebb meg fog jelenni. A címe aligha nem ez lesz: *A gyermek-bakók*.

Nem szívesen foglalkoztam ily sokáig a gonoszság propagandájának anyagi oldalával. Ámde szükségesnek tartottam számokkal szolgálni s egyes részleteket közölni. Kívánatos volna, hogy a konzervatív sajtó is éppen így szervezkedjék a jó terjesztésére.

Az imént ismertetett szervezkedés a szabadgondolkozás táborában ma általános.

Hej! meg van mondva, hogy a sötétség fiai ügyesebbek a világosság fiainál.

Ó, ki fogja fölírni a szunnyadó katolikusokat. Ha a nép rossz könyvekkel el van árasztva, az azért van, mert a gonoszok minden vállalatukban meglepő tevékenységet tudnak kifejteni. A konzervatívok nagyon is bizakodnak ügyük jóságában. Elfelejtik a régi közmondást: „Segíts magadon, és az Isten is megsegít.”

Egy pár szót még az istentelen ügy munkásairól.

Ezek három osztályba sorozhatók: *a volt papok*, akik miután hitehagyók lettek, csalódásaik miatt elkeseredtek; *a kétkedő csalók*, akiknek a gyalázás multság s akik játékot űznek abból, hogy a legképtelenebb meséket kigondolják; *a túlzók*, akik tele vannak lelkesedéssel és valamit a fejükbe vesznek s saját képzelődésük agyrémeit jóhiszeműleg igazaknak tartják.

A hitehagyott papok bizonyos kényszerűlt szenvedélyességgel tűnnek ki; ők úgyszólván reá vannak utalva, hogy dühöngjenek. A velök érintkezők könnyen észreveszik benső küzdelmeiket. Ösmertem egy pár ilyen megugrott papot. Tanúja voltam szenvedéseiknek és keserőségeiknek. Nagyon sajnálatra méltók.

A hívők, ösztönszerűleg, ellökik maguktól, s az istentelenek nem szívesen látják.

Ezek a legszerencsétlenebb emberek a világon. Ha nem a méltatlanok legutolsója, hanem egy paulai Vince volnék, oly egyletet alapítanék, amely e szerencsétlen bűnösök visszatérését megkönnyítse. A feladat könnyebb volna mintsem az ember gondolná; nem képzelni, mennyi csalódáson mennek keresztül e hitehagyottak minden cél nélküli életükben. Meg vagyok róla győződve, hogy ha e kérdéssel komolyan foglalkoznának, majdnem valamennyit vissza lehetne vezetni. Különben is nem sokan vannak.

A csalók, azok százával vannak. Századunkat a kétely rákfenéje emészti. Úgy hazudnak ma, hogy szinte élvezet s azt mondják, hogy ez multságos.

Az én munkatársaim is nevték a közönséget, amelynek számára a sok szemtelen hazugságot írták, milyenek: *Tropmann titka*, *Marat vagy a forradalom hősei*, *IX. Pius titkos szerelmei*, *Az Orleansok botrányainak története*, stb.

– Mit fogunk mesélni az együgyű népnek legközelebbi füzetünkben? – szokták volt kérdeni.

S a legkülönösebb kalandokat gondolták ki. *Tropmann titka* szerint maga III. Napóleon is közreműködött a Kinck család meggyilkoltatásánál Langloi mezején Pantinban. E bűntény iszonyú politikai titkokat takart s Tropmann, aki csak formailag lett föláldozva, nem fejeztetett le.

Minden bolond gondolatot nagy örömmel üdvözöltek, mihelyt arról volt szó, hogy az együgyű olvasót rá kell szedni.

Láttam „történeti” regényeket gyártani, amelyeknek szerzői a mese szerkesztésénél hasukat fogdosták.

Midőn *Marat vagy a forradalom hősei*-nek, tervét vázoltuk, én és munkatársam valóságos vakmerőséget követtünk el a közönség hiszékenységével szemben. Annyira mentünk, hogy Marat-t Théroigne de Méricourt atyjaként szerepeltettük.

Az Orleansok botrányainak története, melyben ugyan nem volt részem, de amelynek keletkezését, s ennek minden körülményeit figyelemmel kísértem, a legmerészebb család netovábbja.

E hóbotos koholmánynak első eszméje egyik volt barátom- és elvtársamtól származik, aki ma Párizs városának képviselője; a főszerkesztője pedig a boulevard színház egyik hírneves népdal költője.

Valahányszor valami komikus képtelenséget kigondoltak, majd csak hogy agyon nem nevelték magukat, s csak afölött tanakodtak, miként hitessék el a közönséggel.

Így lett az Orleans család a legszonyatosabb bűnökről vádolva; s a szerzők látván, mily előszeretettel van a közönség a munka iránt, örömükbe így kiáltottak:

– Rajta! az emberek butasága nem ismer határt!

A ráfogás eme virtuózain kívül vannak még, engedjék meg, hogy két oly szót kössek össze, amelyek sehogysem illenek össze – vannak, mondom, „őszinte hazugok.”

Igen, ősmertem ilyen különös szerzőket, akik annyira vitték, hogy képzeletük szüleményeit végre maguk is igazaknak tartották. Ezek a legmagasabb fokban exaltált emberek. Meglepő komolysággal oly esztelenségeket állítanak, amelyek soha másutt, csakis az agyukban léteztek, de azért ők egészen jóhiszeműleg igazaknak tartják s biztosra veszik.

E *túlzók* megérdemlik, hogy külön osztályoztassanak. Ezek közönségesen olyan emberek, akik az élet küzdelmeiben sokat szenvedtek; az erkölcsiséget csak negélyzik. Az ember azt hinné, hogy gonoszak; a viláért sem; ezek a legjobb emberek a világon, magán viszonyaikban szinte túlságosan jók, előzékenyek és barátságosak.

Ezen ábrándos politikusok egyike az antiklerikális könyvkereskedés számára füzeteket írt. A kommün idejében szerepet vitt s kétségkívül a nyomorúság volt erőszakos nézeteinek az oka; különben rendkívül becsületes ember lévén nem tartozott azok közé, akik a forradalom alatt meggazdagodtak. Mindig szegény maradt.

Az iskola-utcában gyakran meglátogatott s átnézte velem kéziratát.

„Történeti regényeinek” egyikében Bonaparte Napóleont, mint elnököt az államcsíny előtti időből szerepeltette, aki, szerinte, amellet, hogy a köztársaság ellen izgatott, igen víg életet élt.

Elbeszélésének egyik részlete körülbelül így hangzott:

„... És ez este a herceg-elnök, hogy a politikai gondoktól kissé megpihenjen, Montaland Céline-hez menekült vacsorálni.”

– Biztosan tudja Ön azt, amit állít? – kérdezem a szerzőtől.

– Egészen biztosan.

– De hát nekem úgy látszik, hogy 1851-ben Montaland Céline még nagyon fiatal volt arra, hogy Napoleon Lajost vacsorára fogadhassa volna.

Fölütöttük „A kortársak névtárát.” Montaland Céline is benn volt, s születési ideje: 1843. augusztus. 1851-ben tehát nyolc éves volt.

Emberem anélkül, hogy zavarba jött volna, fogja a tollat, áthúzza kéziratában a színésznő nevét s legott egy tíz évvel idősebbet ír helyébe: Lagier Zsuzsannát.

Néhány napra rá tréfálva azt kérdezem a szerzőtől:

– Nos Lagier Zsuzsanna gyakran ebédel-e az ön regényében Bonaparte Napoleon herceggel?

Csodálkozva rám néz és azt mondja:

– Ön, úgy látom, gúnyolódik. Talán csak nem kételkedik abban, hogy a herceg az államsíny idejében Lagier Zsuzsannával benső viszonyban élt? De hát hiszen semmi sem bizonyosabb, mint ez!

Az egész világ beszél róla, s ami engem illet, teljesen biztos vagyok benne.

Nem bántottam többé. Emberem beleélte magát abba, amit egyszer kigondolt s most már meg volt róla győződve.

Megjegyzendő azonban, hogy az ilyen természetű emberek nem mindennapiak.

Az én munkatársaim nagyjából tökéletes szkeptikusok voltak.

A gonoszság terjesztése nem mindenkire nézve jövedelmi forrás. Én a magam részéről, midőn a vallást üldöztem, ezt mindig teljes önzetlenséggel tettem.

A szabadgondolkozó társulatok tudják, hogy én soha egy centimet sem tartottam fönn magamnak fölolvadásaim jövedelméből, pedig a mi antiklerikális szónokaink legtöbbször igen szép pénzt szerzett magának ékesszólásából. Gyakran történt, hogy Párizstól 500 egész 800 kilométernyi távolságban levő városokba mentem laikus egyletek javára fölolvadásokat tartani, anélkül, hogy csak az útiköltségeket is megtérítettem volna magamnak.

Ezen eljárással igen sok ellenséget szereztem magamnak a szabadgondolkozó párt vezérférfiai között. Azt terjesztették rólam mindenfelé, hogy könnyen tehetem, mert hisz tömegtelen sok pénzt szereztem már, s 25–30 ezer frank évi jövedelemmel rendelkezem.

Mi sem volt valótlanabb, mint ez. Nekem soha egy sou vagyonom sem volt. Az antiklerikális könyvkereskedésnek – igaz – tekintélyes vagyona volt összehalmozva árucikkek és cliché-k alakjában. A folyó jövedelem mindig csak arra szolgált, hogy azokat gazdagítsa, akik ma a legdühösebben lármáznak ellenem; e kiadó üzlet pénztára a propaganda céljaira mindig nyitva állott és sokan azok közül, akik ma gyaláznak, nem egyszer vájkáltak saját magán pénztárcámban.

Egy ilyen lap, melynek legkevésbé sem illenék engem gyalázni, például a *France*.

Midőn ennek főszerkesztője, Farcy Kamill az V. kerületben képviselőnek fölépített, az iskola-utcai könyvkereskedés körülbelül 2000 frankkal járult a választás költségeinek fődözéséhez. A szerkesztőség titkára ugyenezen alkalmat fölhasználván, tőlem személyesen 400 frankot vett kölcsön, amely összeggel még mindig tartozik. A *France* szerkesztőségében ezt tudják, és a lap mégis egyike azoknak, amelyek minduntalan sárral dobálnak.

És e példa nem az egyedüli. Legio ama köztársasági politikusoknak a neve, akik nekünk lekötöztetve voltak.

Nem szívesen bocsátkozom ilyen fejtegetésekbe, mindazonáltal szükséges, hogy ezek a dolgok napfényre jöjjenek, nem miattam, akinek csak keserűséget okoznak, hanem azért, hogy a világ gyalázóimat megismerje.

Egyébként nem akarom állítani, hogy én vagyok az egyedüli, aki a vallás ellen folytatott harcban teljes önzetlenséget tanúsítottam.

Most, hogy szemeim megnyíltak, meg kell mondanom a katolikusoknak:

– Ha sokan önértékből küzdenek is ellenetek, vannak néhányan, akik önfeláldozásból antiklerikálisok. Sokat kell imádkoznunk ezen eltévelyedettekért, akiket semmi anyagi érdek nem ösztönöz. Krisztus Urunk azt parancsolta, hogy szeressük ellenségeinket. Íme ezeket kell legelőbb szeretnünk.

Nincs ember Franciaországban, aki nem hallott volna már valamit a Párizs tőszomszédságában levő montreuil-sous-boisi intézetről, ahol a fiatal leányokat ateizmusra tanítják.

Az olvasók meg lesznek lepve, ha tudomásukra hozom, hogy ezen intézet igazgatónője maga a megtestesült önfeláldozás. Nem ismerek több embert, akinek oly jó szíve volna, mint neki. E nő csakis elvakultságból terjeszti a vallástalanságot. Ha Isten az ő kegyelmével fölvilágosítaná, e nő olyan volna, mint a mi bámulandó apácáink.

Kár, hogy e tehetséges nő képességeit ily iszonyú gonosz célnak szenteli. Melegen ajánlom őt a buzgó lelkek imáiba.

Harcoljunk a gonoszság ellen, de egyúttal buzgón imádkozzunk ellenfeleinkért. Az ima erejével fogunk diadalmaskodni az antiklerikális propaganda fölött; könyörgéseink ki fogják eszközölni ellenségeink számára az igazság világosságát.

X. Garibaldi

Barátsága. – Cansio tábornok. – A téli cirkusz. – Köztársasági szenátoraink és képviselőink álnoksága. – Párizs város tanácsa és a Latour d’Auvergne kardfa. – Zorilla. – Garibaldi magánéletében és viszonya párthíveihez. – Garibaldi önzetlensége az 1870–71-iki háborúban. – A tábornok gonosz szelleme. – Bordonera vonatkozó adatok teljes és hiteles gyűjteménye. – Lesújtó bizonyíték. – A szabadkűmvesség ráerőszakolja Bordonet a köztársaságiakra.

Elbeszéltem, miként szállott partra 1870-ben Marseilleben a Caprera szigetéről érkező Garibaldi.

Az öreg olasz hazafi mindig meghatottsággal emlékezett meg a lelkes fogadtatásról, amelyet szülővárosom számára rendezett; s nevezetesen a mi fiatal őrségünkre szeretett visszagondolni, amely a Joliette kikötőtől egészen a főnökségi palotáig díszkíséretül szolgált. S minthogy én Esquiros fiával együtt a légió szervezői közé tartoztam, rólam is gyakran megemlékezett.

Meglepte fiatalságom és kora érettségem. Érdeklődéssel kísérte hírlapírói küzdelmeimet s száműzetésem szenvedéseit. Szóval barátságára méltatott.

E barátságot százszorosan viszonztam neki. Az én szememben Garibaldi volt a legnagyobb ember. Úgy szerettem, mint a gyermek anyját, mint a hívő Istenét. Teljes szívemből az övé voltam.

És íme mily nagy a szeretet hatalma: Garibaldi emléke még ma is kedves előttem, barátsága mindig drága marad nekem. Elfeledem a politikust, hogy csak a magánemberre gondoljak. Két személyt látok benne: a papság ellenségét, aki fölött, magam is osztozván tévelyeiben, siránkozom, és a nemesszívú, gyöngédelkű családapát, aki iránt szeretetemet kiirthatatlan.

És csakugyan Garibaldi is kétféle alakban mutatta be magát előttem: néha közölte velem antiklerikális terveit, s máskor ismét legbensőbb örömeibe avatott be. Viszont én is folyton értesítettem őt vallásellenes harcom minden körülményeiről, s ő is ismerte családi tűzhelyem apró örömeit.

Midőn néhány évvel halála előtt, Armosino Fánival egybekelt, csak két táviratot küldött Párizsba, hogy barátainak tudomására hozza ez esküvőt, amelynek rendkívül örült s amelyet elhagyatott szigetén zaj nélkül ünnepelt. Egy caprera halász átkelt csónakjával a tengerszoroson, amely a szigetek két Sardinia-tól elválasztja, s a de la Maddalena kis kikötő távirdahivatalában föladta a két táviratot. Az egyik Vacquerie Ágosthoz volt intézve, a másik nekem szolt.

Garibaldi ezt táviratozta nekem:

„Ma veszem feleségül Armosino Fánit. Gondoljon reánk, s üritse boldogságunkra a barátság poharát.”

Ha a vonzalomra gondolok, amelyet e szabadgondolkozó tábornok irányomban tanúsított, önkénytelenül az a barátság jut eszembe, amely ezelőtt száz évvel Voltaire-t és La Harpe-ot egyesítette s amely ez utóbbiban megtérése után sem aludt ki.

La Harpe története hasonlít az enyémhez azzal a különbséggel, hogy az ő tévedése negyven évig tartott; s azután meg a rázkódtatás is, amely az örvényből kivetette, erőszakosabb volt, mint az, amelyet én tapasztaltam.

Jóllehet a köztársaság buzgó híve, s dühöngő istentelen ember volt, a vallástalan demokratikusuk és büntársai mégis folytonos gyalázásokkal halmozták el. Magam is enyém legaljasabb támadásainak céltáblája voltam, de a keserűség poharából mégsem ittam annyit,

mint La Harpe. Tudjuk, hogy Voltaire kedvenc tanítványa a luxemburgi fogságban, amelybe forradalmi barátai vetették, találta meg ismét a hitet. Ily végletekig hajtott üldöztetésre volt szüksége, hogy belássa, hogy negyven esztendőn keresztül a legundokabb gyűlölet pártján tévelygett s oly emberek közé került, akik még a farkasoknál is rosszabbak; mert, mint a közmondás tartja, még a farkasok sem falják föl egymást.

És a megtért La Harpe ennek dacára is híven megőrizte régi érzelmeit: „Voltaire lángeszének állhatatos csodálója és személyiségének barátja maradt még azután is, midőn a megtérés következtében megváltozott nézetei között ama híres ember termékeny tollából kikerült munkákat kellőképpen megítélnie s könyörület nélkül kárhozzatnia kellett volna a siralmas visszaélést, amelyet Voltaire tehetségével a vallás és az erkölcsök kárára elkövetett.”⁵

Eme borzalmas időkben, midőn a vérszomjas köztársaságiak egymást nyaktilóztatták, s midőn Robespierre és Fouquier-Tinville Voltairét is, ha él, a vérpadra küldötték volna, a megtért La Harpe a ferney-i bölcsész ama ritka barátai közé tartozott, akik benne csak a magánembert nézván, emlékének védelmére keltek.

Ami engem illet, még mielőtt szemeim a világosság előtt megnyíltak volna, számtalanszor kimutattam, mily kevesen voltak a francia republikánus párt politikusai között, akik Garibaldit őszintén szerették. Egykori táborom nevezetes emberei, kevés kivétellel, semmi őszinte lelkesedést sem tanúsítottak a caprerai vendég iránt. Hány komédiást láttam, akik csak szerepelni akartak s akiknek Garibaldi neve csak arra szolgált, hogy a tömeget összecsiszálják!

Egy évvel a tábornok halála után, veje, Canzio Párizsba jött, hogy családja nevében a fővárosi tanácsnak átadja La Tour d’Auvergne díszkardját, amely az öreg olasz birtokába ment át. Ez alkalommal Garibaldi emlékeztére a téli színpadon ünnepély rendeztetett.

No hát az, hogy ez ünnepély fényesen sikerült – ma már kimondhatom – nem a köztársasági szenátorok és képviselők közreműködésének köszönhető. A rendezők minden oldalról alig képzelhető ellenszenvvel s általános rosszakarattal találkoztak. Tudomásom szerint csakis Delattre és Douville-Maillefeu mutatták ki ez alkalommal, hogy Garibaldi emléke iránt őszinte tisztelettel viseltetnek.

Megjegyzendő azonban, hogy a titkos idegenkedést nem merték a közönség előtt elárulni. Nem volt szabad a nép szemében befeketíteni e választottakat, akiket a közvélemény őszintéknek tart.

Az ünnepély sikere egyesegyedül a párizsi népnek a műve. Sohasem fogom elfelejteni a baloldali képviselők és szenátorok szomorú képét; amint lázasan és izgatottan jöttek-mentek, s haragjukat és bosszúságukat a színpad istállóiban elrejtették; mert valóban irtózatosan haragudtak, midőn hallották, hogy ily nagy néptömeg egy nevet hangoztat, mely nem az övék; dühösködtek, hogy vissza nem vonulhattak; ette őket a méreg, hogy az emelvényeken meg kellett jelenniök. Lockroy halvány ajkaiba harapva iszonyú kedvetlenül üdvözölte „az olasz testvéreket;” Clémenceau izgett-mozgott s arca a szivárvány valamennyi színét játszotta. Mindnyájan egyhangúlag fogaikat csikorgatták. Fönn a zártszékekben és az álló helyeken a jó nép, amely a színpad mögötti apró titkokat nem ismerte, azt hitte, hogy képviselői szinte áradoznak az örömtől.

A fővárosi tanácsban még rosszabbul ment a dolog. A tanácsnokok titokban a fölött tanakodtak, nem kellene-e La Tour d’Auvergne kardját, amelyet Canzio Garibaldi tábornok családja nevében Franciaország fővárosának följajánlott, visszautasítani.

El akarták kedvetleníteni a republikánus hős vejét, s mivel azt gondolták, hogy örökre úgy sem maradhat Párizsban, anélkül, hogy igent vagy nemet mondtak volna, azt az ülést, amelyen a tanácsnak a díszkardot átvennie kellett volna, napról-napra elhalasztották.

---

⁵ La Harpe *Zsoltárkönyv*-ének. előszava.

Pedig egy legendaszerű fegyverről, egy nemzeti ereklyéről, arról a kardról volt szó, amellyel a forradalmi kormány azt a férfit földíszítette, akit 1792-iki őseink „a köztársaság első gránátosának” neveztek.

Canziónak erélye – nincs jogom többet mondani – minden perfidia fölött diadalmaskodott. Tanácsnokaink végre néhány előkelőbb lapnak sürgetése következtében elhatározták, hogy La Tour d’Auvergne és Garibaldi kardját elfogadják.

Canzio tábornok párizsi tartózkodása alatt nálam lakott, ő tudja, hogy a caprerai férfiú iránti mély tiszteletből, a köztársaságiak részéről ellenem intézett gyűlöletes támadásokra rá sem hederítettem, s jóllehet szívvel-lélekkel az ügy mellett lelkesedtem, mégis tartózkodó voltam, nehogy a Garibaldi-ünnepély titkos ellenségeinek valami ürügyet szolgáltatassak.

Ez időben ismerkedtem meg Ruiz Zorillával, a nevezetes spanyol agitátorral. Nem lesz talán haszontalan dolog róla mellesleg egy pár szót mondani.

A pyrenéeken túli radikálisok feje magas termetű ember, valóságos herkulesi alak. Egész lényé bátorságot, de erős nagyravágyást is árul el.

Azt hiszi magáról, hogy hivatva van hazájában még nagy szerepet játszani.

Egy nap, midőn Canziónak visszaadta a látogatást, sokáig csevegtünk. Társalgásunkból azt a meggyőződést őriztem meg, hogy Zorilla nagyon különös fajtájú republikánus, és ha az én akkori barátaim hallhatták volna e fesztelen párbeszédben tett nyilatkozatát, úgy hiszem, hogy nem tartották volna többé a spanyol demokrácia Bayard-jának.

Minthogy az ő hadi tervének előadása rendkívül meglepett, nem tehettem, hogy befejezésül meg ne kérdezzem:

– De hát végre is, Zorilla polgár, mi az ön politikai programjának alapelve?

Zorilla oly arckifejezéssel, amelyet nem lehet leírni, ezt válaszolta:

– Forradalmár a konzervatívok előtt és konzervatív a forradalmárok előtt.

Szóról-szóra közlöm emez elvi nyilatkozatot s csak azt mondom róla, hogy igen különös. Ha saját füleimmel nem hallottam volna, nem hinném, hogy egy politikus valaha így formulázhatta volna.

De visszatérek Garibaldihoz. Őt bizonyára nem ilyen elvek vezérelték. A pápaság az ezeres csapat parancsnokát joggal úgy tekinti, mint dühös ellenségét; de ha van szemrehányás, amelyet a történelem az olasz tábornoknak soha tenni nem fog, az az, hogy kétszínű ember volt.

Mint antiklerikálisról semmit sem akarok mondani. Nem tartozik rám, hogy Garibaldiról ezen szempontból beszéljek, s különben az ő nyilvános tetteit ismeri az egész világ. E könyv saját személyes „mea culpa”-m. Én magam fölött és mindazok fölött siránkozom, akik tévedéseimben résztvettek; de nem az én dolgom mások, s legkevésbé annak vádlójaként föllépni, akit a leghöbben szerettem. Nem természetes-e inkább, hogy éppen ellenkezőleg enyhítő körülményeket hozzak föl mellette?

Magánéletében Garibaldi a legjobb ember volt a világon; minden szép cselekedetre képes volt; könnyek tolultak szemeibe, valahányszor egy gyermek nyomorúságáról beszéltek előtte; házastársi és apai szíve a jóság kimeríthetetlen kincstára volt.

Párthíveihez való viszonyában a testvériségnek megtestesülése. Nem értem, miként tudott oly párton élni és meghalni, ahol alattomban a legvadabb gyűlölet uralkodik. Garibaldi e testvéri érzületet övéi irányában egészen a túlzásig vitte; de rá is szedték gyakran a méltatlanok. Midőn hallotta, hogy egyik republikánus a másikról rosszat beszél, legott ez utóbbinak pártját fogta és védelmezte. A rágalmazás teljesen közömbösen hagyta. Ha valamely hitvány rászedte, legjobb barátai, saját fiai sem voltak képesek szemeit fölnyitni: a csaló republikánus volt, ... nem szabad bántani.

Politikai életében Garibaldi exaltált ember volt. Azt azonban meg kell neki hagyni, hogy ő maga az önzetlenség volt.

Erre vonatkozólag kötelességem oly leleplezést tenni, amely kétségkívül éppen úgy meg fogja lepni a katolikusokat, mint a szabadgondolkozókat, s amely sohasem lesz megcáfolva.

A köztársaságiak meg vannak róla győződve, hogy Garibaldi, fiai és veje 1870-ben saját jószántukból jöttek Franciaország segítségére, és hogy a keleti porosz hadsereg ellen harcoltak anélkül, hogy a nemzeti védelem kormánya az egész háború tartama alatt csak egy centime zsoldot fizetett volna nekik.

A konzervatívok ellenben azt hiszik, hogy az olasz önkéntesek vezérei zsarolták a népet, hogy az ő nagylelkűségük csak színlelt volt s hogy a francia állam szépen kifizette zsoldjukat.

Melyik félnek van igaza? Egyiknek sem. Részben, ezek is meg amazok is csalódnak. E két ellentétes vélemény egymást kölcsönösen kiegészíti; mindakettőben van valami igaz, de mindakettőben van valami tévedés is.

A teljes igazság íme ez:

Garibaldi, az ő fiai, veje és még egy pár hozzájuk tartozó olasz katonatiszt teljes önzetlenséggel vettek részt a háborúban; egy centimenyi zsoldot sem kaptak. Mindazonáltal a francia állam e zsoldot kifizette s azt Garibaldi nevében egy valaki föl is vette és eltulajdonította.

E valaki, e jó demokrata, ma is él és a *République Française* szerkesztője.

Garibaldi ez ember iránt határtalan bizalommal viseltetett. Midőn a dolog jó későn kiderült, látta, hogy csalódott; ámde övéi iránti nagy jósa nem engedte, hogy a bűnös elvegye büntetését.

Különbén mire ő a nyomorultnak alávalóságáról kézzelfoghatólag meggyőződött, akkor már késő volt.

Jóval a háború után történt. A caprerai remete megválasztatott római képviselőnek. Victor Emánuel fia némileg kibékült vele. Garibaldi többször volt jelen Olaszország előkelőségeinek elfogadásánál.

Egy ilyen estélyen szóba jött a bordeauxi nemzeti gyűlés híres incidense és az olasz hazafinak a franciák által rosszul jutalmazott nagylelkűsége. Diplomataink egyike, aki szintén részt vett a társalgásban, visszautasította és hevesen kikelt a hazánkat hálátlanságról vádoló beszéd ellen.

– Elismeréssel vagyok – úgymond – Garibaldi irányában; mint barátunk jött mihozzánk. De véget kell vetnem a mesebeszédnek; ha mint jó barát jött is, mint tábornok ki lett fizetve.

Garibaldi fölugrott székéről. Kölcsönös magyarázatok váltattak. S minthogy ő nem akarta elismerni, hogy a nemzeti védelem kormánya kifizette légyen zsoldját, néhány nap múlva előmutatták neki a bizonyító okmányokat.

A nyomorult, aki ennyire visszaélt bizalmával, s aki helyette nyugtázta és felvette az összeget, a legbizalmasabb barátai közé tartozott, aki miatt több alkalommal saját fiaival s egész családjával összetűzött.

Ez ember törzskarának főnöke: Bordone volt.

Ha valaki rossz befolyást gyakorolt Garibaldira, úgy az Bordone volt; ő a felelős mindama gonoszságokért, amelyeket a háború tartama alatt a tábornoknak tulajdonítottak.

Ki ez a Bordone? – A szegény nép nem tudja. A republikánusok és szabadgondolkozók csakis antiklerikálist látnak benne. Majd fölvilágosítom én őket.

Előre bocsátom, hogy a nemzeti védelem kormánya tudta, mit tartson ez emberről.

Itt egy pár oly személyiséget kell belekevernem, akik a köztársaságban tekintélyes állást foglalnak el; de minthogy a legtöbbje még él, az ő hallgatásuk – mert a tagadás teljesen lehetetlen – igen ékesszóló lészen.

Bordone avignoni patikus volt. Legott megmondom, miként jött ő Garibaldival összeköttetésbe. 1870-ben a déli Ligánál kieszközölte, hogy ez küldöttségileg Caprera szigetére az öreg olasz tábornokhoz küldötte.

A toursi kormány Bordonet törzskari ezredessé nevezte ki. Gambetta azonban ellenezte a kineveztetést. November 15-én a Garibaldi hadtest törzskaránál a főnöki teendőkkel Frappoli olasz ezredest bízta meg.

Íme Gambettának a rendelete, amely figyelembe nem vétetett; oly nagy volt akkor a hatalom férfiai közt uralkodó egyenetlenség:

Tours, 1870. November 15.

A nemzeti védelem kormányának tagja, a bel- és hadügyi miniszter újból megbízta Frappoli ezredest a Garibaldi tábornok oldala mellett kormányrendeletileg szervezett törzskari főnökség teendőinek vezetésével.

E címet és a vele járó jogokat egyedül és kizárólag neki adom.

Ő tehát legott el fogja foglalni Garibaldi oldala mellett ez állomást és intézkedni fog, hogy Bordone úr, akinek a bíróságok előtt tárgyalta ügyei és magaviselete össze nem egyeztethetők a francia kormány képviselőjének jellegével, eltávolíttassák.

Gambetta Leo.

Frappoli megőrizte eme rendeletet s én megszereztem hiteles másolatát.

Mik voltak Bordonenak ama bíróságilag tárgyalta ügyei, amelyekről Gambetta beszélt?

Az avignoni patikus nem hagyván magát kiszoríttatni, a kormány gondoskodott róla, hogy a leghitelesebb forrásból megkapja az adatokat. Az igazságügyi miniszter leírt az avignoni államügyészhez s követelte Bordonenak bűnügyi lajstromát.

Az ügyész íme a következő jelentést tette a kormánynak:

Avignon, 1870. november 23.

Az avignoni köztársasági államügyész az igazságügyi miniszternek

Tours.

Bordone bűnügyi lajstromának másolata:

1858. július hó 2-án a lachâtrei fenyítő törvényszék: zár alatt levő tárgyak elsikkasztása, 50 frank bírság. 1860. július 24., a párizsi törvényszék: csalás, két havi fogság és 50 frank bírság.

Később látni fogjuk, hogy Bordonenak az avignoni államügyész által az igazságügyi miniszterhez beküldött bűnügyi lajstroma nem volt teljes. Bordone azonban rá sem hederített az elmozdításra. Voltak okai, hogy Garibaldi oldala mellett maradjon, s a miniszternek, s a tábornok családja- és barátainak ellenkezése dacára meg is maradt.

Ő okozta és ápolta az egyenetlenséget, hogy elrontsa az olasz önkéntesek hírnevét s ártson a nemzeti védelem ügyének.

Tanú reá a következő távirat:

Lyon, 1870. december 5.

Rhone megye főnöke a bel- és hadügyi miniszternek

Tours.

Bordonenak viselkedése Autunban általános panasz tárgya, a kedvetlenségnek oka s igen veszedelmes. Megérdemli, hogy hadi bíróság elé kerüljön. Önnek többet kell tudnia, mint nekem; de az, amit tudok, kötelességemmé teszi kinyilatkoztatni, hogy egy ilyen törzskari főnököt megtűrni botrány. Garibaldi tévútra van vezetve; önnek nem szabad ilyennek lennie. Nincs arra mód, hogy Bordone Garibaldi megsértése nélkül eltávolíttassék? Minden esetben a közérdeknek mindennél előbbre valónak kell lennie.

Challemel-Lacour.

Íme egy más, szintén Bordonera vonatkozó távirat:

Chaumont, 1870. december 4.

Haute-Marne megye főnöke a rendőrség főnökének

Tours.

Gambetta, mint Ön tudja, megbízott, hogy Garibaldi tábornoknak tudomására hozzam, hogy igen szívesen venné, ha Bordone ezredest magától eltávolítaná. Másrészt Ön egyszer említette előttem, hogy biztos tudása van a Bordone ezredes személyét megőrző elítélletéről. Garibaldi szeretvén Gambetta óhajának megfelelni, általam tudtára adatja Önnek, hogy, mielőtt egy ilyen hasznavehető ember segédkezésétől magát megfosztaná, amaz elítélletést illetően bizonyosságra van szüksége, valamint arról is meg kell győződnie, vajon amaz ítélet nem lett a felsőbb bíróság által megsemmisítve? Várja válaszát s a szerint fog határozni.

Spuller.⁶

Toursban majdnem teljesen tisztában voltak Bordone jellemével, legalább bűnügyi lajstromának egy részét ösmerték.

Közölte-e a kormány Garibaldival a bizonyítékokat? Nem tudom. Annyi tény, hogy ez időben egy francia Gauckler nevű republikánus mint ezredes, Bordone érdekében közbenjárt, s a Nemzeti Védelem rá állott, hogy a csaló patikust megtűri.

Íme Gambettának távirata bordeauxi meghatalmazottjához, aki nem más, mint Freycinet:

Lyon, 1870. december 24.

A belügyminiszter a hadi delegátusnak

Bordeaux.

Néhány nap óta sok, Bordone által aláírt jelentést olvasok. Ez ember, mint tudja, Garibaldi törzskarának főnöke; nem titok Ön előtt, amit ez emberről beszélnek, s van ok rá, hogy az ember vele szemben nagyon óvatos legyen; ő az, aki Garibaldi oldala mellett parancsol, rendelkezik, intézkedik, mindent tesz.

Először is figyelmeztetem, hogy az ő jelentései gyakran el nem fogadható alakban vannak írva. Senkisé is beszél és ír úgy, mint ő. Valóban azt hinné az ember, hogy mindenható. Parancsokat osztogat a préfet-eknek. Szabályrendeleteket ad ki, elfogatásokat rendel el. Szóval semmi sincs, amit nem merne megtenni, akár az ő hatásköréhez tartozik, akár nem.

Még egyszer figyelmeztetem, hogy e határtalan pretenziókkal szemben, melyeknek nem engedhetünk, óvatos legyen.

Rajta legyen tehát, hogy megfékezze. Tudom, a helyzet kíméletet parancsol; de azért *van mégis mód*, amelyen Bordonet saját hatáskörébe vissza lehet szorítani s kérem is Önt, hogy megszokott ügyességével ezt tenni el ne mulassza.

Gambetta Leo.

Ez időben a Bouches-du-Rhône megye főnöke Gent Alfonz volt, szintén vauclosei, mint Bordone. Gambetta ezt táviratozta neki az ő földijére vonatkozólag:

Lyon, 1870. december 25.

A belügyminiszter a préfetnek

Marseille.

... Ön kétségkívül tudja, hogy Garibaldi törzskarának főnöke Bordone, akivel úgy látszik, nagyon nehéz kijönni; Garibaldi hadtestében ugyanis számtalan sokan beadják lemondásukat, amit eltekintve

⁶ Ez Spuller Jenőnek, Gambetta „alter ego”-jának a testvére; s a főnök, akihez a táviratot intézte, Ranc.

igen sok más októl, melyekről nem akarok szólni, az ő bánásmódja, mindenható basáskodása, s elviselhetetlen gőgje okoz.

Ha Ön befolyását ezen emberre fölhasználná, ez által nagy szolgálatot tenne nekünk.

Gambetta Leo.

Az bizonyos, hogy Bordone Garibaldit lehetlenné tenni iparkodott s mindent fölforgatott. Célja volt, ha kell, rágalmazás segítségével is mindazon olaszokat eltávolítani, akiket jóakarát vezérelt.

A rendbontás és rágalmazás eme munkájában segítségére volt kísérője Gauckler ezredes, aki elég szemtelenül a derék Canziót is iparkodott bemocskolni, aki pedig e háborúban – mindenki elismerte – hősiesen viselte magát.

Gauckler úgy tüntette föl Bordonet, mint az egyedüli embert, aki a helyzetet megmenteni képes.

Lássuk egyik táviratát:

Autun, 1871. január 6.

Gauckler ezredes a hadi delegátusnak

Bordeaux.

Garibaldi nem bír járni, ereje úgy látszik meg van törve; nem képes vezetni az ügyeket; játéklabdája lett olasz környezetének, amely igen keveset ér, különösen veje és Lobbia, a törzskarnak kevésbé előnyösen ismert másodfőnöke.

Midőn Bordone távol van, e környezet Garibaldi nevében oly sületlen és csúnya dolgokat visz végbe, amelyek a hadsereg szervezetét felbontják s azt demoralizálják.

Úgy látszik, hogy el vannak tökéve semmit sem tenni. A Lobbianak adott blanketták és felhatalmazás következtében oly kinevezések s oly zavarok történtek, amelyek a közönséget megbotránkoztatják.

A franciák szeretnének harcolni, de meg vannak alázva, hogy olasz, tehetetlen és jellemtelen parancsnokaik vannak. Bordonnak sok fáradságába kerül megakadályozni a tömeges lemondásokat s csak nehezen fogja megmenteni Garibaldi nevét a szégyenfolttól, amely a köztársaságra esik vissza.

Sokáig tartana, ha tényeket akarnék elősorolni. Ha óhajtja, jelentést teszek. Jobb volna azonban egy vizsgáló bizottság.

A legjobb volna, ha Garibaldi lemondana oly állásról, amelyet állapota miatt be nem tölthet, vagy ha a kellő fölhatalmazással egy biztos jönne megtisztítani a hadsereget s felügyelni a rendre.

Gauckler, ezredes.

Mit tett Freycinet?

Tábornokká nevezte ki azt az embert, akit Gambetta megvetett, akit Ranc becstelennek nyilvánított, aki az egész világ előtt rossz hírben állott.

Íme e megfoghatatlan kinevezetésnek a szövege:

Bordeaux, 1871. január 13. (11 óra este 7253. sz.)

A hadi delegátus Bordone tábornoknak Dijon.

A kormány kinevezte Önt dandárparancsnoknak s a vogesi hadsereg törzskari főnökének.

Ezen előléptetéssel növelni akartuk tekintélyét, megjutalmazni katonai érdemeit s lehetővé tenni, hogy még nagyobbakat szerezzen, amit a köztársaság el is vár Öntől.

Freycinet K.

Az ember igazán azt kérdezi önmagától, vajon nem álmodik-e? ... Szegény Franciaország!

Hat nap múlva ugyancsak Freycinet ezt táviratozta az új tábornoknak:

Bordeaux, 1871. január 19.

A hadi delegátus Bordone tábornoknak Dijon.

Nem értem a hozzám intézett folytonos kérdezősködését arra vonatkozólag, hogy ki parancsnokol, s még kevésbé a nehézségeket, amelyek, mint mondja, mindig akkor merülnek föl, midőn valamit tenni készül. Ön az egyedüli, aki szüntelen nehézségekre és összeütközésekre hivatkozik, ami által kétségkívül tétlenségét igazolni akarja.

Nem titkolom el Ön előtt, hogy a kormány éppenséggel nincs megelégedve azzal, ami történt.

Ön Bourbaki seregének semmi segítséget sem nyújtott, s az Ön jelenléte Dijonban teljesen eredménytelen volt az ellenségnek nyugatról keletre vonulására nézve.

Szóval kevesebb mentegetőzést és több tevékenységet, ez az, amit Öntől kívánunk.

Freycinet K.

És harmadnap:

Bordeaux, 1871. jan. 21.

A hadi delegátus Bordone tábornoknak Dijon.

Ha ez tovább is így megy, én a magam részéről az Ön közreműködésére vonatkozólag semmi felelősséget sem vállalok magamra a kormány előtt, s ez majd felelősségre vonja.

Megvallom, hogy én mást vártam Öntől e háborúban, és sajnálom, hogy oly melegen pártját fogtam remélvén, hogy ez hazafias tevékenységre fogja serkenteni, amely mindent elfelejtetett volna.

Freycinet K.

Érthető-e most már, hogy Bordone a nagyon jó, és mondjuk ki, a nagyon gyöngé Garibaldi rossz szelleme volt?

Pedig nem is mindent közöltem ezen alávaló gazemberről, akinek a magaviselete több mint gyanús.

Genfi tartózkodásom alatt 1876-ban többször volt alkalmam találkozni Cluseret-vel; ez volt azután a valódi tábornok. A kommün alatt hadi delegátus volt.

Egy napon Bordoneról beszélünk. Cluseret teljesen fölvilágosított engem.

Jegyzetei között egy csomó irat volt, amely ez emberre vonatkozott, s fölhatalmazott, hogy egy elejétől végig saját kezűleg írt kivonatot lemásolhassak, s azt, ha valamikor jónak találok, fölhasználhassam.

E kivonat, ha jól emlékszem, egy részét képezi az akkori események- és emberekre vonatkozó *Emlékiratoknak*, amelyeket Cluseret üres óráiban összeállít.

Bármint legyen is a dolog, íme itt a nevezetes irat szóról-szóra:

Kötelességemnek tartom okmányokkal kezemben megmondani, miféle ember az a Bordone, a volt avignoni patikus, mert a szerep, amelyet tizenöt év óta a francia és olasz kormány rovására visz, mindenkit érdekel.

1871. március 22-ikén Párizsba érkezvén, ez idő óta április 3-ikáig a rendőrfőnökségi palotában laktam. Semmi teendőm sem lévén, a titkos ügyiratok átnézésével és sokszor másolásával töltöttem időmet.

A lemásolt ügyiratok közt volt egy, amely Bordonera vonatkozott és a következőket tartalmazta: Három elítéltetés s ezek közül kettő család miatt.

Az első ítéletben, amely a lachâtrei törvényszék által hozatott, sem az ok, sem a büntetés nem volt jelezve.

(Ez amaz ítélet, amely Bordonet zár alatt levő tárgyak elsikkasztása miatt 50 franknyi bírsággal sújtotta, s amely az avignoni ügyész által a toursi kormány igazságügyi miniszteréhez beküldött bűnügyi lajstromon szerepel.)

A második két havi fogságról szól s a párizsi törvényszék által hozatott.

A harmadikat – három évi fogság – a cherbourgi törvényszék mondotta ki.

Nyilvánvaló, hogy a politikának semmi, de semmi része sem volt ez elítéltetésekben.

Három különböző városban, három különböző bíróság előtt egy és ugyanazon embert, ugyanazon, háromszor, különböző időben és három különböző helyen elkövetett bűnyügyért csak nem ítélnék el egyedül oly célból, hogy a politikai színtérről eltávolítsák, s különösen, ha oly jelentéktelen szerepet játszott, mint az avignoni patikus.

Távol legyen tőlem a gondolat, hogy a francia császári bíróságok politikai részrehajlatlanságának védőjéül lépjek föl; de kénytelen vagyok kijelenteni, hogy emberek, akik sokkal fontosabb szerepet játszottak, mint Bordone, s akik sokkal hevesebbek és szenvedélyesebbek voltak nálánál, soha sem voltak kénytelenek a család vádja elől menekülni.

Sem Gambon, sem Delescluze, sem Vermorel, sem Flourens, sem Varlin s mondhatom senki a nevezetesebb demokratikusuk közül nem jutott abba a helyzetbe, hogy valamely bíróság előtt család vétsége miatt kellett volna védekeznie.

Én tehát nem fogadhatom el és senki sem fogja elfogadni a francia igazságszolgáltatás által Bordone szemére vetett bűn mentségéül a félelmet, amelyet ő a francia kormányban ébresztett volna.

De hát nem ez a legterhelőbb, s ha csak csalóval volna dolgom, nem venném magamnak a fáradságot, hogy leálcázzam, mivel ez csak a rendőrségnek vagy azon magánembereknek volna a dolga, akik Bordone-nal, személyes érdekösszeköttetésben állottak.

A csalóból, hogy elkerülje a büntetést, amely reá várt, nemzetközi kém lett s tizenöt év óta a francia és olasz kormányok által Garibaldi megfigyelésével lett megbízva.

Íme ez a fő, ez az, ami az egész világot érdekli, s íme ezért írtam én le e sorokat.

A Bordonera vonatkozó iratsomó két részből állott.

Az első rész mindazt tartalmazta, ami a bűnvádi eljárásra vonatkozott.

A második rész az olasz követ, Nigra lovag és Franciaország külügyi minisztere közt váltott s a percsomónak Viktor Emmanuelhez való elküldésére vonatkozó leveleket foglalta magában.

Az iratok első részében lépésről-lépésre lehet kísérni a különféle bíróságok intézkedéseit, hogy a makacs Bordonet elfoghassák.

A második részben rá lehet jönni, mint vándorolt a percsomó Párizsból Viktor Emmanuel udvarába s azután Olaszországból a francia külügyi minisztériumba, amely ismét a bíróságnak adta vissza ezen, a külzetre rávezetett, megjegyzéssel: *Felső rendeletből a nyomozások beszüntetendők.*

E pillanattól kezdve Bordone, a nemzetközi kém, szabadon járt-kelt Franciaországban éppen úgy, mint Olaszországban.

Ez ügyiratokból három másolatot készítettem. Egyet Meurice Pálnak küldöttem a *Rappel* számára, és egyet az egyik lyoni köztársasági lapnak. Sem az egyik, sem a másik nem közölte.

Utóbb meg akarván tudni a nem közlés okát, azt a választ kaptam: „Ez nagy örömet okozott volna a papoknak.”

Megvallom, hogy ezt nem értem.

Nem értem pedig különösen azt, hogy a kötelesség, a főkötelesség, mely minden tisztességes embert arra kötelez, hogy embertársait az őket fenyegető veszélyre figyelmeztesse, nem előbbre való a politikánál. Előbb ember az ember s azután politikus.

A harmadik másolat egyéb iratokkal együtt ...nál van. S ha ez is elvész, a Bordonera vonatkozó ügyiratokat egyrészt a lachâtrei, párizsi, és cherbourgi bírósági levéltárak, másrészt a külügyi minisztérium levéltára alapján nem lesz nehéz összeállítani.

1861-ben Bordone és én Nápolyban voltunk, mindketten a déli hadseregben. S minthogy nagyon rossz hírek jártak az ő becsületét illetőleg, a franciák összejöttek s engem meg egy más tisztársamat megbíztak, hogy Párizsból fölvilágosításokat szerezzünk.

Amennyire emlékszem, úgy gondolom, hogy Planat de la Faye és Martin Henrik voltak azok, akikhez a kívánt értesítések végett fordultunk. Ez értesítések kedvezőtlenek voltak, de nem határozottak. Mérvadó okmányt egyet sem akartak, egyet sem volt szabad közölni.

A dolog abban maradt.

Mily úton-módon tudta magát Bordone Garibaldi tábornoknál nélkülözhetetlenné tenni? nem illik kutatnom. Annyi bizonyos, hogy nem hallgatva legrégebb s legodaadóbb barátjaira, a világ szemeláttára egy teljesen rossz hírű embert támogat.

Talán azt hiszi, hogy egy általa ismert ügynök több hasznot hozhat, mint veszedelmet.

Ami a szolgálatokat illeti, amelyekkel Bordone szabadságát megváltotta, igen hosszadalmas volna azokat mind elősorolni.

Csak az utolsó hadjáratra fogok szorítkozni.

Szolgálati két szóba foglalhatók össze: elszigetelte és kompromittálta Garibaldit.

Elszigetelte, midőn megakadályozta, hogy Trappoli ezredes elfoglalja a törzskari főnökséget, midőn elkésértette és elkedvetlenítette a buzgó republikánusok nagy számát, akik szívesen szolgáltak volna Garibaldi parancsnoksága alatt.

Kompromittálta a megbotránkozott nép szeme láttára űzött s valóságos orgiákká fajult tivornyázások által abban a pillanatban, midőn Franciaország végvonaglásban szenvedett s Garibaldinak olasz törzskara úgy mint annak főnöke az erénynek és republikánus szigornak példányképei voltak.

Elszigetelte, amennyiben az erkölcstelenség és a példás erkölcsök közötti ellentét teljes szakadást hozott létre Garibaldi régi társai és Bordone fiatal környezete között.

Kompromittálta, mert nemcsak hogy a katonai képzettség híjával volt, de sőt árulóvá is lett.

Csak egy példát idézek s ez az autuni eset.

A vogesi hadtest, miután Dijont eredmény nélkül ostromolta volna, a poroszok által üldözöbe vététn, elfoglalta Autunt. Bordone és törzskara dinom-dánomoztak, midőn a jelentés jött, hogy a poroszok csak néhány kilométernyire vannak.

Theuriet, kipróbált hazafi, s az Autuntól legföljebb négy kilométernyire fekvő Saint-Denis község polgármestere, aki Bordonnal folytonos összeköttetésben állott, előre figyelmeztette, hogy a poroszok már a kertjét is elfoglalták.

– Az én előrségem többet ér, mint akármely más tábornoké, válaszolt lármázva Bordone, engem ugyan senki sem fog tanítani arra, hol van az ellenség. Rajta igyunk!

Hiába rohantak elő a magukon kívül levő parasztok s kiabálták, hogy a poroszok nyomukban vannak.

– A félelem megnagyobbítja a tárgyakat – válaszold Bordone.

S gúnyolódva folytatta az ivást.

Egy gránátgolyó pattant szét az alpréfetség udvarán, ahol Bordone tivornyázott. Dühösen neki megy az ügyetlennek, aki e korai vészjelt adja.

– Porosz gránátgolyó ez, válaszolják neki.

Bordone csak a vállát vonja.

Végre egy másik löveg pattant szét az étterem mellett levő szobában.

Erre már Bordone is fölkel az asztaltól.

Ámde a mulasztás megtörtént. A poroszoknak volt idejük ágyúikat Saint-Denis mellett fölállítani. Félelem szállta meg a vogesi hadsereget s ha Cremer megfelelő mozdulatot nem tesz s a Marais alpréfet által vezényelt autuni nemzetörség a kellő bátorságot ki nem fejt, az Autunben meglepetett Garibaldi Bordone miatt szabadságát s talán életét is veszíthette volna.

Ez volt-e a republikánus Bordonnak a feladata?

Megismertettem Bordonet, ez nekem elég. Ezen, a becsületre nézve meghalt embernek a tisztességes emberek szemében nem kellene léteznie.

Cluseret G. tábornok.

Íme egy világos okmány és tanúbizonyság, amelyet a legtúlzóbb demokraták sem utasíthatnak vissza.

Tavaly még összeköttetésben állottam Cluseret-vel. Akkor Konstantinápolyban lakott. Lapomból megtudta, hogy elundorodva megszüntem szabadgondolkozó lenni s antiklerikális tollamat összetörtem. Mindazonáltal e pillanatban (1885. május) még nem egészen teljes volt a megtérésem.

Előreláttam azonban, hogy egyszer majd lesz alkalmam amaz alávaló egyéniséggel foglalkozni, aki Garibaldira oly gonosz befolyást gyakorolt, s reá vonatkozólag Cluserettől még egy pár adatot kértem.

Ő június 27-én válaszolt.

Garibaldi halála előtt megkapta a Bordonera vonatkozó periratokról szóló közleményt. Pantaleo küldte meg neki a másolatát.

„Garibaldi – azt írta nekem Cluseret – rossz néven vette a dolgot, s minthogy ön nem ismeri őt oly jól, mint mi, nem is értheti bizonyos gyöngéit, amelyek előttünk az ő katonai családja előtt ismeretesek. Fiai kényszerítették, hogy vagy Bordone mellett, vagy mellettök, akikhez brasíliai és 1849-iki legrégebbi bajtársai csatlakoztak, nyilatkozzék. Mindannyiokat kikergette. Innét van, hogy Garibaldi iránt végre meghidegültem.

Bordone a legfőbb fokban gazember és kém is egyszerismind.

És ezt aláírással erősítem:

Cluseret.”

Cluseret tábornok 1886. március hóban Franciaországba visszatérván s a katonai pályától megváltván jelenleg Toulon környékén lakik. Bocsánatot kérek tőle, hogy már előbb nem használtam föl Bordone vonatkozó följegyzéseit; de mindenképp becsületes embernek ismervén őt, biztos vagyok benne, hogy bárki is venné magának a fáradságot s hozzá fordulna, a fentebbi adatokat újból megerősítené.

Garibaldinak, hogy szemei végre fölnyíljanak a hadi zsoldjára vonatkozó megdöbbenő leleplezésre volt szüksége, mely szerint a költséget, amelyet ő Franciaországnak nagylelkűleg elengedett, az ő nevében Bordone vette föl.

A nemzetközi kém zsebre tette Garibaldi fiainak, vejének s több olasz katonatisztjének s nevezetesen Gattorno őrnagynak is a zsoldját, aki e tényt előttem élő szóval is megerősítette.

És ez aláírással a legnagyobb részét a *République Française* szerkesztőségében is tudták, midőn Bordonet a parlamenti rovat vezetésével megbízták!

Íme az egyéniség, aki a Palais-Bourbonban az opportunisták párt hivatalos tanácsadójaként szerepel.

Akarják most már tudni, miként nyerte ismét vissza Bordone Gambetta, Challemel-Lacour, Ranc és Spuller kegyét?

Ez 1873-ban történt a fúzió idejében, midőn a monarchiát vissza akarták állítani Franciaországban.

Mialatt a nemzeti gyűlés konzervatív többsége a királyság visszaállítására a törvényes utat egyengette, a szabadkőműves páholyok titokban lázadást szerveztek.

A déli republikánus képviselők a szabadkőművesek által igen nagyra becsült Bordonet választották meg a lázongó hadsereg főparancsnokának.

A páholyok bámulatos ügyességgel láttak hozzá a titkos szervezkedéshez. A fölkelők hadserege nagy volt. Ama hatalmas férfiakon kívül, akiknek, mint a Lyonban székelő központi bizottság tagjainak az volt rendeltetésük, hogy az első parancsszóra kerületük bizonyos helyére menjenek és a nemzetőrség régi csapatait összeállítsák, a szabadkőművesség nemcsak az egyes városokban önkéntesen alakuló helyi csapatokkal, hanem a Rhône völgy különféle garnisonjaiban állomásozó rendes hadsereg nagyobb részével is rendelkezett.

Nevezetesen igen sok gyalogsági katonatisztet sikerült megnyerni a 11, 15, 16 és 17-ik hadtestből, amelyek Lyonban, Nimes-, Marseille- és Montpellierben állomásoztak; ellenben a lovasságnál és a műszaki osztálynál semmire sem tudtak menni.

Azonfölül a fegyverekben sem volt hiány. Egy bankár, Gambettának barátja, jelentékeny összegeket előlegezett fegyverek és lőszer beszerzésére, amelyeket a vogesi határon lopva beszállítottak; e republikánus bankár megjutalmazása végett szerveztetett utóbb a tunisi expedíció; mindenki tudja, hogy e hadjáratnak legfőbb célja a protekcióból Franciaország terhére tett tunisi adósságra vonatkozó pénzügyi mívelet volt.

Egy szóval az 1873-iki összeesküvés óriási volt, és hogy ki nem tört, csak az volt az oka, mert Chambord gróf jobbnak tartotta inkább lemondani a trónról, mint bizonyos engedményeket tenni.

A szabadkőművesség tehát ez összeesküvés alkalmából Bordonet az opportunistákkal kibékítette.

Ez időtől fogva a csaló, a nemzetközi kém; a Garibaldi mellé furakodott szimatoló, az áruló, aki az öreg hazafi és családja által elengedett zsoldot eltulajdonította, egy szóval Bordone a baloldali képviselők termeiben tárt karokkal fogadtatott. A köztársasági képviselők és szenátorok elfelejtették a bíróságok előtt tárgyalta bűnügyeit s előéletét.

A mérsékeltek éppen úgy, mint a radikálisok ünnepeket, dédelgetik; mert a szabadkőművesség valamennyiüknek ezt parancsolja. Lockroy átöleli, Spuller kezét szorít vele és Clémenceau „kedves barát”-jának nevezi.

Magam is, míg velük tartottam, úgy bántam vele, mint a többi; szíves voltam Bordone-nal szemben. A *Rappel* szerkesztőjét, Meurice Pált utánozva én sem tettem közzé a Cluseret által szolgáltatott adatokat.

Én is azt gondoltam: „Ez nagy örömet okozna a papoknak.”

Mily terhes a köztársasági iga! Politikából e vak világban a legnagyobb gonosztevéket is befogadják.

Soha sem felejttem el, mennyit szenvedtem, midőn a téli színpadon tartott Garibaldi-ünnepély alkalmával e nyomorulttal, akiről tudtam, hogy kém és tolvaj, érintkeznem kellett.

És az olyannyira becsületes és derék Canzio, mintha kínpadon lett volna, pirult a haragtól és a szégyentől. Annyira szerette Garibaldit, hogy, csakhogy a tábork emlékezetére rendezett ünnepélyt meg ne zavarja, ama legnagyobb gyalázatot is elviselte, hogy az olasz küldöttek tiszteletére adott két banquet-en az alávaló Bordone-nal egy asztalnál ült.

Az egyedüli Gattorno őrnagy, a genuai demokratikus társulatok képviselője, nem volt képes elfojtani haragját, s ama gyűlés után, amelyen Párizs tanácsa Latour d’Auvergne kardját átvette, a Flore pavillon éttermében Bordone-nal úgy elbánt, mint ahogy az megérdemelte. De az emberek, akik a kötekedés tanúi voltak, semmit sem értettek, mert Bordonet olasz nyelven nevezte el tolvajnak (ladro).

Kevésbe múlt, hogy én is nem úgy bántam el Bordone-nal, mint Gattorno. A *Lanterne* főszerkesztője Mayer Canzionak és olasz barátjainak: gróf Pianciani, római és Bosdari, anconai küldötteknek nem különben az ünnepély rendezőinek ebédet adott. Én is jelen voltam.

A házi úr Bordonet az asztalnál Delattre, seinei képviselő és közém ültette.

Az olvasó elképzeli, mily rosszul esett nekem e szomszédság. Bordone vakmerően viselte magát. Ő egyike volt ama fő embereknek, akiknek minden törekvése oda irányult, hogy a francia-olasz bizottság tervét meggyűsítsák, s mégis föl merte emelni szavát.

Nem tarthattam magam vissza, hogy rendre ne utasítsam.

Néhány élesebb szót váltottunk, s végre azt mondtam neki:

– De most már elég! A köztársasági párt becsületének érdekében ne kényszerítsen többet mondanom.

Bordone tudván, hogy előéletét ismerem, elhallgatott.

E rövid vita észrevétlenül folyt le az ebéd alatt uralkodó víg hangulatban. Éppen e pillanatban az asztal másik végén Scholl Aurél, Guyot Ivo és Douville-Maillefeu gróf vidám feleseléseikkel magokra vonták a lakomázók figyelmét.

Egyedül Delattre figyelt az összeszólalkozásra, s meg vagyok róla győződve, hogy el nem felejtette. Ha e könyvet olvassa, meg fogja érteni, mért utáltam én Bordonet s talán azt fogja mondani magában, hogy a Garibaldi-ünnepélyek alkalmával ugyancsak nagy önmegtágadást tanúsítottam, míg ellenkezőleg velem szemben a testvérek és barátok rosszakarata nem ismert határt. Az igaz, hogy Bordone a páholyok pártfogoltja volt, én ellenben a franciaországi Nagy Oriens főnökeivel határozott ellenségeskedésben voltam.

Végezek. Mindenki, aki Garibaldit csak egy kevéssé ösmerte, tudja, hogy az ő szívjósága gyöngeségből származott.

Ennek a körülménynek kell sokat betudni. Az öreg olasz tábornokot nem lehet minden tetteért felelőssé tenni. Az ő gonosz szelleme, amint mondtam és bebizonyítottam, Bordone volt.

S végre is Garibaldi meglepően egyszerű ember volt. Ő soha sem tűrte volna – amint Hugo Viktor, e gőgös bolond szívesen megengedte, – hogy egy ember imádólag térdre essék előtte.

XI. A harcoló szabadgondolkozás

A szabadkőművesség és a szabadgondolkozás. – Az antiklerikális liga. – Alapítása. – Elvei. – Szervezete. – Működése. – A polgári temetésekre vonatkozó végrendeletek. – A liga francia egyletei. – A szövetséges társulatok.

A katolikusok a szabadgondolkozók társulatait gyakran összetévesztik a szabadkőművesekével.

Ezek között azonban nevezetes különbség létezik.

A szabadkőműveseknél a tagoknak legfőbb tizedrésze ismeri a szektának valódi titkos célját; ellenben a szabadgondolkozó társulatokban minden tag mindjárt a fölvétel pillanatától kezdve sőt még előbb is tudja, mihez kell magát tartania.

Azonfölül a végcél, amelyet a szabadkőművesség maga elé tűz egészen más mint az, amely felé az újkori szabadgondolkozás törekszik. A katolicizmus kiirtásában, az igaz, mindakettő egyetért; de csakis ebben áll törekvéseik azonossága. Az újkori szabadgondolkozás a katolicizmussal együtt minden más vallást beszüntetni iparkodik, és helyébe semmi mást tenni nem akar. A szabadkőművesség ellenben a római katolikus vallás elleni harcában elfogadja a zsidóság és a protestantizmus közreműködését; s utóvégre is van dogmája, van hitvallása, vannak szertartásai, szóval a szabadkőművesség valóságos titkos vallás titokzatos kultusszal.

A szabadkőműves hitvallás szerint, melybe a tagok a mesterfoktól kezdve fokról-fokra beavattatnak, létezik egy isten, a világnak szervezője (és nem teremtője), akit az emberiség részéről tisztelet illet, de ez isten nem az, akit a keresztények imádnak. A szabadkőművesség a káptalanok- és areopágokban, vagyis a magasfokú páholyokban⁷ azt tanítja, hogy a szentírás fölcsérélte a természetfölötti hatalmasságok szerepeit, amiért is a szekta az igazságot visszaállítani iparkodik. Szerinte a katolikusok istene nem más, mint a rossz elv, egy rosszakaratú, féltékeny és durva génusz, szellemi zsarnok, az emberek boldogságának elkeseredett ellensége; ellenben Lucifer, az ő ellenfele, a jó génusz, az erény és bölcsesség elve, a szabadság szelleme, az emberi nem barátja, ez a valódi igaz isten. S a szabadkőművesek a titkos páholyokban Lucifert, Kainnak, Chanannak s bizonyos Hirámnak állítólagos atyját különféle elnevezések alatt ú. m. Legfőbb Lény, Természet-Isten, a Világegyetem Nagy Építőmestere csakugyan imádják.

Szóval az újkori szabadgondolkozás istentagadó, s legfőbb szükségéből túri meg a kétkedőket, akik ha nem is tagadják az Isten létét, de legalább éppenséggel nem törődnek vele; a szabadkőművesség azonban lényegében ördögimádó.

A szabadkőművesek, hogy céljaikat eltitkolják, azt mondogatják, hogy az általok elfogadott elnevezések: Legfőbb Lény, Természet-Isten, Nagy Építőmester pusztán szólások, amelyek a türelmesség szempontjából azért lettek kigondolva, hogy a társulat a különféle felekezetű embereket magában egyesíthesse. A való tényállás azonban az, hogy a szekta az első fokra bármely vallásfelekezetű hívőket, vagy hitetleneket befogad ugyan, de a kétkedőket és azon keresztényeket, akik nem látszanak hajlandóknak eltorzított hitvallását elfogadni, az alsóbb fokú páholyokban hagyja; az istentagadókat pedig, ha valamelyikök akár a páholyokon kívül is a Nagy Építőmestert megtámadni merészli, a társulattól azonnal kizárja.

A mondottakból azonban nem szabad azt következtetni, hogy a szabadkőművesség a szabadgondolkozó társulatok tevékenysége iránt közömbös. Bizonyára nem! úgy tekinti ezeket, mint szövetségeseit a katolicizmus ellen folytatott harcában.

⁷ A 18-as fokú páholy káptalan, a 30-as fokú areopág.

Elég ügyes arra nézve, hogy egy pár hívét eme társulatokba becsempéssze; ily módon hasznára fordíthatja e társulatok antiklerikális buzgóságát, sőt tudtukon kívül, nevezetesen oly körülmények között, midőn tevékenységét ki kell fejtenie anélkül, hogy magát kompromittálja, igazgatja is. S főképp arra ügyel, hogy e szabadgondolkozó társulatok egymástól különválva maradjanak; az ő szemében a materialista egyletek szövetezete vele vetélkedő hatalmasság s titokban minden törekvését állandóan oda irányítja, hogy e szövetezést megakadályozza. Mennyi leleplezést tehetnék erre vonatkozólag, ha azok nem másodrendű érdekekkel bírnának!

Most, hogy az olvasó tiszta fogalmat szerzett magának a különbségről, amely a szabadkőművesség és a közt létezik, amit napjainkban szabadgondolkozásnak neveznek, az istentagadók és a szkeptikusok ama óriási egyesületéről akarok szólni, amely az Antiklerikális Liga név alatt ismeretes.

1881. július hó 13-án – kétségkívül még nem ment feledésbe a dolog, – IX. Pius tetemeinek áthelyezése alkalmával lázongás támadt Rómában. A római páholyok egy pár külvárosi munkást fölpiszkáltak s ezek az izgatásnak engedve, a pápa koporsóját a Tiberisbe dobni akarták.

A fegyveres erőnek a garanciatörvény értelmében közbe kellett lépni s a lázongók a szentségtörő merényletet nem hajthatták végre.

Ámde az olasz szabadkőművesség látván, mily hevességet tanúsítottak a szerencsétlen félrevezetett munkások, úgy gondolkodott, hogy a fanatikus erőszakoskodók közreműködését más alkalmakkor igénybe veheti. Azt határozták tehát, hogy „antiklerikális körök” név alatt küzdelemre kész egyleteket alakítanak; ez egyletek többnyire oly szabadgondolkozó emberekből fognak állani, akiket a szekta társadalmi állásuk alacsony foka miatt páholyaiba be nem fogad, s ezek közé néhány beavatott szabadkőművest csúsztatnak, akik mint titkos sugalmazók fognak szerepelni.

E terv végre lett hajtva.

Néhány nap alatt tíz kör alakult Rómában, s Olaszország többi részében is folyt a szervezkedés.

Garibaldi útján ez egyletek alakulásáról értesülvén anélkül azonban, hogy a szervezők mint szabadkőművesek lettek volna nekem kezdetben bemutatva, a magam részéről eltökéltem, hogy Franciaországban hasonló, harcra kész egyletek alakítását megindítom.

Az olasz antiklerikális párt főnökei, akikkel levelezésben állottam, jóvá hagyták szándékomat. Hozzá láttam tehát a munkához éppen a szabadgondolkozók párizsi kongresszusának idejében, amelyről az előző fejezetek egyikében beszéltem.

De csakhamar észrevettem, hogy a kapott utasításokat rosszul értettem. Mert míg Olaszországban az antiklerikális egyleteket a Nagy Oriens titkos vezetése alatt és úgy szervezték, hogy egyik a másikatól külön válva működjék, a franciaországi szervezkedés, melynek én voltam a megindítója, a szabadkőművesség befolyásától függetlenül és olyképpen történt, hogy az egyletek egymással szövetezetben álljanak.

Garibaldi, aki akkor az olasz szabadkőművesség nagy mestere volt, ennek dacára is jóvá hagyta a francia ligát. Franciaország Nagy Oriense ellenben rossz szemmel nézte s nekem kellemetlenségeket okozott; október hóban megváltam a szabadkőműves szektától.

Az olvasó talán csodálkozni fog a fölött, hogy Garibaldi ily körülmények között tovább is folytatta velem a levelezést. A dolog megfejtése végett tehát meg kell említenem, hogy a tábornok bizonyos tekintetben csak tiszteletbeli szabadkőműves volt, akinek nevét az olaszországi Nagy Oriensben cégerül használták; a tulajdonképpeni főnök Lemmi Adorján volt, aki ma tiszteletbeli Nagy-Mester s a római antiklerikális központi bizottságnak az elnöke. Ez a köztem és a francia Nagy Oriens közt támadt súrlódások pillanatától kezdve meghidegült irányomban.

Ezzel nem törődve, s minden titkos uralmat ellenezve most csak annál nagyobb buzgósággal dolgoztam az egyletek megalakításán; minden gondom oda irányult, hogy teljesen függetlenekké tegyem és sikerült is azokat minden szabadkőműves befolyástól menten egyesítenem.

Két hónap alatt huszonhárom francia egylet alakult. 1883. február hóban volt már százkető. Végre megtérésem idejében, a francia szövetség százharmincnyolc egymással közvetlen összeköttetésben lévő egyletből állott, ide nem számítva a szövetséggel levelezésben álló száznegyvenhárom társegyületet; az egymással közvetlen összeköttetésben álló egyletek képezték „a francia unió”-t s mindössze körülbelül tizenhétezer tagot számláltak. A központi bizottság Párizsban székelt.

1882. augusztus hó 15-én a francia szövetség mintájára egy spanyol liga is alakult, melynek központja Barcelona.

A legutóbbi időben egy negyedik liga is jött létre Dél-Amerikában s ennek a központja Guatemalában van.

Mindezen ligák – az olasz unió, a francia unió, a spanyol unió s a dél-amerikai unió – ámbár szervezetük különböző, levelezésben állanak egymással.

Van titkos jelszavuk, amely minden évben változik s amelynek segítségével a különböző országbeli ligatagok egymásra ösmernek, ha a véletlen vagy társulati ügyeik összehozzák őket; ezen ismertető jelszó, ez a szövetségnek egyedüli titka.

A szabadgondolkozás harcoló egyletei a szabadkőművességgel ellenkezőleg nyíltan működnek; ezek ahelyett, hogy titkolóznának, inkább tüntetőleg végzik munkájukat. A liga tagjainak harca a vallás ellen nyilván utálatos, de nem álnok. A ligatagok az antiklerikalizmus elszánt harcosai; vak düh által üzetve nyílt homlokkal esnek neki az egyháznak, nem számítva a vágásokat, melyeket adnak, sem azokat, melyeket kapnak, elvakultságukban vakmerők, s gonoszságukban fanatikusok.

Az antiklerikális ligát alkotmányának első nyolc cikkelyéből meg lehet ismerni.

AZ ANTIKLERIKÁLIS LIGA. ALAPELVEI.

(A francia unió.)

I. cikkely.

Az antiklerikális liga, lényegében szocialisztikus intézmény, égetően szükségesnek nyilvánítja a munkásosztály sorsának minden tekintetben való javítását.

Látja, hogy egy titkos hatalomnak, a klerikalizmusnak egész mostanig sikerült a munkások érdekeivel ellenkező különféle érdekeket egyesíteni, s hogy ekként e hatalom a szociális haladásnak fő akadálya.

Ennek következtében az antiklerikális liga oly célból alakult, hogy szünet nélkül s a tőle telhető erővel harcoljon a bármily természetű babonás eszmék és ezeknek terjesztői ellen.

2. cikkely.

Az antiklerikális liga semmiféle dogmát, kultuszt vagy rítust el nem ismer. Elveti az istenségben való minden hitet, eltörli a természetfölötti lényre vonatkozó minden elnevezést.

3. cikkely.

Az antiklerikális liga kebelébe fogad minden szocialista demokratát tekintet nélkül az iskolára vagy rendszerre; megelégszik, ha tagjai a nép felszabadításán dolgoznak.

Ezért az antiklerikális liga egy szocialisztikus iskola vagy rendszer mellett sem foglal állást.

4. cikkely.

Az antiklerikális liga tagjai lehetnek a szabadgondolkozó társulatoknak s általában mindazon egyeteknek tagjai, amelyek a teremtő és a világot kormányzó Istenben való hitet elvetik.

5. cikkely.

Az antiklerikális liga jelszava: „*Tégy úgy, amint gondolkazol.*”

Következőleg az antiklerikális liga megköveteli, hogy minden tagja bátran kövesse véleményét; mert senki sem mondhatja magát becsületes embernek, ha életét összhangzásba nem hozza elveivel, és saját tetteit megvetni annyit tesz, mint önmagát megvetni.

6. cikkely.

Az antiklerikális liga továbbá azt vallja, hogy a jó nem lehet független az igaztól, amelyet csakis a tudomány nyújthat; hogy a fejlődő és tudományos morált véglegesen el kell választani az elévült dogmáktól, amelyeket az ész kárhóztat; hogy a vallás tanai lényegükben nem tisztességesek, amennyiben az emberek vezetésénél, a legnemtelenebb eszközöket alkalmazzák: a nagyravágyást és a félelmet; hogy csakis a férfi és a nő gondolkodás módjának azonossága képes családot alapítani; hogy a gyermekbe tudományt és hitet, ezen egymással ellenkező két dolgot beleoltani annyi, mint ellenkezésbe hozni a szívet az ésszel, tévútra vezetni az ítéletet, megzavarni a lelkiismeretet, megsemmisíteni az akaratot; hogy ez új társulatok diadala csak akkor lesz biztosítva, ha a jövő emberei nem a múlt embereire bízzák ezentúl asszonyaikat, gyermekeiket és saját személyeiket; hogy sok polgár hangoztatja ugyan ez igazságokat, de mivel e meggyőződésükben meg nem szilárdulnak s ezt életmódjuk sérthetetlen szabályául ki nem tűzik, tetteikkel minduntalan meghazudtolják szavaikat; hogy e gyöngeségnek a következménye a jellemek elaljasodása és a lelkiismeretek elsötétedése; hogy a folytonos engedékenység mellett elveszítik az igazság minden fogalmát, életük folytonos hazugság s mindennemű hitehagyásokra és minden aljasságra kész szégyenteljes közömbösségbe esnek; hogy csak az együttes tevékenység, amely mindenkinek példát, támaszt és erőt nyújt, képes megkönnyíteni az ésszerű élet harcát az előítélet, a megrögzöttség és az önzés ellen.

Ezen indokokból az antiklerikális liga összes tagjainak kötelességévé teszi, hogy mindama tanokkal, melyeket elvben elvetnek, tényleg is szakítsanak s megfogadják, hogy soha semmiféle szektának, semmiféle vallásnak semmiféle szertartásában sem vesznek részt: nem a vallásos fölavatásban a születésnél, nem a vallásos szertartásban a házasság kötésekor, nem veszik igénybe a papot a halál órájában.

Az antiklerikális liga tehát szabadgondolkozó és szocialisztikus embereknek egyesülete, amelynek törvénye a tudomány, létfeltétele az összetartás s célja az igazság.

7. cikkely.

Az antiklerikális liga védi az ifjúságot a babonával s ennek híveivel szemben.

A liga tagjainak kötelessége tőlök telhetőleg a munkás családoknak segédkezet nyújtani, hogy gyermekeik elhelyeztessenek és kitaníttassanak.

8. cikkely.

Az antiklerikális liga a társadalmi osztályok kiváltságait el nem ismervén, tagjainak a legszorosabb egyességet ajánlja a klerikalizmus és a népet elnyomó minden politikai vagy társadalmi hatalmasság ellen.

Ebben áll a nyíltan harcoló szabadgondolkodás programja.

Ami a liga szervezetét illeti, az egyszerű.

A liga mind a két nemű tagokból áll; számuk nincs megszorítva.

A tagok különböző csoportokra oszlanak. Egy és ugyanazon városban több csoport lehet.

Minden csoport önmaga kezeli ügyeit. Autonómiája teljes és független.

A Franciaországban és Algirban működő csoportok összessége képezi „A franciaországi Uniót.” A franciaországi Unió központi székhelye Párizs.

A franciaországi Uniót egy tíz tagból álló központi bizottság adminisztrálja, akiknek választásánál az összes francia és algiri csoportok részt vesznek.

E központi bizottság minden évben teljesen újra választatik; megbízatása július 29-ével lejár; tagjai mindig újból megválaszthatók.

Így történt, hogy én is kezdettől fogva egészen megtérésemig mindig meg lettem választva a liga központi bizottságának tagjává és főtitkárává.

E központi bizottság szervezi az új csoportokat, ez levelez a más országbeli uniókkal, gondoskodik, hogy a szövetséges társulatok jegyzőkönyvei szabályosan és kellőleg nyilvánosságra kerüljenek s végre minden törekvését oda irányítja, hogy a csoportok között jó egyetértés uralkodjék, – ami sokszor nem a legkönnyebb feladat.

Aki az antiklerikális ligába felvétetni akar, annak

1-ször huszonegy évesnek, vagy ha kiskorú, atyja vagy gyámja által erre fölhatalmazva kell lennie;

2-szor azon megyében kell laknia, ahol a csoport van, amelyhez tartozni óhajt, vagy ettől legföljebb száz kilométernyi területen;

3-szor jó erkölcsűnek kell lennie s munkája után élnie;

4-szer be kell fogadtatnia úgy a csoport által, mint a központi kezelő-bizottság által.

„A jó erkölcsiség” a szabadgondolkozás nyelvén nem foglalja magában a kötelezettséget, hogy valaki házasságban éljen. A *szabad együttélés* tökéletesen erkölcsösnek tekintetik, ha több év óta tart. Mindazonáltal meg kell vallanom, hogy a liga nem vetemedik annyira, hogy miként a szabadkőművesség teszi, leányszerzőket is fogadjon kebelébe.

Ami azon pontot illeti, mely szerint a felveendőnek saját munkája után kell élnie, ez nem tételezi föl ama kötelezettséget, hogy valaki mindennapi munkával tartsa fenn magát. A tőkepenzes is felvehető ligatagnak, de megkívántatik, hogy a tőkét, melynek kamataiból él, munkájával szerezze légyen.

A liga minden egyes csoportjának külön neve és szabályzata van. A párizsi csoport, amelynek én tagja voltam, *Garibaldi csoportnak* neveztetett. 1884. november 17-én e csoportnak volt 10 tiszteletbeli, 1 pártoló, 165 működő s Párizsban lakó és 558 levelező, összesen 734 tagja.

A fölvétel formalitásai a különféle csoportoknak sajátos alapszabályai szerint változnak, de mindig nagyon egyszerűek. Általában, ha valamely szabadgondolkozó a ligába fölvétetni óhajt, először az illető csoport egy vagy két ülésében részt vesz, hogy lássa, vajon a társaság neki megfelel-e; ezután az egyik ligatag által bejelenteti magát; bizonyos kérdéseket intéznek hozzá, bemutatja erkölcsi bizonyítványát, kimutatja a szabadgondolkozás terén kifejtett tevékenységét, (például: hogy gyermekeit meg nem kereszteltette, hogy feleségét a templomlátogatással való fölhagyásra bírta, hogy polgári temetéseket s antiklerikális felolvasásokat rendezett községében stb.) végre miután egy vizsgáló bizottság ez állításokat igazaknak találta, a csoport tagjai a jelölt fölvételére vonatkozólag szavaznak; a jelölt nem bekötött szemmel vezetettik be, mint a szabadkőműves páholyokban s nem is vetik alá próbakísérleteknek. Tudtommal csak két csoport van, az egyik Calvadosban, a másik Nord megyében, amelyek a fölveendőkkal próbakísérleteket tesznek (keresztet kell lábbal tiporniok) ámde ez a ligában csak kivételes eset. A liga tagjai azonban sehol sem csinálnak titkot istentelenségükből: gyűléseikbe mindenütt bebocsátják az idegeneket, akik jelen lenni akarnak.

A csoportok igen gyakran érintkeznek egymással részint levelezés útján, részint úgy, hogy egymást ünnepélyeikre kölcsönösen meghívják. A tagok utazásaik alkalmával egymást meglátogatják.

Azonfölül a liga tagjai szükség esetén egymás segítségére vannak. Az általános szabályzat 41. cikkelye így hangzik: „Ha valamely csoport egyik vagy másik tagjának baját enyhíteni nem képes, a titkár ezt kivétel nélkül az összes csoportoknak tudomására hozni tartozik. Erre azután minden csoport köteles tehetségéhez képest valamit adni. Bármily keveset nyújt is egy-egy csoport, mégis, ha a liga minden csoportja a szerencsétlen testvérrel szemben kötelességét teljesíti, az egész sokat tesz ki.” Így láttam én, hogy munkás családok, melyek hirtelen nyomorúságra jutottak, alig egy hónap alatt százötven egész kétszáz franknyi segílyt kaptak. Elmondtam a liga embereinek túlzásait; meg kell ismertetnem jó tulajdonságaikat is. Ha a szabadgondolkozók erőszakosabban működnek is, mint a páholyok tagjai, de legalább nem vezéreltetnek ama száraz önzés által, amely a szabadkőmívesnek megkülönböztető jele.

Az antiklerikális liga a többi között kiváló gondot fordít arra, hogy a polgári temetéseket megszaporítsa.

Minden tag a föl vétel napján egy végrendeletet köteles aláírni, amely így hangzik:

Én alulírott, az antiklerikális liga tagja, teljesen egészséges állapotban és józan eszem birtokában minden fönntartás nélkül kijelentem, hogy a liga antiklerikális elvei föltétlenül az enyémekek is. Következőleg mint szabadgondolkozó élvén óhajtom, hogy mint olyant, bármily vallású pap közbenjötté nélkül eltemessenek. Erre vonatkozó akaratom határozott; a végrendeletek, amelyeket ezután még tenni találnék, s amelyek csakis vagyonomra vonatkozó végintézkedéseket fognak tartalmazni, nem fogják megsemmisíteni a jelen végrendeletet.

Azon esetre, ha családom valamelyik tagja antiklerikális elhatározásaim végrehajtását ellenezné, ezt már csak ezért előre is az örökségre vonatkozó minden jogától megfosztottnak nyilvánítom s ellenkezését hatálytalanná teszem.

Barátaimat és a ligában tagtársaimat s nevezetesen N. N. (*három vagy négy tagot megnevez a csoportból, amelyhez tartozik*) polgárokat fölkérem, hogy jelen intézkedésem végrehajtásáról gondoskodjanak, s őket nevezem ki végrendeletem végrehajtóinak ama határozott utasítással, hogy azt minden törvényes eszköz igénybevételével hűségesen végrehajtsák.

Végre tekintettel arra, hogy tisztán polgári temetésem mellett ennyi és ennyi (*itt az egyházi temetés mellőzésével megtakarított összeg tétetik ki*) költség fog megkíméltetni, kívánom, hogy ez összeg ezen és ezen (*valamely laikus jótékonyági egyesület, vagy köztársasági antiklerikális társulat*) célra fordíttassék, amelyre is azt minden levonás nélkül ezennel hagyományozom.

Ez utolsó záradékot azért toldották be a liga végrendeleteibe, hogy azoknak törvényes erőt kölcsönözzenek, minthogy az olyan végrendelet, amely semmiféle pénzbeli rendelkezést nem tartalmaz, a bíróságok által figyelembe nem vétetik.

Abban a pillanatban, amidőn végre tizenhét évi elvakultság után szemeimet a világosság előtt megnyitottam, az antiklerikális liga csoportjai a következők voltak (egy tagnak nevét sem fogom említeni, mivel e munkában a személyeskedésektől tartózkodom):

A közvetlen összeköttetésben álló társulatok:

Alger, Algír. – Az algeri szabadgondolkozás.

Amboise, Indre-et-Loire. – Az összetartás, az amboisei kerület uniója.

Albi, Tarn. – Új korszak.

Amiens, Somme. – Az antiklerikális demokrácia.

Arles, Bouches-du-Rhône. – Újhitű csoport.

Albertville, Savója. – Az albertvillei szabadgondolkozás.

Ambérieu, Ain. – Pellaudin Gyula csoport.

Ain-Touta, Algír. – Az aintoutai szabadgondolkozás.

Annecy, Felső Savoya. – Az annecyi szabadgondolkozás.

Angers, Maine-et-Loire. – A decentralizáció.

Ain-el-Hadjar, Algír. – A jövő.

- Batna*, Algir. – A nép jövője.
Bordeaux, Gironde. – A bordeauxi szabadgondolkozás.
Bordeaux, Gironde. – Igazságosság és összetartás.
Bourg, Ain. – Quinet Edgár csoport.
Beaurepaire, Isère. – A család ellenségei.
Belfort, Haut-Rhin. – A szabadság védelmezői.
Boudes, Puy-de-Dôme. – Az antiklerikális paraszt.
Brouvelieures, Vosges. – A munkában kitartók.
Besançon, Doubs. – A besançoni szabadgondolkozás.
Beauvais, Oise. – A beauvaisi istentagadók.
Bonny, Loiret. – A bonnyi szabadgondolkozás.
Béziers, Hérault. – Az engesztelhetetlenek.
Béziers, Hérault. – A béziersi szabadgondolkozás.
Chambéry, Savója. – A fölszabadított lelkiismeret.
Carouge, Francia Svájc (genfi ker.) – A carougei szabadgondolkozás.
Cherbourg, Manche. – A cherbourgi emancipáció.
Constantine, Algir. – Demosthenes csoport.
Constantine, Algir. – Az ifjúság haladása.
Claudon, Vosges. – Chaumette csoport.
Djidjelli, Algir. – A laikus nevelés.
Digne, Basses-Alpes. – Az előhaladók szövetkezete.
Druillat, Ain. – A földművelők uniója.
Denain, Nord. – A denaini szabadgondolkozás.
Etampes, Seine-et-Oise. – Az etampesi és környéki szabadgondolkozás.
Flesselles, Somme. – A harcoló szabadgondolkozás.
Garéoult, Var. – A félelmetesek.
Gommecourt, Seine-et-Oise. – Az epte- és seine-mellékiek.
Gien, Loiret. – A gieni szabadgondolkozás.
Hautmont, Nord. – Marat csoport.
Homps, Aude. – Barbes-Egalité csoport.
Hellemmes, Nord. – A hellemmesi bölcsesség.
Joyeuse, Ardèche. – A joyeusei szabadgondolkozás.
Kouba, Algir. – Denfert-Rochereau csoport.
Lyon, Rhône. – Sem isten, sem papok, a pozitív morál észelvi csoportja.
Lyon, Rhône. – Az anyagelvi igazság.
Lyon, Rhône. – A szocialista jövő.
La Seyne, Var. – A seynei szabadgondolkozás.
La Ferté-sous-Jouarre, Seine-et-Marne. – A la ferté-sous-jouarrei szabadgondolkozás.
Liancourt, Oise. – Az 1793-ik év fiai.
La Grand'Combé, Gard. – A proletárok jövője.
Lille, Nord. – A lillei bölcsesség.
Lille, Nord. – A solidairek.
La Couture-Boussey, Eure. – Az iparosok csoportja.
La Tour-du-Pin, Isère. – Baudin csoport.
Lisieux, Calvados. – Voltaire csoport.
Lempire, Aisne. – Gambetta csoport.
L'Escale, Hautes-Alpes. – Az alpesek ébredése.
Lunel, Hérault. – A republikánus előőrség.
Lodève, Hérault. – Barra csoport.
La Bourine, Bouches-du-Rhône. – A bosszú.
L'Isle-sur-Sorgue, Vaucluse. – Sem Isten, sem úr.
Les Lilas, Seine. – A lilasi szabadgondolkozás.
Les Issers, Algir. – Az issersi szabadgondolkozás.
La Ferté-Loupière, Yonne. – A la ferté-loupièrei antiklerikális unió.
La Nouvelle, Aude. – A nouvellei szabadgondolkozók.

Lésignan, Aude. – Camille Desmoulins csoport.
Longres, Haute-Marne. – A longresi szabadgondolkózás.
Lagnes, Vaucluse. – Raspail csoport.
Laigle, Orne. – A szabadság felvilágosítói.
Le Mans, Sarthe. – A mansi szabadgondolkózás.
Marseille, Bouches-du-Rhône. – A szabadgondolat.
Mirabeau-Tarelle, Basses Alpes. – Ça ira csoport.
Malvillers, Haute-Saone. – Voltaire csodálói.
Moux, Aude. – Hugo Viktor csoport.
Meung-sur-Loire, Loiret. – A communek csoportja.
Mastaganem, Algir. – Az igazi gondolkózók.
Mesnil, Marne. – Az igazság támasza.
Mouy, Oise. – A mouyi szabadgondolat.
Monceau-les-Leups, Aisne. – Rouget de l'Isle csoport.
Mauris, Cantal. – A maursi szabadgondolkózás.
Mougins, Alpes-Maritimes. – D'Alembert csoport.
Montpellier, Hérault. – Saint-Just csoport.
Mezériat, Ain. – Baudin megbosszulói.
Montataire, Oise. – A montatairei szabadgondolat.
Mirepoix, Ariège. – A mirepoixi szabadgondolkózás.
Méru, Oise. – Meslier János csoport.
Nantes, Loire-Inférieure. – Guépin csoport.
Nantes, Loire-Inférieure. – A jövő öre.
Nimes, Gard. – A forradalmi zászló.
Nogent, Haute-Marne. – Diderot vetélytársai.
Neuville-sur-Ain, Ain. – Sem Isten, sem ördög.
Oran, Algir. – Az ifjú Franciaország.
Oran, Algir. – Az orani szabadgondolkózás.
Orléansville, Algir. – Marceau csoport.
Párizs, Seine. – Garibaldi csoport.
Párizs, Seine. – Diderot csoport.
Párizs, Seine. – A munkások csoportja.
Párizs, Seine. – Az istentagadók csoportja.
Panissière, Loire. – Mindig szabadok!
Philippeville, Algir. – A philippevillei szabadgondolkózás (régiben: Robespierre csoport.)
Poitiers, Vienne. – Galilei csoport.
Palaiseau, Seine-et-Oise. – A palaiseaui szabadgondolkózás.
Pantin, Seine. – A pantini szabadgondolkózók.
Persan, Seine-et-Oise. – Delescluze csoport.
Rouen, Seine-Inférieure. – Háború a babonának.
Reims, Marne. – Az anyagelviék csoportja.
Rivesaltes, Pyrénées-Orientales. – A rivesaltesi szabadgondolkózás.
Roquevaire, Bouches-du-Rhône. – A radikális bosszú.
Romilly-sur-Seine, Aube. – A romillyi szabadgondolkózás.
Roanne, Loire. – A roannei szabadgondolkózás.
Souak-Arrhas, Algir. – A valódi igazságosság.
Sauzé-Vaussais, Deux-Sèvres. – Tedd azt, ami kötelességed.
Samois, Seine-et-Marne. – A népek uniója.
Sucy-en-Brie, Seine-et-Oise. – A testvéri unió.
Sépeaux, Yonne. – Legyen világosság!
Songeons, Oise. – A szabad picardiak.
Souillac, Lot. – A souillaci szabadgondolkózás.
Saint-Désir-de-Lisieux, Calvados. – A szabadság gyermekei.
Saint-Martin-de-Sénozan, Saone-et-Loire. – A szabad népek.
Saint-Étienne, Loire. – A saint-etiennei szabadgondolkózás.

Saint-Nazaire, Aude. – Michelet csoport.
Saint-Quentin, Aisne. – A saint-quentini szabadgondolkozás.
Saint-Leu-Taverny, Seine-et-Oise. – La Barre csoport.
Toulon, Var. – A touloni antiklerikális unió.
Toulon, Var. – Blanqui csoport.
Thouars, Deux-Sèvres. – Az ifjúság védelmezői.
Toulouse, Haute-Garonne. – Blanc Lajos csoport.
Trévoux, Ain. – A trévouxi szabadgondolkozás.
Torcieu, Ain. – Roselli-Mollet csoport.
Uriménil, Vosges. – Vosges jövője.
Villeneuve-sur-Yonne, Yonne. – Az összetartás.
Villefranche-sur-Saône, Rhône. – Erkölcsiség és összetartás.
Venteuil, Marne. – A haladás barátjai.
Villeneuve-les-Béziers, Hérault. – Molière csoport.
Varambon, Ain. – Az előítéletek eloszlatói.
Valenciennes, Nord. – Voltaire gyermekei.
Valence, Drôme. – A valencei szabadgondolkozás.
Versailles, Seine-et-Oise. – A versaillesi szabadgondolkozás.
Wacquemoulin, Oise. – Bresciai Arnold csoport.

Egyszerűen affiliált társulatok:

Az egyszerűen affiliált társulatok általában csak az illető község, ahol éppen a társulat központja van, „Szabadgondolkozásának” címét viselik”, ritka eset, hogy valami más megkülönböztető címük volna.

Így tehát én csakis a helyeket fogom megnevezni, ahol eme társulatok központja van, azoknál pedig, amelyeknek különös címök is van, ezt zárjelben fogom jelezni.

Asnières, Seine. – *Arzew*, Algir. – *Argenteuil*, Seine-et-Oise. *Auxerre*, Yonne. – *Aubervilliers*, Seine. – *Arles*, Bouches-du-Rhône. – *Avignon*, Vaucluse. – *Angoulême*, Charente. – *Aix*, Bouches-du-Rhône. – *Appoigny*, Yonne. – *Arbois*, Jura.

Bone, Algir. – *Bordeaux*, Gironde (Az antiklerikális propaganda girondi ligája.) – *Briare*, Loiret. – *Bonneville*, Haute-Savoie. – *Beauvais*, Oise. – *Brienon*, Yonne. – *Boulogne*, Seine. – *Brie-Comte-Robert*, Seine-et-Marne. – *Boufarik*, Algir. – *Blidah*, Algir. – *Ben-N'Choud*, Algir.

Cette, Hérault. – *Cette*, Hérault (A független, ti. csoport vagy unió.) – *Clermont-Ferrand*, Puy-de-Dôme. – *Charbuy*, Yonne. – *Châlon-sur-Saône*, Saone-et-Loire. – *Chateau-Thierry*, Aisne, – *Courbevoie*, Seine (A vallásellenes.) – *Carcés*, Var (A republikánus unió.) *Cannes*, Alpes-Maritimes. – *Creil*, Oise. – *Cazouls-lès-Béziers*, Hérault. – *Corbeil*, Seine-et-Oise. – *Condé*, Nord. – *Chateaufort*, Charente. – *Crau d'Hyères*, Var. – *Cognac*, Charente. – *Chablis*, Yonne. – *Castiglione*, Algir. – *Charleville*, Ardennes (Az antiklerikális propaganda.) – *Chéragas*, Algir. – *Cheny*, Yonne, – *Châlons-sur-Marne*, Marne.

Dunkerque, Nord. – *Draguignan*, Var.

Ecouen, Seine-et-Oise. – *Ervy*, Aube. – *Étourvy*, Aube. – *Elve*, Pyrénées-Orientales. – *Epernay*, Marne.

Fère-en-Tardenois, Aisne. – *Fuveau*, Bouches-du-Rhône (Haladás). – *Fleury*, Yonne.

Guerchy, Yonne. – *Gaillon*, Eure. – *Guise*, Aisne. – *Gaillac*, Tarn. – *Graulhet*, Tarn. – *Garancières*, Eure. – *Guyotville-Staouëli*, Algir (az Összetartás.) – *Gassin*, Var (Az öböl szabadgondolkozói.)

Hénin-Liétard, Pas-de-Calais.

Ivry, Seine.

Le-Hâvre, Seine-Inférieure. – *Loches*, Indre-et-Loire. – *Lézignan*, Aude. – *La Madeleine-lès-Lille*, Nord. – *Lille*, Nord (Egyenlőség). – *Lille*, Nord (A szabadgondolkozók). *Le Creuzot*, Saone-et-Loire. – *La Seyne*, Var (A hegy pártiak.) *Levallois*, *Perret*, Seine. – *Lagny*, Seine-et-Marne. – *Limoges*, Haute-Vienne (A munkások demokratikus uniója.) *Limoges*, Haute-Vienne (Szövetséges munkás unió.) – *La Chapelle-Vieille-Forêt*, Yonne.

Marseille, Bouches-du-Rhône. – *Mâcon*, Saone-et-Loire. – *Mantes*, Seine-et-Oise. – *Moniargis*, Loiret. – *Mirefleurs*, Puy-de-Dôme. – *Morey*, Loir-et-Cher. – *Maisons-Laffitte*, Seine-et-Oise (A szabadgondolkozók demokratikus uniója.) – *Mallemort*, Bouches-du-Rhône. – *Mèze*, Hérault. – *Meaux*, Seine-et-Marne. – *Montrieux*, Loir-et-Cher. – *Montré-sor*, Indre-et-Loire. – *Montchanin-les-Mines*, Saône-et-Loire.

Nantes, Loire-Inférieure. – *Neuilly-sur-Seine*, Seine. – *Nice*, Alpes-Maritimes. – *Nîmes*, Gard (Börze kör.) – *Nolay*, Cote-d'Or. – *Nouzon*, Ardennes. – *Nogent-le-Rotrou*, Eure-et-Loir.

Orléans, Loiret.

Párizs, Seine (Egyenlőség.) – *Páris*, Aube (A szabadgondolkozók uniója.) – *Puteaux*, Seine. – *Parc-Saint-Maur*, Seine. – *Paulhan*, Hérault. – *Port-Marly*, Seine-et-Oise. – *Poligny*, Jura. – *Pontoise*, Seine-et-Oise. – *Poissy*, Seine-et-Oise.

Quillan, Aude.

Reims, Marne. – *Rouen*, Heine-Inférieure. – *Roubaix*, Nord. – *Rive-de-Gier*, Loire (Demokratikus unió.) – *Rueil*, Seine-et-Oise.

Saumur, Maine-et-Loire. – *Sèvres*, Seine-et-Oise. – *Saint-Aubin-sur-Gaillon*, Eure. – *Saint-Junien*, Haute-Vienne. – *Saint-Denis*, Seine (Olasz demokratikus unió.) – *Saint-Denis*, Seine (A haladás barátai.) – *Saint-Ouen*, Seine. – *Sens*, Yonne. – *Saint-Germain-en-Laye*, Seine-et-Oise (A vallásellenes.) – *Saint-Pierre-lès-Calais*, Pas-de-Calais. – *Saint-Amand*, Cher. – *Saint-Julien*, Haute-Savoie. – *Sedan*, Ardennes. – *Saint-Florentin*, Yonne. – *Saintes*, Charente-Inférieure. – *Saint-Amant-de-Boixe*, Charente. – *Saint-Vallier*, Drôme.

Toulouse, Haute-Garonne. – *Tulle*, Corrèze. – *Toulon*, Var (A munkások.) – *Toulouges*, Pyrénées-Orientales (Hugo Viktor kör.) – *Tours*, Indre-et-Loire. – *Taingy*, Yonne. – *Trets*, Bouches-du-Rhône. – *Toucy*, Yonne.

Urzy, Nièvre.

Villefranche-sur-Saône, Rhône. – *Vincennes*, Seine. – *Valence*, Drôme (Laikus tetvéri unió.) – *Vernon*, Indre-et-Loire. – *Villecien*, Yonne. – *Vanves*, Seine. – *Vendôme*, Loir-et-Cher.

Nem tudom, vajon az antiklerikális liga kontingense visszavonulásom óta növekedett vagy kisebbedett-e? Bevallom, hogy eme messzeágazó társulat állapota iránt közömbössé lettem és vagyok is.

Mindazonáltal egy kis megjegyzést kell tennem:

A liga, szokás szerint, minden évben egy kötelező kongresszust tartott. E kongresszus 1884-ben Lyonban tartatott; 1885-ben Rómában és 1886-ban Barcelonában volt megtartandó. Az 1886-ik esztendő elmúlt anélkül, hogy e kongresszusról valamit hallottam volna; s minthogy eme gyülekezetek nem titokban tartatnak, hanem ellenkezőleg nagy garral és lármával, azt következtetem, hogy az én egykori francia kollegáim sem Spanyolországba nem mentek, amint ez tervezve volt, sem pedig máshová.

Ha eme fennakadásban megtérésemnek van némi része, hálát adok érte az Istennek. Ez annyit jelentene, hogy a vallástalan szövetséget, amelynek legbűnösebb alapítói közé tartozom, gonoszsággal együtt részben szétbomlott.

XII. Megtérésem

Egy áldozat. – A D'Arc Jankáról tervezett könyv. – Munkám és a roueni percsomó. – Falragaszok IX. Pius ellen. – Utolsó elítéltetésem. – A nagypénteki bál. – 1885. április hó 23-ika. – A hit világossága. – Imával töltött éj. – Első levelem a megtérés után. – A saintmerrii lelkész. – Kilépésem a ligából és a „République Anti-Cléricale” szerkesztőségéből. – Egykori irataimnak visszavonására és jövő semlegességemre vonatkozó elhatározásom. – A római kongresszus. – A köztársasági sajtó heves támadásai. – A tökéletes megtérés. – A ligából való kizáratásom. – Látogatás a pápai követnél. – Visszavonulok és gyónni megyek. – Megújítom első áldozásomat. – Befejezés.

Az alatt, amíg én botrányt botrányra halmoztam és a lelkeket minden erőmből az egyháztól elszakítottam, egy nő imádkozott.

Jogand Józsa, atyám nővére a keresztanyám. Úgy szeretett engem, mintha csak édes anyám lett volna. Gyermekkoromban a legnagyobb gyöngédséget tanúsította irányomban; szeretetteljes módon viselte gondomat.

Midőn az elbeszélte pajkos lépés után Mettraybe zártak, szíve szét volt marcangolva. Ő, ő nem érezte magát följosgósítva atyám tanácsadóit elítélni, de lelke mélyében siránkozott a velem szemben követett eljárás fölött. Azt mondogatta magában, hogy a tékozló fiúkat csak az Isten kegyelme képes megtérésre bírni s hogy e kegyelmet csak az ima útján lehet elnyerni.

Ő sírt tehát és imádkozott.

Midőn a gyűlölet mindig jobban és jobban izgatott, midőn eszeveszetten amaz örült háborúba merültem, amelynek támadásai maga ellen az Isten ellen voltak intézve, szíve sajgott s még mindig imádkozott.

Gondolata soha sem hagyott el engem. Figyelemmel kísért örült harcaimban, veszedelmeim között, nem csüggesztették el káromkodásaim. Meg volt írva, hogy istentelenségem nem ingatja meg hitét, nem fárasztja ki reményét, nem oltja ki szeretetét. Ő imádkozott, szüntelen imádkozott.

Egy napon mégis betelt a mérték. IX. Pius tiszteletre méltó emléke ellen megindítottam a rágalmozó háborút. Nem elégedvén meg azzal, hogy magam hazudtam, másokat is hazugságra bírtam. Módnélküli dühtől részegen büntársakat toboroztam s a papság ellen vezettem.

Keresztanyám hősiességére szánta el magát.

– Minthogy imádságaim nem elégségesek – monda – teljesen fölálldozom magamat.

Volt birtoka, melyet munkája után és takarékoskodással szerzett.

Gyakran segítette a szegényeket. Ez alkalommal mindenétől megfosztotta magát.

Vagyonát a szegények közt osztotta szét, a keresztény nő elszántságával fölálldozván magát, hogy az isteni irgalmasságot mintegy kényszerítse. Áldozata olyan volt, hogy azt az ő életében a maga teljes fényében ki nem fejthetem. Számolnom kell e szent nő alázatosságával, akinek rosszul esnék, ha gyöngéd önmegtágadását ma széthíresztelném.

Egyszer ő elhagyta a világot, s nem tartván meg csak egy centime-t is, szerzetbe lépett. Barátjainak meg kellett önmagukat adóztatniuk, hogy őt a szükségességekkel ellássák.

Élte utolsó pillanatáig imára szánta el magát. A klostrom, amelybe vonult, a Notre-Dame de la Réparation klostroma Lyonban. A fátyolfölvételkor választott neve: A hétfájdalmú Mária nővér.

Ó, ezerszer légy áldva, aki vétkeim kiengeszteléséül magadat az Úrnak fölálldoztad!

Isten, akivel dacoltam, nem hagyhatta meghallgatás nélkül eme fönséges könyörgést.

Én ez áldozatról mit sem tudtam. Családommal már régóta semmi összeköttetésben sem állottam. Keresztanyám soha legkisebb szemrehányást sem tett nekem. Ő a magányban imádkozott értem és semmiképp sem hozta tudomásomra, hogy érettem imádkozik.

E csodálatos dolgokról csak megtérésem után szereztem magamnak tudomást és meggyőződést.

Semmi sem sejtethette velem, hogy a jámbor hősiesség belevetette magát az isteni igazságosság mérlegébe, hogy ellensúlyozza gyalázatosságaimat s kieszközölje számomra a kegyelmet és világosságot.

Folytattam szomorú pályámat, mindenütt konkolyt hintvén, mindenütt gyűlöletet szítván Krisztus ellen, Istennek türelmét mindennap kísértvén.

1884. augusztus havában tervbe vettem, hogy teljesen vallástalan álláspontra helyezkedve megírom D'Arc Janka történetét. Minthogy e dicsőséges szűz ügyét Cauchon püspök tárgyalta, azt gondoltam, hogy e körülményt könnyen felhasználhatom az egész Egyház ócsárlására.

Ez eszmét Vésinier Péter, Sue Jenő egyik titkára adta nekem.

– Sue Jenő, mondja egy napon Vésinier, nem teljesen tárgyalta Orleans felszabadítójának történetét. Bizonyos részleteket, melyek a D'Arc Jankának roueni fogságára vonatkozó tárgyalás folyama alatt tett különféle vallomásokban foglaltatnak, elhallgatott. E tárgyalásra vonatkozó iratok léteznek. Kutassa föl és a papság ellen rettenetes fegyvert fog belőlük kovácsolhatni. – A tanács jónak látszott előttem.

Elhivattam egy szakavatott embert, aki az efféle kutatásokban járatos, Párizs könyvtárait ismeri, a régi levéltárakat átturkálta, szóval egy specialistát, akire nézve a legrégebbi okmányok mi titkosat sem tartalmaznak.

– Tudja-e Ön, – kérdezem tőle, – vajon a D'Arc Jankának Cauchon püspök által tárgyalt pörére vonatkozó iratcsomó létezik-e és hol található?

– Igen is tudom, volt a felelet. Cauchon ez iratokból öt másolatot készíttetett. Az egyik az angol királynak volt szánva s a Palais-Bourbon könyvtárban található. A második a pápának küldetett s a vatikáni levéltárban kell lennie. A harmadik másolat a roueni hatóságnál őriztetett, ez azonban akkor, midőn D'Arc Jankát rehabilitálták, bírósági határozat folytán megsemmisítetett. A két utolsó másolatot, melyek közül az egyiket Cauchon önmaga számára, a másikat pedig egyik bűntársának Lemaistre Jánosnak készítette, megtalálták s mind a kettő a Bibliothèque Nationale-ban (Nemzeti Könyvtár) van letéve ... Ezenfelül Quicherat Gyula, a l'Ecole des Chartes egykori igazgatója e latin kéziratokat kibetűzte s azokat a *Société de l'Histoire de France* kiadványában szóról-szóra közölte, e kiadvány is megvan a Bibliothèque Nationale-ban.

– Nagyon jól van. Ön ez okmányokat át fogja nézni s mindazt, amit a papság ellen föl lehet használni, számomra gondosan kivonatolja. A világiakkal, akik D'Arc Janka pörében szerepelnek, éppenséggel semmit se törődjék; csakis azt másolja le nekem, ami az egyháziakra vonatkozik. Értette?

– Értettem.

Az ember, akivel így beszéltem, nem először csinált számomra efféle kutatásokat. Nagyon jól tudta ő, hogy nem igen számíthat többé reám, ha részrehajlatlan munkámhoz.

Én még ezt mondtam neki:

– Duruy a *Franciaország népszerű történetében* meséli, hogy D'Arc Janka roueni börtönében a porkolábok gyalázásainak volt kitéve, sőt egy angol lorddal szemben is kellett védekeznie. Nem lehetne-e kimutatni, hogy a lotharingiai szűz bakói őt nemcsak elevenen megégették, hanem mielőtt a máglyára vitték, meg is gyalázták? ... Ön kétségkívül föl tudja fogni, micsoda fontosságot tulajdonítok én e körülménynek. Azt akarom, hogy D'Arc Janka meggyilkoltatásának felelőssége általában a papságra s magára az Egyházra háromljék.

Következőleg szívemen fekszik, hogy e bűnt a közönségnek úgy mutassam be, mint amely a képzelhető legkegyetlenebb körülmények között hajtatott végre.

– Kutatni fogok – válaszolá R***, erre vonatkozólag azonban igen nehéz lesz valamit kisűtni. Ön nem fog támaszkodhatni másra, mint föltevésekre. A Szentszék, miként tudja, 1456-ban revízió alá bocsátotta a szűzre vonatkozó pört s Cauchon áldozatát ártatlannak nyilvánította. Nem valószínű tehát, hogy a pör revíziójánál szereplő tanúk oly vallomásokat tettek volna, amelyek Önt érdeklik. – Különbözn utána nézek.

Néhány nap múlva R*** meglátogatott. Semmit sem talált, amiből meg lehetne állapítani, hogy D'Arc Janka meg lett gyalázva; de a pör revíziója alkalmával három tanú: de la Pierre Isambart, Ladvenu Márton és Manchon Vilmos azt vallották, hogy a fogolynak 1431. május 27-én a férfi ruhát, melyet letett volt, ismét magára kellett öltetni és pedig azért, „hogy magát börtönőreinek gyalázásai ellen megvédje.”

E három tanú semmivel sem állított többet. Nem baj, én megelégedtem. Ügyesen előadva és magyarázva oly értelmet kölcsönözhettem vallomásaiknak, amellyel nem bírtak.

R*** egy pár kivonatot is adott át a Cauchon által tárgyalt pörből, nemkülönbözn különféle orvosi tanulmányokat a hallucináció eseteiről.

E csomó irattal fölszerelve falura mentem, hogy egész nyugalomban megírjam *D'Arc Jankáról, a papok áldozatáról* tervezett könyvem.

Tökéletesen elvesztvén a hitet, Jankában pusztán egy francia hősnőt láttam, akit hazaszeretetének heve őrzöngövé tett. Csodáltam mint honleányt, sajnáltam mint Cauchon és az angolok áldozatát; de valami természetfölötti küldetést nála nem vettem észre.

Írtam tehát a könyvet, de mindig csak a földön maradtam.

Én úgy fogtam föl a dolgot, hogy a lotharingiai szűz az invázió borzalmai által fölizgatva valami hangot vélt hallani – jóhiszeműségét nem vontam kétségbe – s óhajait valóságnak tartotta. Nézetem szerint ez merő hallucináció volt.

Erélyesen harcolt, s ezen szempontból csodálatom a szűz iránt nem ismert határt.

Elárulták, s az angoloknak kiszolgáltatták. Pörét a berontó ellenség által megvett papok vitték. Franciaország derék papságáról, melynek az undok bűnben semmi része sem volt, nem beszéltem, a Szentszék által elrendelt rehabilitációt mint diplomatikus ténytetőt föl, s Cauchon és büntársainak alávalóságát az egész Egyháznak felróttam.

Azonfölül Janka bakóit még gyűlöletesebbekké tettem, mint aminők valóban voltak, amennyiben a durva katonai bántalmazásokat erkölcstelen erőszakoskodásokká változtattam.

Tizenkét fejezetet írtam e tárgyról; kéziratom egy 200–250 lapra terjedhető kis 18-ad kötetet adhatott volna. Céлом volt a nép közé egy könnyen terjeszthető könyvet juttatni, amelynek a papság elleni gyűlöletet élesztenie kellett volna, minthogy a nép hősnöm iránt rokonszenvvel viseltetett.

Nem az én akaratomtól függő körülmények megakadályoztak ezen első tervem végrehajtásában. Az antiklerikális könyvkereskedés elég szép eredményeket ért el különféle, képes füzetekben kiadott munkákkal. Feleségem azt ajánlotta, hogy *D'Arc Jankát* is ily jövedelmező alakban tegyem közzé.

Megjegyeztem, hogy a tárgy nem engedi meg a kibővítést; kéziratom csak 16 vagy 17 füzetet tehetne ki. Ezen csekélységért valóban nem volna érdemes költségekbe keveredni.

Ő azonban mégis kívánsága mellett maradt. A kereskedés közönsége óhajtotta, hogy valamely nagy, képes munkát adjunk ki.

Miután a dolgot jól megfontoltam, egy nap azt mondom feleségemnek:

– Íme így volna lehetséges *D'Arc Jankáról* írt munkámat füzetekben kiadni: először az én kéziratom közöltetnék úgy, amint van, s ezt követné a roueni pör jegyzőkönyvének szöszzerinti szövege; erre nézve nem volna más teendőm, mint az iratokat, melyek a Bibliothèque Nationale-ban őriztetnek, latinból lefordítani. E pör körülbelül 30–35 füzetet adna. Így azután az egészből egy nagy munka kerülne ki, amelyet képekkel töltenék be.

Ez volt a kiadványra vonatkozó végleges terv.

Az első füzeteket ama tizenkét fejezetből állítottam össze, amelyek eredetileg a nép közt terjesztendő kis kötetbe voltak szánva, s amelyeket saját jegyzeteim s az R*** által kivonatolt s nekem átszolgáltatót néhány lap nyomán megírtam.

Azután pedig, midőn a kézirat ki lett merítve, hozzáfogtam a Quicherat által kibetűzött latin percsomó lefordításához, mely a D'Arc Jankára vonatkozó tárgyalást teljesen és hitelesen tartalmazta.

Csakhamar rájöttem, hogy én az én munkámban gyakran hibákat követtem el, amennyiben nézeteimet csonka adatokra építettem. A szó szerinti szöveg többször ellene mondott az én végletekig hajtott részrehajló értekezésemnek. Ha az én fejezeteim után a latin ügyiratok hű és teljes fordítását közlöm, az olvasó azt fogja gondolni, hogy elment az eszem, így tehát egész szemtelenül siettem mindazt kihagyni, ami feszélyezett.

Ezen eljárásom azonban mégis bántott és ha a kiadvány nem lett volna már megkezdve, talán még sem csonkítottam volna meg ennyire az ügyiratokat. Ámde az én fejezeteim már megjelentek, a közönség várta a folytatást, nem lehetett meghátrálnom. Az egészet szóról-szóra lefordítani annyi lett volna, mint elárulni, s bizonyosságot tenni arról, hogy amit magam írtam, azt részrehajlólag írtam. Így tehát rosszhiszemű munkát nyújtottam az olvasóknak.

Ugyanezen időben másrészt az antiklerikális könyvkereskedés képes falragaszok útján újból hirdette a IX. Pius állítólagos kicsapongásairól szóló sületlen regényt. E falragaszok nagy feltűnést okoztak és a katolikus sajtó méltatlankodó cikkeibe tört ki.

Mit ábrázoltak e falragaszok? Egy sereg körképet IX. Piusnak és számos nőnek a fejeivel.

A rajz magában véve legalább a szabadgondolkozókra nézve semmi illetlent sem tartalmazott, mert ezek szemében a pápa csak olyan ember, mint akárki más; ámde a keresztények e falragaszokat teljes joggal erkölcsteleneknek találták, minthogy azok a pápának bizonyos tekintetben szent nötlenségi erényét támadták meg.

S különben is az antiklerikális könyvkereskedés e falragaszok által a Szentszéket bántalmazta, amelynek Párizsban nunciusa, s amelynél Franciaországnak követe van.

A kormány, kötelessége lévén közbelépni, letépette a falragaszokat. Minisztertanács tartatott ez ügyben, amely a *Temps* szerint azt határozta, hogy engem a bíróság elé állítanak.

A köztársasági sajtó ekkor hallatlan dolgokat mívelt. Minden lap úgy nyilatkozott, hogy a falragaszok éppenséggel nem sértők, s hogy a belügyminiszter, midőn azokat letépette, erőszakoskodást követett el. Csakis az én pártombeli írók, kevés kivétellel, mintegy jelszóra állították, hogy nehezükre esik ez alkalommal egy becstelen egyéniség ügyét védelmezniök stb.

A régi rágalmak ez úttal mind megújítottak; a dühöngés általános volt.

Megvallom, hogy ezt a támadást nem vártam. A szabadkőművesség, amely nem bocsátotta meg függetlenségemet, jól működött.

Mélyen elszomorodtam.

A katolikusok haragjának kifakadását természetesnek találtam; ezek ellenség voltak; az ő részükről minden ellenvetés jogosult volt. De az, hogy enyéim minduntalan nekem jönnek, az elkeserített; elkedvetlenedtem, s megbénultam.

Mindazonáltal még most is küzdöttem az undor ellen, amely elfogott. Április hó 23-án csütörtökön lapom számára egy cikket írtam, amelyben köztársasági bajtársaim különféle rágalmaira válaszoltam. Kijelentettem, hogy az üldöztetés, amely reám várakozik, s amelyet az irkászcsapat folytonos rágalmazása tett lehetővé, nem fog elcsüggeszteni.

Cikkemet e szavakkal végeztem:

„Rajta, kövessék csak el e szörnyetegséget! Soha egy lépéssel sem tántorodtam vissza a harctól, amelyet megkezdtem. Esküszöm, hogy az ellenségeim által annyira óhajtott elítéltetés meg fogja kétszerezni erőmet.”

Minthogy ez az április 23-ika jövőm fölött határozott, kedélyhangulatom tökéletes megértése végett szükséges, hogy itt egy kis pillantást vessek hátrafelé.

A gyűlölet, mellyel saját pártom részéről találkoztam, már régen kifárasztott. Néhány hónappal ezelőtt a fenyítőbíró előtt kellett megjelennem bizonyos rajzok miatt, melyeknek nem én voltam a szerzője, de amelyek miatt az ügyészség engem tett felelőssé, mivelhogy az én egyik munkámban előfordultak. A bíróság, amelynek elnöke a Seine-megye egyik tanácsnoka volt, anélkül hogy engem kihallgatott volna, tizenöt napi fogságra és kétezer frank pénzbírságra ítélte. A fölbebeszélésnél részrehajlatlan bírakkal találkoztam, akik tisztán látni akarván, kihallgattak. Az elnök, aki kezdetben nagyon rosszul volt hangolva irányomban, megengedte, hogy tetszésem szerint megtegyem megjegyzéseimet; vette magának a fáradságot s elolvasta a vádlott rajzokat tartalmazó munkát. Végre meggyőződött, hogy a könyv magában véve semmi vétkezt sem tartalmaz, s a bíróság a képek közléséért való felelősségem fokát leszállítván, a fogság alól fölmentett, a bírságot leszállította s az első fokú ítélet indokait, melyeket „határozottan túlzottaknak” talált, megváltoztatta. E bíróság konzervatív ülnökökből állott. A velem szemben követett eme különböző eljárás nagyon meglepett. Mindedig rossz bánásmódban részesülvén, egészen elbámultam, midőn most először szépen bántak velem.

Másrészről az antiklerikális liga titkára lévén, számos elvtagadásnak voltam tanúja. Láttam, hogy sokan a mi szabadgondolkozóink közül fontosabb életkörülményeik között templomba mentek. Antiklerikalizmusok csak külső volt. Társaim bizalommal voltak irányomban. Megmagyarázták, hogy ezért meg ezért kell, akár a házasságot egyháziilag megkötniök, akár gyermeköket megkereszteltetniök, akár az első áldozáshoz vinniök – s könyörögtek, hogy a dologról ne beszéljek. Nem voltam képes elárulni e derék embereket, akik titkaikat reám bízták s a kiket szívemből sajnáltam; de e gyakori vallomások gondolkozóba ejtettek. Sokszor maguk a csoportok főnökei voltak azok, akik így titokban templomba mentek: sőt a liga központi bizottságának egyik tagja is egyháziilag kötötte meg házasságát; egyedül én tudtam felőle, s a dolog igen-igen visszatetsző volt nekem.

– Ej, gondolám magamban, eme régi hit mégis csak mindennél hatalmasabb, hogy még azok is, akiket legerősebbeknek tartottam, ünnepélyes alkalmakkor alapszabályaink dacára is meghódolnak neki!

És hogy a dolgot a fejemből kiverjem, a végletekig hajtottam istentelenségemet.

Így a *Garibaldi csoport*-hoz tartozó barátaimmal április 3-án nagypénteken antiklerikális bált rendeztem. A katolikus hiszékenységre kigúnyolására Szent Miklós-nak öltöztem, fejemet dicsfény környezé, oldalomon a legenda szerinti keresztelő edény a föltámasztott három kisdéddel. Ez volt utolsó szentségtörésem.

Ilyen volt az én lelki állapotom azon időben, midőn a kegyelem fölrázott: levertség szabadgondolkozó társaimnak „gyöngesége” miatt; vallástalan lelkesedés a legmagasabb fokban; heves gyötrelem, melyet ama folytonos tapasztalás okozott, hogy alávaló vetélkedés és undok gyűlölet bomlasztja föl pártomat, – s mindenek fölött a köztársaságiaknak s önmagámnak megutálása.

Semmit sem hívén hitetlen szkeptikus létemre, mi egyéb sem maradt hátra, mint hogy ez undorteljes állapotnak véget vetendő öngyilkossá legyek. Ily formán a szabadgondolkodás logikája szerint jártam volna el.

Micsoda végküzdelemben tért vissza hitem?

Hetenkint két napot szenteltem D'Arc Janka pörének fordítására. E munka igen kínos volt: minduntalan szemem elé állította részrehajlásomat, mely azáltal, hogy az engem feszélyező helyeket kihagytam, mindinkább rosszhiszemű lett.

Azt nem tehettem, hogy az okmányokat a maguk teljességében közöljem; hű és teljes közlésükkel, mint kifejtettem, lerontottam volna mindazt, amit akkor írtam, midőn még az

ügyiratok teljes szövegét nem bírtam. De míg ily, nem tisztességes módon eljártam, lelkiismeretem azt sugallta:

– Az, amit most teszek, nem becsületes dolog.

És azután, ki kell jelentenem, annyival is inkább szégyenlettem magamat, mennél jobban csodáltam D'Arc Janka fönséges jellemét.

Ama helyek, amelyeket a pöriratokból kihagytam, a szűz látomásaira vonatkoztak; ellenben mindazt érintetlenül hagytam, ami a lotharingiai szűz honszeretetét föltüntethette; a természetfölöttiséget, amiben nem hittem, elnyomván, a szent szüzet „laikus hősnővé” változtattam.

Janka „hallomásai”-ról csak akkor beszéltem, midőn a derék leányt Domrémyben szerepeltetni kelle. S erre az alkalomra gondoltam ki az elméletet a hallucinációról.

De e csodálatos történet folytatása zavarba hozott.

D'Arc Janka ugyanis nemcsak mielőtt a háborúba ment volna, beszélt az ő hallomásairól. Ő mindig azt állította, hogy ama „hangokat” szüntelen hallotta: a háború alatt, Orleánsban, VII. Károly koronáztatása alatt, utolsó hadjárataikor, Compiègne-ben, Beaurevoirban s végre Rouenban a pör alatt, sőt még halála előtt is.

Ama bámulatra méltó ügyesség pedig, a mellyel e szűz az angolok elleni hadjáratot vezette, nyilván mutatja, hogy nem volt őrjöngő; legkisebb haditerve legjobb hadvezéreink becsületére válnék. A bírák előtti magatartása is bizonyítja, hogy józan eszének teljes birtokában volt; de sőt mindenkinek, aki csak a pöriratokat elolvassa, szemébe ötlük, hogy Janka eme nehéz tárgyalások folyama alatt rendkívüli értelmi fensőbbiséget tanúsított, s ő, aki olvasni sem tanult soha, a legjártasabb teológusokat s legügyesebb jogászokat is megszegényítette.

Minden csodára vallott benne, és a csodát én nem fogadtam el.

De hiába hagytam el a pontokat, amelyek hitetlenségemmel ellenkeztek, azok mégis szemeim előtt maradtak. Üldöztek üres óráimban. Minduntalan láttam őket, mintha csak tüzes betűkkel a levegőbe írva lettek volna.

S az okmányok hitelességét nem vonhattam kétségbe, minthogy a Cauchon és bűntársa Courcelles Tamás által szerkesztett periratok Jankára nézve nem kedvező hangon voltak tartva.

A percsomó elejétől végig ily kifejezéseket tartalmaz: „Janka ezt és ezt állítja, ő tehát csalás miatt vétkes.”

Az volt a főkérdés; vajon Janka csakugyan hazudott-e?

– Hazudott? kérdezem magamtól; ő a megtestesült becsületesség! ő maga a bátorság! ő, aki meghalt volna a szégyentől, ha csak egy pillanatra is a kétszínűt játszani kényszerült volna!

De hát ha nem hazudott? ...

A percsomó tartalmát ismervén, én, a hitetlen, ismét csak eme végkövetkeztetéshez jutottam:

– Nem, Janka őszinte; a csodálatra méltó francia hősnő hazugságra képtelen. Tehát őrjöngő.

Ámde ismét amaz irány, amelyet az ő lángesze az angolok elleni háborúnak adott, az ő bámulatra méltó haditervei, az okos és begyőző nagyszerű önvédelem a roueni bíróság előtt, mindez homlokegyenest ellenkezett az én ellenvetéseimmel.

Április hó 23-án írtam a cikket, amelyről csak az imént beszéltem, s amelyben megfogadtam, hogy semmi sem fog engem a vallás elleni harc beszüntetésére bírni.

Miután a kéziratot a nyomdába küldöttem, a nap hátralevő részében D'Arc Janka pörének fordításához láttam.

Sokkal hevesebben, mint máskor rohantak meg izgatott lelkemben az egymásba ütköző s egymással ellenkező okoskodások.

Hirtelen mintegy iszonyú rázkódtatást éreztem egész lényemben. Úgy látszott, mintha valami benső hang azt kiáltotta volna:

– Bolond, te magad vagy az őrjöngő! nem érted tehát, hogy Janka egy szent, és ha nem volt képes hazudni, akkor látomásai, melyekről beszélt, valóság voltak? nem érted, szerencsétlen, hogy természetfölötti küldetésben járt el? nem érted, hogy a természetfölötti rend a te istentelen kételkedésed, a te hitetlenség dacára is létezik?

Nem tudom, mi történt azután.

Néhány pillanat alatt föléledni láttam egész múltamat: a jó első áldozást, az első szentségtörő áldozást; Mongrét, Saint-Louist és Mettrayt; atyámat, anyámat, szentéletű keresztanyámat; gyermekségem boldog napjait s antiklerikális életem keserűségeit; azoknak, akiktől elváltam, őszinte barátságát, s a szektáriusoknak, akikhez csatlakoztam, engesztelhetetlen gyűlöletét; amazok jóságát, emezek gonoszságát; hazugságaimat, igazságtalanságaimat, örültségeimet.

S zokogás fogott el.

– Bocsánat, Istenem! mormogám könnyeimen keresztül: bocsánat káromkodásaimért! bocsánat mindazon rosszért, amelyet okoztam!

Elzárkóztam szobámban, hogy ne zavarjanak; térdreborultam s tizenhét esztendő óta először imádkoztam.

Este mitsem szóltam feleségemnek a változásról, amely bennem végbement. Nem tudtam enni, s étvágyhiányomat semmivel sem okadatoltam.

Még kevésbé tudtam aludni. Feleségem éppen nem volt meglepetve; mert elég gyakran megtörtént velem, hogy lelkemet valamely munka terve egészen elfoglalta s az álmatlan éjszakákat írásra használtam föl.

Visszavonultam még írószobámba. Ez éjet imával töltöttem el. Megfogadtam, hogy másnap föloldoztatom magamat bűneimtől.

A nap első sugarainál eltökéltem, hogy megtérésemet egy katolikusnak, aki soha sem esett kétségbe miattam s mindig barátságos volt hozzám, tudomására hozom. E barátom Mercier volt, akivel 1872-ben Marseilleben megismerkedtem.

Íme a levél, amelyet neki írtam:

Párizs, 1885. április hó 24.

Kedves Mercier úr!

E levél igen kellemesen meglepő hírt hoz önnek. Tegnap óta nem vagyok többé az, aki voltam; teljesen megváltoztam.

Az ön katolikus és baráti szíve sokat szenvedhetett az utolsó esztendők alatt, valahányszor antiklerikális botrányaim valamelyikéről értesült; de kétségkívül ön imádkozott értem – mert tudom, hogy igaz vonzalommal volt irányomban – és az ön imái meg lettek hallgatva.

Tegnap délután három óra tájban történt, hogy bensőmben mintegy hangot hallottam, amely szememre vetette összes bűneimet. Ez erőt vett rajtam, sírtam. Gonoszságaimtól visszaborzadtam. Kérdeztem magamtól, vajon megnyerhetem-e Istentől, akit annyira gyaláztam, a bocsánatot.

Azután meggondoltam mily végtelen az ő irgalma s kezdtem remélni.

– Igen, mondám magamban, mily jó az Isten, hogy oly káromkodásokat is eltűrt, aminőket én elkövettem! ... Ő megsemmisíthetett, s igazságosan az örök kárhozat örvényébe taszíthatott volna.

Nem akarta; ellenkezőleg, várt, míg a hitetlenség sötét barlangjának mélyébe merültem, s itt adta meg hirtelen kegyelmének világosságát.

Hiszek! Hiszek!

Ma reggel én, aki annyira gyaláztam a gyónást, gyónni megyek.

Megtörtént, a sötétség szelleme örökre ki van űzve lelkemből. Ezentúl minden erőmet kifejtem, hogy, ha lehetséges, mindama rosszat, amit elkövettem, jóvá tegyem.

Derék atyám soha sem esett kétségbe az iránt, hogy valaha megtérjek; ő is sokat imádkozott értem. Emlékszem, sokszor mondotta ezt nekem s még hozzáadta, hogy e szándéokra külön imádságokat intézett szent Mónikához s kérte őt, eszközölje ki Istennél megtérésemet, miként saját fiának megtérését is kieszközölte. Íme, mint eme boldog anyának fia, mint szent Ágoston, én is harminckét éves koromban megtértem.

Kérem önt, mondasson egy szentmisét hálaadásul Istennek irántam tanúsított irgalmáért. Mondassa a Notre-Dame de la Garde templomban, ahová, mihelyt először Marseillebe jövök, önnel együtt elmegyek.

Nem vagyok képes kifejezni, mennyire boldog vagyok tegnap óta. Soha sem éreztem ily édes benső hatást. Megkönnyebbültem egy tehertől, mely elnyomott.

Mily nagy az Isten! s mily igazán kifürkészhetetlenek az ő tervei! Meg vagyok szégyenítve, hogy ily boldogságot élvezek, hogy ily kegyelemben részesülök, melyre a világon a legméltatlanabb lény vagyok.

Szívemből ölelem,

Jogand-Pagès Gábor,
másképp Taxil Leo,
iskola-utca 35. sz.

Atyámnak nem mertem tudomására hozni a változást. Az öröm, melyet e fölött érzett volna, veszélyes hatást gyakorolhatott volna reá; ez volt legalább az én aggodalmam. Azt gondoltam tehát, hogy előbb elő kell őt készíteni s egyelőre elégnék tartottam neki magamról egyet-mást írni, ez is kellemesen lepte meg őt, – hisz oly rég óta nem írtam már neki.

E nevezetes napon, április 24-én tehát, reggeli nyolc órakor templomba mentem. – Egy alkalommal polgári esküvőről hazatérve eső elől menekülni voltam kénytelen, s a Saint-Martin utcában egy templomba léptem; itt egy szentségtörést ábrázoló kép élénken magára vonta figyelmemet, sőt bizonyos hatást is gyakorolt reám. Ez a saint-merrii plébánia-templom volt. – Megemlékezvén a képről, ezt a templomot választottam.

Papot hívtam; nem bántam, akárkit hozzanak. A segédlelkész jött, aki éppen napos volt.

Letérdepeltem s anélkül természetesen, hogy magamat megneveztem volna, gyónni kezdtem. Ámde a pap észrevevén, hogy nem közönséges bűnössel áll szemben, félbeszakított és kért, hogy másnap jöjsek, mivel fenntartás (casus reservatus) alá estem.

Így tehát nem rajtam múlt, hogy gyónásomat még aznap el nem végeztem.

Mindazonáltal, hogy lelkiismeretemet megnyugtassam, bemutattam magam a segédlelkésznek, és sokáig beszélgettünk nem mint gyóntató és gyónó, hanem mint két barát.

Fölösleges említenem, hogy a jó pap ugyancsak meg volt lepetve, midőn megtudta, ki vagyok.

Három napra rá az antiklerikális liga központi bizottságának ülésén bejelentettem kilépésemet.

A jelentés a következő módon vezetett be a jegyzőkönyvbe:

Április 27. hétfő, rendes havi ülés stb.

A titkár lemondása. Taxil Leo polgár jelenti, hogy tekintettel a folytonos megtámadtatásokra, melyeknek nemcsak a klerikálisok részéről, akik vele méltán mint ellenséggel bánnak, de úgy a mérsékelt, mint a radikális köztársaságiak legtöbbje részéről is ki van téve, a központi bizottságból s magából e ligából is kilép. Kijelenti, hogy nem tűrheti tovább a rosszakaratot és elfogultságot, amellyel szüntelen éppen azok részéről találkozik, akiknek ellenkezőleg őt támogatniok kellett volna. M*** polgár megjegyzi, hogy az egész liga tudja, mennyire áldozta föl magát mindig Taxil polgár az antiklerikális ügynek. Taxil polgár feleli, hogy éppen mivel csakugyan föláldozta magát, s mégis mindig úgy tűntették fel, mint aki a szabadgondolkozókat alávaló módon kizsákmányolja, nem tehet egyebet, mint hogy visszavonuljon, s ezt a legtökéletesebb módon meg is teszi.

Mindazonáltal hajlandó a folyó ügyeket mindaddig, amíg a helye betöltve nem lesz, továbbra is vinni.”

E pillanatban szándékom volt egyszerűen csak visszavonulni és eltűnni. A főképpen általam szervezett római kongresszus éppen megtartandó félben volt; nagy zavarban voltam.

Elhatározásaimat nyilvánosságra hozni annyit tett volna, mint a kongresszust kétségessé tenni. El voltam ugyan tökéelve, hogy nem nagyon érdeklődöm többé mellette, de nem szerettem volna, ha a liga csoportjaiban arról vádoltak volna, hogy a kongresszust megakadályoztam; ez emberek, akiknél egyedül rokonszenvvel találkoztam, joggal azt mondhatták volna, – gondolám – hogy nem tisztességesen jártam el.

Midőn tizennégy éves koromban a szabadgondolkozók táborához közeledtem, a legszentebb Szívnél közbenjáró Asszonyunk kis művének még mindig terjesztője voltam. Az olvasó látta, hogy először is erre vonatkozó ügyeimet iparkodtam tisztába hozni.

Hasonlóképpen 1885-ben illőnek tartottam gonosz irataim nyilvános visszavonását akkorára halasztani, midőn az antiklerikális liga helyettesítéséről gondoskodott volt.

Tudom, hogy sokan úgy a katolikusok, mint a szabadgondolkozók közül nem fogják érteni emez aggályaimat; ámde az ilyen munkában egyet sem szabad eltitkolnom ama fázisokból, amelyeken tökéletes megtérésem előtt keresztül mentem. Annál rosszabb reám nézve, ha nem kedvezőleg ítélnék fölöttem! Különben eme kényes és nehéz vallomások legjobban fognak kezeskedni őszinteségemről.

Egyébként beösmérem, hogy nemcsak akkor, de még most is igen tökéletlen vagyok. Ismét megtaláltam azt, ami kezdettől fogva megbecsülhetetlen kincsem volt, a hitet; ámde még mindig nagy szükségem van rá, hogy jó elhatározásaimban megszilárduljak. Az isteni kegyelem nélkül, mely folyton nyomomban volt és elhalmozott, ki tudja, nem estem-e volna vissza az örvénybe? ki tudja, vajon az eredménytelen megtérési kísérlet nem maradt-e volna titok Isten és a saint-merrii szerény pap között?

Mint a római kongresszus szervezőjét, beválasztották a küldöttségbe. Tudomására adtam kollégáimnak, hogy az én szereplésem pusztán anyagi szolgálatokra fog szorítkozni; ezen határozott kikötés mellett fogadtam el csak a kiküldetést. Kollégáim, nem nélkülözhetvén engem (egyiköknek sem voltak Olaszországban összeköttetései) elfogadták a föltételt. Egyiköknek sem áll jogában állítani, hogy nem egész helyesen jártam el.

És most, miután az olvasó megítélheti akkori lelkiállapotomat, meg fogja érteni, hogy ily körülmények között a római utazás reám nézve a legkínosabb feladat volt.

Midőn erre gondolok, azt mondom néha magamban, hogy nem kellett volna megtennem. Ha, ami lehetetlen, oda lenn egy kis testvériséggel találkoztam volna, e délibáb által félrevezetve talán visszatértem volna tévelyeimhez. Szerencsémre Olaszországban a szabadgondolkozók között ugyanazon gyűlöletet tapasztaltam, s a gonosz légkörből kiszabadulván tisztábban, mint azelőtt megláttam a világítótornyot, mely április 23-án megvilágított.

Ekként Isten szinte akaratom ellenére magához vonzott.

A *République Anti-Cléricale* főszerkesztőségéről mindjárt kezdetben lemondtam.

A ligától való megválásom hallatára az egyes csoportok feliratokat intéztek hozzám. Több csoport, hogy elhatározásomtól eltántorítson, tiszteletbeli elnökének választott.

E megtiszteltetést, alig kell mondanom, visszautasítottam, s még egy utolsó cikket írtam, amelyből olvasóim- és barátaimnak meg kellett érteniök, mily határozottak voltak szándékaim.

Íme a többi közt május 16-án a lap 316-ik számában befejezésképpen ezeket írtam:

Egész nyíltan kijelentem, hogy éppen nem haragszom azokra, akik irántam való ellenséges indulatból, akár az opportunistá, akár az intransigens, akár a forradalmi sajtó terén összegyűjtötték mindama hazugságokat, amelyekről azt hihették, hogy az igazságnak kifejezései. Én csak ama rosszhiszemű emberekre haragszom, akik eme hazugságokat kigondolták és elterjesztették. De hát

nem is helyesen fejezem ki magamat, ha azt mondom, hogy haragszom rájuk. Nem, semmi gyűlöletet sem táplálok többé, hanem csak utálattal és undorral vagyok eltelve.

Meg kellett végre jönni az elkedvetlenedés pillanatának, s meg is jött. Szemeimnek föl kellett nyílniok, s föl is nyíltak. S látom, hogy kevés kivétellel, amely csak megerősíti a szabályt, a köztársasági testvériség csak ámitás. Soha sem fog az megvalósulni; nem képes reá. Szomorú példa rá az 1793-iki esztendő; a köztársaságiak arra lettek kárhoztatva, hogy egymást fölfalják.

Azok, akik velem érintkezvén ismerni tanultak, azok, akik tudják, mennyit szenvedtem, nem fognak kárhoztatni. Azok ellenben, akik rendíthetetlen szikláknak képzelik magukat, mert egy pár minden további következmény nélkül levő kellemetlenséget elviseltek, azok követ fognak reám hajítani; előre is megbocsátok nekik.

A ferde helyzet, amelyben egészen a mai napig voltam, meg fog szűnni. Ámde senkit sem kötelezek, hogy velem tartson. Az antiklerikális liga, melyben őszinte barátokra találtam, nem felelős kilépésemért; még munkatársaim sem állnak velem szolidaritásban s én szabad tért engedek nekik. De vajha mégis példámon okulnának.

Az, amit a liga egyes csoportjaitól s barátaimtól, akikkel megszüntem közreműködni, kérek, az, hogy ne ajánlgassák föl nekem a tiszteletbeli elnökséget, melyre semmi jogom s melyet el nem fogadok; s még kevésbé sajnálkozzanak fölöttem, mert éppen most nem vagyok többé sajnálatraméltó. Arra kérem őket, hogy valahányszor csak alkalom kínálkozik reá, ismételten hangsúlyozzák, amint maguk is tudják, hogy a republikánusok legtöbbször részéről a legigazságtalanabb üldöztetéseknek voltam kitéve; hogy azok, akik a szabadgondolkozók kizsákmányolásáról vádoltak, hazudtak, minthogy ellenkezőleg mindazt, amit szereztem, a szabadgondolkozás terjesztésére fölládoztam; hogy azok, akik nyilvános összejövetelek alkalmával azt állították, hogy oly tőkére tettem szert, amely évenként huszonötezer frankot jövedelmezett, hazudtak, miután soha egy centime félretett pénzem sem volt, hogy azok, akik ocsmány írónak neveztek, hazudtak, miután munkáimból egyetlenegy sort sem idézhetnek, mely a jó erkölcsökkel ellenkeznék, hogy azok, akik engem hamisítónak, plagiátornak, többszörös fegyencnek mondtak, alávaló módon rágalmaztak, mert miután e vádakat föltálaták, az általuk nem létezőknek nyilvánított leveleket utólagosan közölni, a Roussel de Méry pör befejezését (e pör a semmitőszék előtt az én előnyömré fejeztetett be) előadni, választói jegyemet s erkölcsi bizonyítványomat közzé tenni vonakodtak.

Midőn most visszavonulok, s a ligával és a szabadgondolkozással szakítok, lelkiismeretemet követem. Kétségkívül nem vagyok nélkülözhetlen ember, különben ilyen nem is létezik.

Egyébként, ami engem illet, egy legfőbb joggal élek, azzal, amely minden elnyomott embert megillet: visszaszerzem a szabadságomat. Le voltam kötve ezerféle tekintetek által, melyek minden erőmet megbénították, s amelyektől ma függetlenítem magamat. Egy gyalázatos iga alá hajtottam fejemet, mely elnyomott; ezt az igát összetöröm. Bűzhödt és sötét börtönbe voltam zárva, kezeimet lebilincselte a gonoszság; újra látom a napfényt, kiszabadítottam magamat.

Miután a ligából kiléptem s az antiklerikális újságírással fölhagytam, az orleansi szabadgondolkozó egyesület elnöke, Bonnardot Ferenc szabadkőműves és „*A Démokrate du Loiret*” lap főszerkesztője a következő levelet intézte hozzám:

Orléans, 1885. május 17.

Kedves Taxil polgár!

Az Ön elhatározása, hogy a klerikalizmus elleni harcot beszünteti, oly esemény, mely feltűnést okoz.

Ön a vallási szektáknak kétségkívül legbátrabb üldözője volt.

Egyik kortársunk sem tett annyit, mint Ön, a babona megsemmisítésére, mert Ön a vallásfelekezetek alapelvét támadta meg: az istenséget.

De nem is vitte senki annyira, mint Ön!

Méltánylom az indokokat, amelyek az Ön elhatározását előidéztek; értem, hogy Önt mindama rágalmak, gyalázások és rosszakaratú bánásmódok, melyekkel bizonyos republikánusok részéről találkozott, elkeserítették.

Ámde az antiklerikális had zöme Ön mellett van; a szabadgondolkozók majdnem mind helyeselték működését.

Az Ön visszavonulása zavart okoz a szabadgondolkozás táborában.

Nem lehet, hogy Ön végleg fölhagyjon az oly jól megkezdett munkával.

Meg fogja nekem bocsátani, hogy ily hangon beszélek Önhöz, ha értésére adom, hogy én valahányszor csak alkalom nyílt reá, mindenkor védőjeképpen léptem föl: tanú reá a *Démocrate* és a helybeli lapok között folytatott polémia.

Él bennem a remény, hogy elhatározása nem visszavonhatatlan, s hogy a szabadgondolkozás nemsokára ismét harcosainak élén fogja Önt látni.

Fogadja, kedves Taxil polgár, odaadásom nyilvánítását.

Bonnardot Ferenc.

U. I. – Hatalmazzon föl, kérem, hogy válaszát levelemmel együtt nyilvánosságra hozzam.

Én azonnal ezeket válaszoltam:

Párizs, 1885. május 18.

Kedves Bonnardot polgár!

Gondolkozásom őszinte kifejezése a *République Anti-Cléricale* 316-iki (máj. 16.) számában közölt cikkemben található; e cikkben búcsút vettem azon néhány szabadgondolkozótól, akiket a republikánus hírlapírók nagy többségének rágalmai még nem szakítottak el tőlem.

Megelégettem a dolgot. Az intranszigensek és opportunisták, a forradalmárok és mérsékeltek gyalázásaitól előzönölve, a gyáváknak, míg én mint bátor katona elől harcoltam, hátulról reám lőtt álnok nyilaitól megsebezve, kifáradva, elkedvetlenedve, elundorodva nem vagyok képes legyőzni az utálatot, amely eltöltött s egyszor mindenkorra összetöröm antiklerikális tollamat.

Miután a republikánus testvériség nem egyéb, mint hazugság, hát csak tessék nekik egymást fölfalniok! Hadd küldje a vesztőhelyre Hébert Vergniaud-t, Danton Hébert-t, Robespierre Dantont s befejezésül Tallien Robespierre-t!

És ha egy harcos minden erejét a szabadgondolkozásnak szenteli, s tűzbe megy anélkül, hogy bármely pártnak jelszavát elfogadná, hadd sebezze meg leshelyéből mérges nyilaival a szabadkőművesség! ...

Ön fölhatalmazást kér tőlem, hogy levelét válaszzal együtt közölhesse. E fölhatalmazást szíves örömet megadom. Mindig szerettem a világosságot. S ha mindjárt még megmaradt kevés barátom holnap ellenem fordul is, úgy hiszem, hogy többé vissza nem vonható elhatározásomnak nem kell titokban maradnia.

Bárkinél is nagyobb részem lévén az e hó végével Rómában tartandó antiklerikális kongresszus szervezésében, el fogok menni Olaszország fővárosába, de csak mint a többi kiküldöttek szolgálója, mint egy hivatalnok, aki végzi kötelességét s pusztán szenvedőleges szerepet játszik. Mihelyt azonban a kongresszusnak vége lesz, visszaveszem szabadságomat s megszabadulván a hamis aggályoktól, amelyek kezeimet egész a mai napig kötve tartották, lelkiismeretem sugallata szerint azon fogok munkálkodni, hogy a nyomorult cselszövőket, akik köztársasági álarc alatt a népet megcsalják, meglopják és megrontják, megszégyenítsem.

Ma már kétségkívül Ön is ellenségeimhez fog csatlakozni. Tekintettel ama szívélyes rokonszenvre, melyet dacára annak, hogy szabadkőműves, irányomban tanúsított, – előre is megbocsátok.

Személyesen mindig híve leszek.

Taxil Leo.

E levél után, melyet Bonnardot Ferenc a *loireti Démocratá*-ban a magáéval együtt közzétett, még e sorokat közölte:

Szomorú dolog! És mégis mennyi igazság van e levélben!

A szabadgondolkozóknak és a független szabadkőműveseknek kötelességük megbosszulni Taxil Leót, mint bizonyos köztársasági pártoknak áldozatát, melyeknek, úgy látszik az a céljuk, hogy a köztársaságban a haladást megakadályozzák.

Taxil Leo nem is harminckét éves s már is nevet szerzett magának; vannak emberek, akik nem bocsátják meg neki, hogy őket megelőzte!

Mi lekötelezzük magunkat, hogy e megrágalmazottnak érdekében megtesszük kötelességünket. Egyelőre a klerikálisok kivilágítást rendeznek.

B. F.

Két hónap múlva ugyanazon Bonnardot ugyancsak a *loireti Demokratá*-ban ezeket írta:

Nézetünk szerint a klerikálisok szomorú *acquisitióra* tettek szert.

Nagyzási hóbot! alighanem ez Taxil Leo visszatérésének a magyarázata.

Bármint álljon is a dolog, e tényben semmi sincs, ami a szabadgondolkozókat zavarba hozhatná; egy nagyravágyóval kevesebb, íme ez az egész.

Említettem, hogy a római kongresszuson való viselkedésem teljesen kifogástalan volt. Megtartottam ígéretemet: bizonyos tekintetben a többi kiküldötteknek szolgálja voltam.

Midőn később ligabeli társaim végre látták, hogy az olaszországi utazás óta megszűntem úgy gondolkozni, mint ők, megtámadták *gondolkozásomat*. S még az antiklerikálisok beszélnek inkvizícióról.

De még e megtámadtatások előtt egy nevezetes esemény történt.

A lyoni „*Salut Public*”-nak egyik reám vonatkozó közleménye az egész republikánus sajtó részéről a gyalázások egész záporát zúdította ellenem.

Föltettem magamban, hogy egykori irataimat föltétlenül visszavonom s miután a demokrácia egynémely emberére s a szabadgondolkozó közönségnek hamis világításban bemutatott egyik-másik eseményre vonatkozólag az igazságot kiderítettem, el fogok tűnni. Eszem ágában sem volt, hogy a politikai színtérre valaha visszatérjek.

Az én egykori elvtársaim ahelyett, hogy békében hagytak volna, minduntalan piszkáltak.

Annyira eltorzították történetemet, hogy végre is odáig jutottam, ahol tulajdonképpen kezdenem kellett volna. Az ellenszenv helyet adott a föltétlen bánatnak.

Isten segítségével végre beláttam, hogy nekem nem csak az a kötelességem, hogy irataimat egyszerűen minden egyéb fenntartás nélkül visszavonjam, hanem az is, hogy az okozott kárt teljesen és tökéletesen jóvátegyem, s a jóvátevés e munkájának csak halálommal szabad megszűnnie.

Most már nem kértem, hogy meggyóntassanak; hanem azt mondtam magamban: „Amivel tartozom, meg fogom tenni; kérelmezni fogom az ellenem kimondott egyházi fenyítékek visszavonását; nem fogom engedni, hogy ama kegyelemnek, melyben Isten április 23-án részesített, gyümölcsei gyáva közömbösségben elveszenek.”

És július 23-án elmentem az *Univers* szerkesztőségébe; beszélni kívántam Roussel Ágosttal, akivel oly gyakori vitában voltam, s a következő nyilatkozatot adtam át neki:

Párizs, 1885. július 23.

T. Szerkesztő Úr!

A *Salut public*, lyoni lap egy, bizonyos részletekre nézve téves, de irányomban csupa jóakaratról s mindenestre nemes szándékról tanúskodó kommentár kíséretében közölvén az antiklerikális ligából való kilépésemet, ez a párizsi és a vidéki republikánus lapok nagy számának alkalmul szolgált arra, hogy szokásos gyalázásaikkal, hevesebben mint máskor, elárasszanak.

Minden kritikán alul nagyítván, új dolgokat kigondolván, s koholmányait reám nézve hátrányosan magyarázván e lapok két hét óta – egyik jobban hazudik, mint a másik – minden

piszkukat reám hányják; az egyik azt mondja, hogy miután meggazdagodtam, mint áruló kiléptem, a másik azt gyaníttatja, hogy eladtam magam.

Itt úgy tüntetnek fel, mint aki „hálókocsi”-ban mentem a római antiklerikális kongresszusra, s minden papnak, akivel csak találkoztam, lábaihoz vettem magamat; ott azt mesélik, hogy visszautazásomkor Marseillen keresztül menvén, irataimat egy tisztelendő atya s, egykori tanárom előtt ünnepélyesen megtagadtam; másutt ismét azt mondják, hogy Rómában a Vatikánban tárgyalásokat folytattam.

Az április 27-én történt kilépésemre vonatkozó eme magyarázatok egytől-egyig hamisak:

1. A római kongresszusra nem „hálókocsiban” mentem, hanem a többi kiküldöttekkel szerényen II-od osztályban utaztam, és sem menet, sem jövet egyetlenegy pappal sem találkoztam.

2. Marseillen keresztül utazván nemcsak egy tisztelendő atyát vagy abbét vagy volt tanáromat sem láttam, de még családomat sem látogattam meg.

3. Ami pedig Rómában való tartózkodásomat illeti, egyetlen egy lépésre sem hagytam el a szabadgondolkozó francia társulatok többi küldöttjeit, és ha voltam is a Vatikánban, hát velük voltam a közönség számára nyitva álló termekben, nem hogy ott tárgyalásokat folytassak, de hogy Michel Angelo és Raphael remekműveit megbámuljam. (A kongresszuson velem levő kollégák mind bizonyosságot tehetnek róla.)

Igaz azonban, hogy ami minap nem történt, meg fog történni mától kezdve.

Őn az *Univers* július 14-iki számában igen helyesen fogván föl a dolgot azt mondta, hogy a kilépésemet bejelentő levél pusztán csak visszavonulást jelez, és hogy az undor, mely abban kifejezést nyert, még nem bánat.

No hát, Uram, higgye el, bánatom ma már tökéletes. El voltam kedvetlenedve, el voltam keseredve; de még mindig nem hittem, hogy a köztársasági sajtótól annyi igazságtalanság, oly részrehajlás, oly rosszhiszeműség kitelne.

Én nekem semmi részem sincs abban a lármában, amely kilépésem miatt támadt; az újdondászoknak, akiket hozzám küldöttek, megtagadtam a választ, s mégis azt írják, hogy én magam csináltam magamnak a reklámot!

Az általam eddig üldözött pártnak egyik lapjához sem fordultam s mégis azt írják felőlem, hogy a katolikus lapok szerkesztőségei elzárták előlem ajtaikat!

Hazugságot hazugságra halmoznak.

És én tizenhét esztendőn keresztül azt hittem, hogy a republikánus párton van az igazság! S e pártnak fölálodoztam ifjúkori barátságaimat! S majdnem odáig jutottam, hogy elfeledjem atyámat, az én szeretett atyámat, akit ma ama lapok egyike kigúnyol!

Mily megbocsáthatatlan elvakultságban éltem én!

Tévedéseimet, melyeket eddig ünnepélyesen nem kárhoztattam, íme ezennel kárhoztatom.

És az általam bejelentett kilépés sem elég már lelkiismeretemnek. Azt kérem az antiklerikális ligától, hogy engem kizárjon. Mert nem, mint Őn magát kifejezte, a bánathoz való közeledésről van most már szó, hanem magáról az őszinte és teljes bánatról; mert a különféle igazságtalanságok által okozott elkeseredésre a bűneim fölött érzett szégyen következett; s mert, ha ma sírok, nem haragból és bosszúságból teszem, hanem siránkozom a botrány fölött, melyet okoztam, melyet szívemből bánok s melyet jóvá tenni ezentúl minden erőmből iparkodni fogok.

Fogadja, kérem, Szerkesztő uram, meleg üdvözetemet!

Taxil Leo.
(Jogand-Pagès Gábor.)

Új érzületemnek eme nyilvánosan tett kifejezése arra indította az antiklerikális ligának *Garibaldi Csoport*-ját, hogy tagjait sürgősen ünnepélyes ülésre hívta össze, melynek tárgya volt:

„Taxil Leo polgár kizárása.”

A csoport titkára nekem is küldött meghívót.

Azok, akiknek mutattam, azt mondták:

– Ne menjen el ez ülésre. Az ön régi kollégái bizonyára dühösekké Önre.

Annak a veszélynek teszi ki magát, hogy bántalmazni fogják.

– Meg vagyok hívva, elmegyek. Különben, ismerem én az én volt társaimat. Ezek jobbára derék munkások, akik eltévelyedtek, mint jó magam, de másképp tisztességes emberek. Nem félek. Ők nem képesek arra, hogy nagy számukkal egyetlen egy emberrel szemben visszaéljenek; ezek nem alávaló emberek.

– De szabadkőművesek furakodnak majd az ülésbe. Nagy tolongás lesz. Csak egy szikrára lesz szükség, hogy lángba borítsa a már felizgatott tömeg szenvedélyeit. Legalább azt engedje meg, hogy egy-két barátja elkísérje.

– Nem, egyedül megyek. Bizonyos vagyok benne, hogy a szabadkőművesek becsúsznak az ülésbe. Ha kísérettel jönnek, ezek azt kiáltanák a ligatagoknak, hogy össze akarok tűzni velők, s akkor csakugyan megtörténhetnék az összekoccanás. Ha egyedül megyek, sokkal erősebb leszek.

Elmentem tehát július 27-én hétfőn a liga ülésére. Minden eshetőségre revolvért vettem magamhoz, hogy azon esetben, ha sejtelveimmel ellenkezőleg életem veszélyben találna forogni, magamat védelmezzem.

Az ülés a France kávéháznak, – ott ahol a Turbigo és a Temple utcák egymást átszelik, – földalatti részében egy roppant nagy helyiségben tartatott. A terem tömve volt, s mindjárt belépésemkor több szabadkőművest pillantottam meg, akik nem voltak ugyan a liga tagjai, de mégis a gyülekezetbe elegyedtek.

A gyűlés, midőn megérkeztem, már javában folyt. Az elnöki emelvényen M... a *République Radicale* egykori szerkesztője ült, s mellette a liga központi pénztárnoka és a *Diderot Csoport* titkára.

Az elnök beszédet tartott.

Úgy látszik az általános vélemény az volt, hogy nem fogok eljönni; mert belépésem valóságos rémületet okozott.

– Hogyan! Még meri magát itt mutatni! – kiálták minden oldalról. – Mily vakmerőség!

– Meg van bolondulva! felelék néhányan.

Leírhatatlan zavar támadt.

Az elnök bosszankodva, hogy a legékesszólóbb körmondat közepén így félbeszakították, megrázta a csengettyűt. Végre a csend úgy ahogy helyre állt.

Erre M ... a legdühösebb kifakadásokkal nekem rontott:

– Micsoda! Ön elég alávaló s idejön szembeszállni azokkal, akik Önt kizárni készülnek. Bizonyára üres a hasa. (Szó szerint.) Csak nem bolondult meg! Ön soha életében egy pillanatig sem hitt a vallásban, s nem is fog hinni soha! Ön komédiás és gyáva! ... Micsoda! Ön most, miután tizenhétezer tagot hozott össze, miután a nagy antiklerikális mozgalmat megindította, most mindezeket megtagadja! Nincs joga hozzá. Ez büntény! Ön áruló!.. Jobb lett volna, ha mindezen embereket, akik itt vannak, megölte volna, mintsem hogy őket ily módon elárulja! Ön felelős a lelkekért ... Ó, minket el nem ámít a maga megtérésével! Az igazság az, hogy a Vatikán Önt drágán megfizette, vagy ha talán még nem szolgáltatva ki árulásának bérét, nemsokára kezeihez fogja venni ... Felszólítom, bizonyítsa be, hogy magát el nem adta ...

Válaszolni akarok. Az elnök nem enged szóhoz jutnom.

– Semmi közünk többé Önhöz – kiáltja az elnök –; Ön alávaló, hogy ide jött!

– De – válaszolám –, ha nem akartak látni, nem kellett volna engem meghívni.

– Nem, nem, nem hallgatjuk meg.

Zaj.

Ezek oly véleményben vannak, hogy ki kell mennem, – amazok jónak tartják engem meghallgatni.

Szavaznak; s a többség megengedi, hogy beszéljek.

– Nem szándékom, így szoltam, mentegetések felhozni. A kizáratást, melyet Önök kimondani akarnak, magam kértem. Ha meghívásuknak engedtem, az azért történt, mert ki

akarom Önök előtt jelenteni, hogy nem árulásképpen hagyom el Önöket, miként elnökük, aki nem ismeri esetemet, mondotta. Az áruló tábornok az, aki seregét az ellenségnek kiszolgáltatja; áruló továbbá az, aki mint titkos ügynök kikémléli honfitársait s e kémkedését megfizetteti. Már most ki kell Önöknek jelentenem, hogy én Önök között soha sem kémkedtem és semmiképp sem szolgáltatom ki ellenségeiknek. Ha sokáig Önökkel tartottam, az azért volt, mert sokáig azt hittem, hogy az antiklerikális párton van az igazság. Beismerem, hogy csalódtam; úgy hiszem, hogy ehhez jogom van! de semmi esetre sem vagyok ártalmukra, midőn Önöket elhagyom. Senki Önök közül nem fogja tapasztalni, hogy gyermekkori barátaimhoz való visszatérésem miatt legkisebb kellemetlenség is érné. Íme ezt jöttem Önöknek kijelenteni. Mondják Önök, hogy a szabadgondolkozás zászlaját megtagadtam, ez igaz! de ne mondják, hogy Önöket elárultam, ez nem áll!

Még egy pár megjegyzést akartam tenni a változatlan barátságáról, melyet a ligatagok személye iránt minden esetre megőrizek, – mert a nézeteltérés nem zárja ki a rokonszenvet, mely az egyéniséghez fűződik – midőn az elnök egészen magánkívül félbeszakított.

– Ez már sok! kiáltá. E nyomorult szemtelensége nem ismer határt! A gyülekezet megbecsteleníti önmagát, ha őt meghallgatja! ...

S ezután kijelenti, hogy nem engedi, hogy folytassam, mert különben elveszti hírnevét.

Az egyik ligatag azt mondja, hogy ez türelmetlenség.

– Hadd beszéljen! úgy mond; mondjon el mindent, amit akar! Majd meglátjuk azután, mit tartsunk magyarázata felől.

Az elnökség tiltakozik.

– Taxil Leo gúnyolja Önöket és minket! kiáltja az elnök. Annál rosszabb azokra nézve, akik józan eszünkkel szemben kihívásait helyeslik. De én elvonom tőle a szót s nem fogja többé e körben száját kinyitni. Hallgasson tehát, s mennél hamarabb menjen el a nyakunkról! Zaj.

– Hadd beszéljen!

– Nem fog beszélni!

Néhány ököl emelkedik s engem fenyeget.

– Menjen Lourdes-ba! rikácsol egy hang.

– Nem Lourdes-ról van a szó, válaszolám, hanem a szabadságról, melyet Önök megsértének, midőn meghallgatni vonakodnak.

– El kell vinni Charenton-ba! ordítja egy más hang.

– Nem, én nem vagyok bolond! kiálték ismét én. Reményilem, meg fognak erről győződni, ha most nem értenek.

És a zibajban e hangok voltak a túlnyomók:

– Hadd beszéljen!

– Nem fog beszélni!

Az elnök és ülnökei lemondanak hivatalukról. A gyülekezet három más tagot választ helyükbe, akik azon a nézeten vannak, hogy hadd beszéljek.

Nagyon föl voltam háborodva. Sokan azok közül, akik most gyaláztak, néhány nappal ezelőtt még barátaim voltak. Szívem meg volt törve; mert nehezemre esett a ligabeliekkal szakítanom, akik jobbára derék emberek, jó családapák. Átkoztam magamat, hogy őket ennyire félrevezettem; kínozott a tudat, hogy elvakultságuknak jobbára én vagyok az oka.

Könnyelt szemekkel fejeztem ki nekik örök hálámat, amellyel azért viseltetem irányukban, mert a becsületességemet megtámadó szabadkőműves rágalmaknak soha hitelt nem adtak.

– De hát akkor, miért tagad meg bennünket? válaszolák.

– Nem tagadom meg Önöket, mint barátaimat; de nem tarthatok többé Önökkel, mint ligatagokkal, minthogy, meg vagyok győződve, hogy hej! igen sokáig téves úton jártam ... Ami Önöket illeti, ha igaz, hogy tévedéseimnek nyilvános visszavonása Önöket arra

kényszeríti, hogy engem társaságukból kizárjanak, a tapasztalás másrészt ki fogja deríteni, hogy oly emberrel van dolguk, aki képtelen Önöknek valaha ártani, s reményilem, hogy eljő a nap, amidőn a jelenlevők közül sokan, ha nem is mint elvtársaim, de mint barátaim kezét szorítanak majd velem.

– Nem, nem, takarodjék!

A központi bizottság egyik tagja fölolvassa az *Univers*-be küldött leveletem és hozzáteszi: – A helyett, hogy ezt a levelet írta, Taxil polgár, inkább föbbe kellett volna magát lönie!

Erre egyik munkatársam s néhány körülötte álló ember közt vita támad. Munkatársamnak szemére vetik, hogy a ligát, mihelyt új nézeteimet észrevette, erről nem értesítette. Viszont ez azt válaszolja, hogy nem lévén ligatag, ő csak a lap ügyeibe keveredhetett, s hogy a *République Anti-Cléricale* a főszerkesztőségről való lemondásom után is, úgy mint azelőtt, hű maradt programjához.

– Taxilt hozzám, úgymond, régi barátság kötelékei fűzték. Nem illett, hogy én azt, ami utolsó cikkének sorai közt volt, veletek elolvastassam; nektek értenetek kellett volna visszavonulását. Ámde tudjátok meg, az ő felesége és én, ugyancsak megmondottuk neki nézetünket, s mindaz, amit ti neki itt mondhattok, semmi ahhoz képest, amit mi neki két hónap óta prédikálunk.

Ez csakugyan igaz. Feleségem és munkatársaim ama naptól kezdve, amelyen megtudták, hogy el vagyok tökévelve irataimat nyilvánosan visszavonni, folytonos szemrehányásokkal illettek s nekem otthon valóságos ostromokat kellett kiállanom. Kedves feleségem mint az örült ellenszegült: nem tudom, mint voltam képes könyörgéseinek ellentállani.

A benső családi egyenetlenségre vonatkozó bizalmas közlés nem csendesítette le az ellenem dühös ligatagokat, akik ama nő iránt sem tudtak igazságosak lenni, aki szívvel-lélekkel velök tartott.

– Felesége – válaszolák miután munkatársam kibeszélte volt magát –, felesége egyetért vele; ő még ügyesebben játssza a komédiát, mint a férje!

Íme ez volt a jutalma azért, hogy oly makacsul megmaradt az antiklerikális párton.

A gyűlés végére járt.

Mindama sok pletyka, amelyre megtérésem alkalmat adott, összevissza föltálatott. Bizonyos, mondták, hogy rendesen gyónni járok; egy ligatagnak a felesége az iskola-utcai könyvkereskedésben állította, hogy múlt vasárnap áldozni láttak; sőt némelyek szerint soha sem szüntem meg a vallást gyakorolni, s a szabadgondolkozást tizenhét éven keresztül megcsaltam. Szóval a jezsuitáknak eszközül szolgáltam; e lépés régóta előre volt tervezve; az én antiklerikalizmusomnak nem volt más célja, mint a megtérés.

Végre az elnök szavazás alá bocsátotta a következő szövegezést, amely egyhangúlag elfogadtatott:

Tekintettel arra, hogy Jogand-Pagès Gábor, másképp Taxil Leo, az Antiklerikális Liga egyik megalapítója mindamaz elveket megtagadta, amelyeket azelőtt védelmezett s a szabadgondolkozást s összes elvtársait elárulta: az 1885. júl. 27-iki ülésen jelenvolt ligatagok figyelembe nem vévén nevezett Taxil Leo aljas, eljárásának indokait, őt az Antiklerikális Ligából, mint árulót és elvtagadót kiűzték.

– Megtagadom a szabadgondolkozást, mondám én; de soha el nem árultam s nem is fogok elárulni senkit!

S nyugodtan, amint jöttem, lárma, zaj s fenyegetésektől kísérve eltávoztam.

Kizáratásom után a ligatagoktól több levelet kaptam. Sokan azt írták, hogy sajnálnak. Hárman vagy négyen szidalmaztak. Egy szabadgondolkozó hölgy, aki ugyan nem tartozott a ligához, de mindig érdeklődéssel kísért a vallás elleni harcomat, a feleségemnek írt s

javaslatot tett neki, miként kezeltessen engem; mert az ő felfogása szerint, nyilvánvalólag megőrültem; sőt, hogy teljes nyugalمام legyen, mezei lakát is följánlotta.

Más részről a touloni „Antiklerikális Unió” nevű szabadgondolkozó csoportnak titkárától szerencsét kívánó levelet kaptam. Neki is, kevéssel én előttem, fölnyíltak a szemei.

Ez egy nagyon türelmes ember volt. Felesége veszélyesen megbetegedvén a halotti szentségekben kívánt részesülni, s Ő teljes tisztelettel e végakarát iránt papot hivatott. Kedves halottja az egyház szertartásai szerint temettetett el.

Ezen oly helyes eljárásáért a touloni ligatagok kemény szemrehányásokat tettek neki, mert ők azt akarták, hogy a szabadgondolkozó férj ne engedje, hogy felesége vallásosan haljon meg.

Az „Antiklerikális Unió” titkára ennek következtében kilépett a csoportból; társainak türelmetlensége fölvilágosította. Ez ember ma őszinte és buzgó katolikus; Istenhez való visszatérése a lehető legtökéletesebb.

Másnapra rá ama híres gyűlés után, amelyen volt istentelen társaimmal szembeszállnom kellett, a londoni *Catholic Times* főszerkesztőinek egyike jött hozzám s miután hosszasan elbeszélgetett velem, azt az ajánlatot tette, hogy jelentkezem Rendénél, a Szentszék párizsi követénél.

Szíves örömet ráállottam, mert nagy megtiszteltetésnek vettem, hogy a római pápa képviselője engem, méltatlant, elfogad.

Rende csupa jószág volt. A legnagyobb barátsággal kérdezősködött gyermekségem felől; legélénkebben érdeklődött azonban az egyháztól való elválásom körülményei iránt; tisztába akart jönni vallástalanságom főindokával. Semmit sem titkoltam el előtte. Midőn mettrayi elzáratásomat elmeséltem, nem tudta magát visszatartani s azt mondta:

– Szegény gyermek! Szegény gyermek! Ó, én értem, Önnel nem kellett volna ily szigorún bánni .... De hát most legalább tanuljon a saját tapasztalásából s minthogy az Ön megtérése felbőszítette azokat, akikkel szoros viszonyban élt, legyen irányukban jobb, mint valaha.

Előadtam Rendének terveimet.

– Mit szándékozik tenni? kérdezé.

– Családi tűzhelyem, válaszoltam én, a leghevesebb viszály tanyája lön; teljesen kétségbe vagyok esve. Én és feleségem békés úton el fogunk válni egymástól. Ami engem illet, én el akarok tűnni. Szomorú életemet valamely klostromban akarom bevégezni, ahol imádkozni és bűnbánatot fogok tartani egész halálomig. Egy lyoni barátom e pillanatban a karthausiaknál keres számomra menedékhelyet.

A pápai követ lebeszélte e tervemről.

– Ne ragadtassa el magát, úgy mond, egy meggondolatlan érzés által, melyet utóbb megtalálna bánni. Elhiszem, hogy Önnel e pillanatban a visszavonultság hasznára lesz, de e visszavonultságnak csak rövidnek, négy, legföljebb öt naposnak szabad lennie, elég idő arra, hogy lelki nyugalmat visszaszerezze. Veszedelmes volna, ha Ön ebben a lelki állapotban, amelyben jelenleg van, végleges elhatározásra szánná el magát. Másrészről meg Önnel nem is áll jogában kis családjától elválni; Ön hozta be családi tűzhelyébe a vallástalanságot; az lesz a valódi penitencia, ha az istentelenséget most elszenvedí ... S különben miért ne nyithatná föl egy nap az Isten, aki Ön iránt oly könyörületes volt, azoknak is a szemeit, akik Önnel kedvesek, miként az Önét is fölnyitotta?... Imádkozzék, imádkozzék; legyen jó, szeretetteljes, türelmes, szeresse családját teljes szívéből; felesége és gyermekei végre is látni fogják, hogy az Egyház az Ön szeretetéből egy cseppet sem rabolt el tőlük és e megpróbáltatása, mely egyébként igazságos és megérdemelt, Isten kegyelmének segítségével nem fog örökké tartani.

Melegen megköszöntem Rendének vigasztaló szavait s lábaihoz borultam.

– Nagyméltóságú uram személyében – mondám – fogadja a Szentszék őszinte bánatom kifejezését a múltért s tiszteletteljes és föltétlen alávetésem hódolatát a jelen- és a jövőre nézve.

Ő nagyméltósága megáldott és legott fölemelt.

– Most pedig, barátom, úgymond, öleljük meg egymást, mint atya és fia.

Karjaiba vettem magam.

Így lettem az ellenem hozott egyházi fenyítékek alól föloldozva.

Augusztus 31-én négy napra egy, Párizs környékén lévő vallásos intézetbe vonultam vissza. Vágyva-vágytam a gyónás után; mert április 24-én nem gyónhattam; mivel akkor még fenntartás alatt állottam.

Igaz ugyan, hogy az én volt ligatársaim úgy tudták, hogy már egy pár hónap óta járultam a gyónás- és áldozáshoz. Sajnos, hogy nem így volt és a szabadgondolkozók ismét oly dologról beszéltek, amit éppenséggel nem tudtak.

Csakis szeptember 1-én bocsátottak engem a gyónáshoz. Három napot elmélkedéssel és imával töltöttem és szeptember 4-én a kellő felhatalmazásokkal ellátott C*** atya föloldozott.

Ezalatt az én kedves feleségem mindig dühösebb és dühösebb lett, s minden módon el akart válni tőlem.

– Borzadok tőle – monda; s úgy beszélt, amint gondolkozott.

Ráállottam tehát e keserves elválásra, amely, szerencsére, nem sokáig tartott.

Nézeteltérések miatt tízéves egyességet nem lehet szétbontani.

Többszöri találkozásunk után, november 12-én feleségem beleegyezett, hogy ismét összemajunk, s abban állapotunk meg, hogy egymás iránt kölcsönös türelmességben fogunk élni.

Ámde nekem előbb még egy jámbor zarándoklatot kellett megtennem.

Látni óhajtottam jó és szent keresztanyámat, akinek önfeláldozása és imái bizonyára elősegítették megtérésemet.

Lyonba mentem tehát, ahol szeretett atyámmal találkoztam, aki ez alkalomra nagy kora dacára eljött Marseilleből. És november 15-én kimondhatlan örömmre a Notre-Dame de la Réparation kolostor kis kápolnájában megújítottam végre első szent áldozásomat.

Másnap elmentem Mongréba, gyermekkorom legboldogabb idejének áldott tartózkodási helyére, ahol egész gondviselésszerűleg a szintén átutazó kitűnő Sámuel atyával találkoztam, ugyanazzal, aki húsz évvel ezelőtt Teremtőmnnek első ízben való elfogadására előkészített.

18-án családi tűzhelyemhez való visszatérésem bevégezett tény lett.

Ami az iskola-utcai könyvkereskedést illeti, feleségem oly kényszerhelyzetbe jutott, hogy azzal minden reménye dacára, amelyben egy ideig ringott, föl kellett hagynia.

Az 1885-ik esztendő elején ezen antiklerikális kiadó-üzlet állapota a következő volt:

A cselekvő állapot (nyomdaszerek, árucikkek, készpénz- és írói tulajdonjog) 600,000 frankra rúgott. A szenvedő állapot (a liferansok számlái és folyó adósságok) 75,000 frankot tett ki. A havi forgalom 25–30,000 frank.

E számokkal válaszolni akartam egy republikánus rágalomra. Bizonyos szabadgondolkozó hírlapírók ugyanis nem tudván megérteni megtérésemet s kénytelenek lévén elismerni, hogy bolond éppen nem vagyok, irataim nyilvános visszavonása alkalmából azt írták, „hogy azért tértem vissza az egyházba, mert az antiklerikalizmus mit sem hozott többé a konyhámra.”

Minthogy 1885. december havában állott be a szükség, hogy az iskola-utcai könyvkereskedést bezárni, cliché-it beolvasztani s könyveit mint ócska papirost eladni kellett, szükségesnek tartottam kiemelni, hogy megtérésem nem követte, hanem éppen ellenkezőleg nyolc hónappal megelőzte e liquidációt.

A szabadgondolkozók társulatából való kilépésem (április 27.) és a *République Anti-Cléricale* főszerkesztőségéről való lemondásom, nem különben azon körülmény, hogy ezentúl a legkisebb füzetecskét sem akartam többé írni a vallás ellen, halálos csapást mért a szóban levő üzletre; nyilvános visszavonásom pedig (július 23.) megadta neki az utolsó döfést.

Hazudtak tehát, akik azt állították, hogy az antiklerikális könyvkereskedés bukása volt az oka, amely engem arra vitt, hogy ismét kereszténnyé legyek. 1885. április 23-án ez üzletnek igen szép jövője volt.

Ami pedig azokat illeti, akik éppen ellenkezőleg azt hozták föl „hogy akkor tértem meg és vonultam vissza, midőn már hatalmasan meggazdagodtam,” azok hasonlóképpen hazudtak.

Az igazság az, hogy az iskola-utcából kivonulván egy pár szükséges könyvön s ruházatomon kívül semmim sem volt, s hogy feleségem egy oly körülménynek, melynek előidézésében semmi része sem volt s amely fölött bosszankodott, áldozatul esvén, utolsó souját is ott kellett hagynia a gondnokoknál.

Végre néhány embernek föltűnt, hogy e kiadó üzlet szétbomlott anélkül, hogy vevője akadt volna.

Ennek íme ez volt az oka.

Vevők ugyan nem hiányoztak; ámde a jelentkezők fölhatalmazást kértek tőlem antiklerikális könyveimnek, melyek az üzlet leglényegesebb részét képezték, újból való kiadására.

De hát vajon megadhattam-e lelkiismeretesen e fölhatalmazást? s nem kellett-e inkább, amint csakugyan meg is tettem, éppen ellenkezőleg ellenszegülnöm átkozott és visszavont munkáim újra nyomásának, bármilyenek legyenek is különben ez ellenkezésem következményei?

Hagyjuk e magyarázatokat. A republikánusok és szabadgondolkozók gondolhatják, hogy ilyen vagy amolyan rút önérdek volt, ami engem vezérelt; keveset törődöm vele. De hogyanis ítélnének ők, a hitetlenek, akik mindenütt csak anyagot látnak, egy megtérésről másképp, ha csak nem anyagi álláspontra helyezkednek?

Sajnálkozzunk e vakok fölött. Ők nem képesek megérteni a végre békét talált lelkiismeret édes örömeit.

És a katolikusok, akiknek hite meg tudja becsülni a mennyei irgalom nagyszerűségét, egyesítsék imáikat az enyéimmal, hogy kikérjük számomra Istentől a kitartás kegyelmét.

Imádkozzanak azokért, akik nekem drágák. Imádkozzanak mindazon szerencsétlenekért, akiket gonosz irataim tévútra vezettek és a vallástól eltántorítottak.

Párizs, 1886. december 25.

Zárszó

Egy ember elég szerencsétlen volt s évek hosszú során át káromolta a szent vallást, melyet maga az Isten hozott az embereknek. Ugyanezen Isten egy pillanatban kegyelmének csodájával megragadja; megvilágosítja lelkét és szívéhez beszél; a fátyol lehull szemeiről, és kereszténnyé, bűnbánó kereszténnyé lévén beösméri, hogy élete a leggyalázatosabb és legbűnösebb tévedések sora volt még az emberek szemében is. Ég felé emeli szemeit, s ama hosszú megátalkodást összehasonlítja Istennek jóságával, aki nemcsak kiszabadította, hanem ha megtérése őszinte és állandó, még kegyelmet is ígér neki. Ez ellentét megdöbbeneti eszt: nem tudja fölfogni, miként lehetséges, hogy kegyelmet nyer, melyet, érzi, meg nem érdemel. Istennek igazságosságára gondolva kész kétségbe vonni irgalmasságát; de az evangélium apostolainak egyike által azt válaszolja neki: „Úgy szerette Isten az embereket, hogy Fiát küldé hozzájuk és értők adá.” Ekkor érti meg a bűnbánó bűnös a kimondhatatlan titkot; gőgös és vak esze elvetette azt; megtört és megalázott szeretete mélyen átérezzi. Hisz, mert szeret; hisz, mert hálás; hisz, mert látja, hogy a Teremtőnek jósága arányos a teremtmény nyomorúságával. Ó Istenem! A te titkaid a szeretet titkai s éppen ezért isteniek. Ember nem képes ilyesmire, ez messze meghaladja erejét, csak az egy Isten tudta megtenni. Ha az ember vonakodik hinni, az azért van, mert hálátlan; hálátlan pedig, mert vak. Ó Isten', ki annyira szeretted az embereket, adj világosságot a vakoknak s indítsd meg a hálátlanokat... Ó én Istenem! tudom, hogy ez igazságok, melyeket itt leírok, egész életemnek kárhoztatása. Te vagy, aki rájuk tanítottál, és én oly hosszú időn át elfelejtettem azokat és felvilágosultnak tartottam magamat! Olyan a szenvedélyek elvakultsága, hogy én nem értettem azt, ami ma oly egyszerűnek és világosnak látszik. Te egy pillanatban szemeimet fölnyitni méltóztattál. Fejezd be a munkát én Istenem! s miután megmutattad bűneimet, taníts meg rá, miként kell azokat tőlem telhetőleg jóvátennem: s ha irgalmasságod is úgy akarja, adj reá időt és eszközöket, és a vallomás, melyet most itt teszek, legyen hasznára testvéreimnek, akik közül egyik sem volt oly nagy bűnös, mint én. Hadd mondják velem együtt: „Cognovi Domine, quia aequitas judicium tua”; Istenem, tudom, hogy a te ítéleteid igazság.

(La Harpe.)

Függelék

Si fecisti, nega.

Ez önvallomások VIII-ik fejezetében Taxil azt állítja a szabadkőművességről, hogy ennek az egyház elleni harcában főfegyvere, amelynek forгатását a páholyokban rendszeresen tanítják: a hazugság. E fegyvert kétféleképpen használja a szabadkőművesség: egyrészt úgy, hogy az Egyházra, annak szolgálóira és buzgó híveire oly dolgokat ráfog, melyek nem igazak, másrészt meg úgy, hogy azt, amit az Egyház s az ahhoz hű írók és tudósok mondanak, vagy írnak, vakmerően hazugságnak bélyegzi.

Ez utóbbi módon akart legújabbán a német szabadkőművesség első rangú folyóirata egy hírneves katolikus tudósra, s közvetve az általa védelmezett ügyre hatalmas (?) vágást mérni.

A dolog ebben áll:

Hammerstein L. jézustársasági atya ezen cím alatt: „Edgar, oder vom Atheismus zur vollen Wahrheit” egy igen érdekes hitvédelmi munkát adott ki, amely rövid idő alatt három kiadást ért.

A munka s annak a német olvasóközönség közt való nagymérvű elterjedése megdöbbentette a protestánsok, a szabadgondolkozók és a szabadkőművesek táborát, s egész irodalmi apparátusukkal neki mentek, hogy az előidézendő hatásnak élét vegyék. Vana sine viribus ira.

A legegyszerűbben járt el a „Bauhütte,” (Organ für die Gesamt-Interessen der Freimaurerei, begründet und herausgegeben v. Br. I. G. Findel. Leipzig, 7. August 1886. S. 254, 255.) egész kényelmesen csak azt írván, hogy amit Hammerstein a szabadkőművességről ír s nevezetesen a francia szabadkőművességnek 1879. évi „működési-programja”, melyet Hammerstein a grenoblei püspök (Fava) után közöl, az mind merő hazugság és koholmány, „így volt az mindig, írja a „Bauhütte”, egyik hazug a másik után írja le a hazugságot s aki mindezt elhiszi, az üdvözülni.”

Igazán könnyű cáfolási mód, s aki azzal beéri, aligha nem lépre megy!

Hammerstein a „Bauhütte”-nek éles (?) kritikáját olvasván, legott Fava, grenoblei püspök úrhoz fordult, akinek válaszát az említett program eredeti szövegével együtt azonnal közzétette.

A programot és a püspök úr levelét mi is jónak tartottuk a magyar olvasóközönségnek ezúton tudomására hozni.

I. A program:

„1879. június 11-én az általános páholyülésen határozott, amint következik. Jelen voltak az összes országok képviselői.

„Mit kell tenni Franciaországban és Északon? Kiölni minden módon a kereszténységet, de különösen úgy, hogy a katolicizmus lassan-lassan, évről-évre, a papság ellen hozandó új törvényekkel elnyomassák. – Oda kell vinni a dolgot, hogy a templomokat végre be lehessen zárni.”

„Nyolc év alatt, az Isten nélküli laikus nevelés segélyével istentagadó nemzedéket nyerünk. Ebből egy hadsereget kell szervezni s azt Európára zúdítani.”

„A testvérek és jó barátok minden országban, melyek ez évben megtámadtának, segítségül lesznek.”

„A mozgalom Észak ellen fog irányulni, mert a fejedelmek itt még a leghatalmasabbak, amennyiben katonai intézményeik erősek.”

„Iparkodni kell, hogy ez országokban a katonai szellem gyöngöttessék.”

„Minden évben és mindenfelé királygyilkossági kísérleteket kell tenni. Végre nyolc év múlva, ha a fejedelmek mind nem is tűnnek el, a monarchiák meg lesznek gyöngítve.”

„Olaszország, amikor csak tetszik, legott köztársaság lesz, e miatt mit sem kell aggódni.”

„Spanyolországban a nép fanatikus, szereti a papokat, a karlista háború fölélesztette a fanatizmust; – királygyilkossághoz kell folyamodni, mely itt sokkal szükségesebb, mint akárhol másutt; tönkre kell tenni minden eszközzel a papság tekintélyét; – bűntényeket kell ráfogni; gyújtogatni s a tűzvészeket neki tulajdonítani. – Azt mondták, hogy el kell hamvasztani a magtárakat: ez nehezen megy; hanem tűzvészeket kell támasztani Sevilla-, Valencia-, Madrid-, Barcelona-, Valladolid- és Géronában; a parlamenti és páholytagoknak járnok-kelniök s mindent fölhasználniok kell.”

„A német szocialisták és a nihilisták azt mondják, hogy ha a forradalmat Spanyolországban egyszer megalapítják, az többé el nem pusztítható. *A nihilistáknak a legjobb jelszavaik és a legjobb eszközeik vannak.*”

„Okosan járjunk és mindig előrehaladjunk.”

II. Fava, grenoblei püspök úr levele Hammerstein atyához.

Grenoble, 1886. aug. 18.

Tiszt. atya! Grenobleból távol lévén, mindenekkoráig nem válaszolhattam levelére.

A program, melyet én munkámban közzétettem, teljesen hiteles. 1879-ből származik s egy oly személyiség szolgáltatta kezeimbe, aki azt egyenesen szabadkőműves forrásból kapta. Természetes, hogy ezen „árulókat” nem szabad megneveznem.

Franciaországban e közleményem ellen soha senki sem tiltakozott.

Különben ez a program hét év óta Franciaországban, de egyebütt is, pontosan betartatott. Az Ön ellenfelének tehát vagy azt kell megengednie, hogy igazat mondtam s hogy a program hiteles, vagy pedig azt, hogy jó próféta vagyok. Mert ha én gondoltam ki a programot, úgy az valóban tökéletesen keresztül vitetett Francia-, Spanyol-, Oroszországban, de sőt Németországban is, ahol jelenleg Marx Károly kollektívizmusa uralkodik. De én nem vagyok próféta.

Az Ön ellenfele semmi komoly dolgot sem tudott fölhozni. Egyébként a szabadkőművesek rendszeren ily eszközökhöz folyamodnak: mindent *nevetségessé* tenni iparkodnak – hazudnak s *felfuvalkodottságukban* gúnyolódnak – s mindezt *szemtelenég- és vakmerőséggel* teszik, s ehhez járul, hogy jobbára *tudatlanok* még saját szektájuk tanaira vonatkozólag is.

Kedves Páter! Itt küldöm Önnek munkámat. A végén a szóban levő programot is meg fogja találni.

A szabadkőművesség eredetéről éppen most tesz közzé Jannet C. úr egy könyvet.

Bebizonyítja, hogy e szekta eredete a szocinianizmusban keresendő, amint én is állítottam.

A „Revue du la Révolution” (A. Sauton: 41 Rue du Bac, Párizs) aug. 5. száma megkezdte e fontos munka közlését.

Párizsban (6. rue Cassette) megjelenik egy havi folyóirat: „A leleplezett szabadkőművesség” (La Franc-Maçonnerie démasquée) meg fogom Önnek küldetni.

Egészen az Öné, kedves Páter!

Amand József,
grenoblei püspök.

A „Bauhütte” 1886. szept. 25-iki számában erre is válaszolt, és pedig ezt válaszolta: „A püspök hazudott és a Páter a hazugságot újra lenyomatta.” S eme határozott s mondjuk vakmerő állítását, más érvei nem lévén, magának Fava püspöknek leveléből akarja bebizonyítani.

A püspök úr ugyanis azt mondja, hogy az árulókat nem szabad megneveznie; a „Bauhüttének” ez elég arra, hogy az egész dolgot koholmánynak nyilvánítsa. A „Bauhütte” továbbá föltételezi, hogy egy szabadkőmíves, aki egy olyan program összeállításánál közreműködik, csak nem fog a püspök barátjához szaladni s annak mindent elárulni; s hozzá teszi, hogy ilyesmit csak az „Úrban ostobák” képesek elhinni.

A „Bauhütte” szerkesztője, a szabadkőművösségnek hírneves történetírója, nem tudná, hogy ez nem az első eset, hogy magasfokú szabadkőműveseknek éppen olyan pillanatokban, midőn a szabadkőművesség valami nagyon rossz dologban törte a fejét, fölnyíltak szemeik, s hogy a szabadkőművesség kifejezésével éljünk „árulókká” lettek? Azt pedig már csak elhihetné Fava püspöknek, hogy az ilyen árulókat nem igen tanácsos elárulni, hisz Findel úr és testvérei a sok esküformából, amelyet a szabadkőmíves lajtorja különféle fokozatán elmondottak, igen jól tudják, hogy az ilyen árulóknak büntetése a halál.

Hiába rugdalózik tehát a „Bauhütte”; az ő „föl nem tehető” érveivel támogatott kategorikus tagadás s hazugsággal vádolás nem képes megdönteni a Fava püspök által közölt program hitelességét.

De hát miért is zsenírozza olyan nagyon az említett program a „Bauhüttét”? Azért, mert attól tart, hogy a németországi publikum, sőt maga az uralkodó család, amely a szabadkőművességet mindekkoráig nemcsak ártatlan de igenis hasznos és jó szövetkezetnek tartotta, illetőleg pártolta, támogatta és terjesztette, most Hammerstein munkáját esetleg olvasván, egyszerre csak rá jön, ni ni, hisz ez iszonyú szövetkezet, ezek borzasztó célok, ez a legveszedelmesebb társulat a világon, – s akkor a malteres vitézek több mint száz éves munkáját, a Németországban nagy dicsőséggel fölépített Salamon templomát a legnagyobb veszedelem fenyegeti. Ezért kell a „Bauhüttének” s mindazoknak, akik Németországban a szabadkőművesség élén állanak mindama leleplezéseket, amelyek a szabadkőművesség csúnya oldalát mutatják be a közönségnek, mindvégig és rendületlenül tagadniok. Franciaországban erre nincs már szükség, ott a szabadkőművesség nem szégyenli magát ama valódi célokért, amelyek az említett programban foglaltatnak, s azért ott ez ellen senki sem tiltakozott.

Dr. Csápori